قاراخانىلارنىڭ
قىسقىچە تارىخى

ھاجى نۇر ھاجى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

هاجى نۇرهاجى

قاراخانىلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

تۈزىتىش

بەت	قۇر: يۇقۇردىن	قۇر: تۆۋەندىن	بېسىلغىنى	توغرىسى
2		4	قىسقىچە قاراخا- نىلار تارىخى	قاراخانىلارنىڭ قىسقىچە تارىخى
2، 15، 17			تىيانشان	تەڭرى تېغى
38	12		قۇتەببە	قۇتەيبە
82	8		بوي يۇندۇردى	بوي سۇندۇردى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ماموٗت سابىت

قاراخانىلارنىڭ قىسقىچە تارىخى

ھاجى نۇرھاجى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازاتلىق كوچا №306)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787مم 1/32 باسما تاۋىقى: 6.5
1983 - يىل 7 - ئاي 1 - نەشرى
1984 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى
كىتاپ نومۇرى: M11098·124
تىرازى: 1— 10,500
باھاسى: 0.40 يۈەن

NIEDERS.
STAATS-U. UNIV.-
BIBLIOTHEK
GÖTTINGEN

مۇندەرىجە

كىرىش سوز 1
بىرىنچى باپ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇرلار 1
1 - بولۇم ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات... 1
2 - بولۇم ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى 9
3 - بولۇم ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كوچۇشى...... 11
4 - بولۇم ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى دىنلىرى 16
5 - بولۇم ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى... 19
ئىككىنچى باپ ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا... 31
1 - بولۇم ئەرەب ئىستىلاسى 31
2 - بولۇم سامانىلار خانلىقى 45
3 - بولۇم سامانىلار خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت شەكلى 53
4 - بولۇم سامانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت...... 58
ئۈچىنچى باپ قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى... 61
1 - بولۇم قاراخانىلار خانلىقى مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى دەۋر............ 61
2 - بولۇم قاراخانىلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى...................... 68
3 - بولۇم قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەتنى مۇس-

ئەھكەملەش يولىدىكى كۆرەشلىرى... 75
4 - بولۇم قاراخانىلار نىڭ ھاكىمىيەت شەكلى... 85
5 - بولۇم قاراخانىلار نىڭ ئىقتىسادى......... 100
تۆتىنچى باپ قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت... 113
1 - بولۇم قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت
توغرىسىدا ئومۇمى مەلۇمات......... 113
2 - بولۇم «قۇتاتقۇ بىلىك» توغرىسىدا......... 131
3 - بولۇم «تۈركى تىللار دىۋانى» توغرىسىدا... 150
4 - بولۇم «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» توغرىسىدا... 167
بەشىنچى باپ قاراخانىلار خانلىقىنىڭ يىمىرى-
لىشى 170
1 - بولۇم قارا خىتايلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ
كىرىشى 172
2 - بولۇم قاراخىتايلارنىڭ زۇلمى............... 176
3 - بولۇم چىڭگىز ئىستىلاسى.................... 184
قاراخانىلار تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى... 186
پايدىلانغان كىتاپلار............................ 195

كىرىش سۆز

قاراخانىلار خانلىقى مەملىكىتىمىز تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. قاراخانىلار خانلىقى مىلادى 9- ئەسىردىن 13- ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە 4 ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈم سۈردى. بۇ خانلىق دۆلىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمى (قەشقەرنى مەركەز قىلغان) دىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ دەريا) نىڭ ئوتتۇرا قىسمى (يەنى ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىرغىزىستان، قازاقىستان، تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا ۋە ئۆزبېكىستاننىڭ شەرقىي قىسمى) غىچە بولغان پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدى؛ پايتەختى قەشقەر بىلەن بالاساغۇن ئىدى.

قاراخانىلار خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە يەتتە سۇ ۋە تارىم ۋادىسىدىكى رايونلاردا ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىدە يېڭىلىنىش ۋە يۈكسىلىشلەر بارلىققا كەلدى؛ دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا تەرەققىي قىلدى؛ ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولغان چوڭ شەھەرلەر بارلىققا كەلدى؛ مۇكەممەل شىپاخانىلار، تۈرلۈك پەنلەر ئوقۇلىدىغان ئۇنىۋېرسال ئالىي بىلىم يۇرتلىرى، مەسىلەن، قەشقەردىكى "ساچىيە"، "مەھمۇدىيە" مەدرىسلىرى، جامە، كارۋان سارايلىرى بىنا قىلىندى؛

قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق جايلاردا ناھايىتى كۆركەم ھەشەمەتلىك بىنالار قۇرۇلدى، بەزىلىرى زامانىمىز-غىچە ساقلىنىپ كەلدى؛ نۇرغۇن ئالىم - ئۆلىمالار، ئەدىپ شائىرلار، تىلشۇناسلار، پەيلاسوپلار، تارىخشۇناسلار، يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىلىرى، تېۋىپلار، ھەربى ئالىملار، قانۇنشۇناسلار مەيدانغا كەلدى. 11- ئەسىردە ياشىغان قەدىمقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى ۋە ئاساسچىسى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بۈيۈك پەيلاسوپى يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى ئەنە شۇلارنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدۇر. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسەرلىرى شۇ دەۋرنىڭ گۈل تاجلىرىدۇر. بۇ ئەسەرلەر ئۇز تەپەككۇ-رىنىڭ ئۇستۇنلۇگى، بەدىي جەھەتتىكى يۈكسەكلىكى، مەز-مۇنىنىڭ مولىلىغى، ئۇسلۇبىنىڭ مۇكەممەللىگى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر.

قىسقىسى، قاراخانىلار خانلىغى مەملىكىتىمىز تارىخىدا جۈملىدىن ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. شۇڭا مەملىكىتىمىز تارىخچىلىرى بۇ خانلىق ھەققىدە تەتقىقات ئىشىنى باشلىۋەتتى.

مەن بىر قانچە يىل ماتىريال توپلاپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، بۇرۇنقىلارنىڭ ماتىرىياللىرىدىن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە تولۇق پايدىلىنىپ «قىسقىچە قاراخانىلار تارىخى» نى يېزىپ، ئۇنى ئۆزەمنىڭ دەسلەپكى تەتقىقات مىۋەم تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويدۇم.

قاراخانىلار خانلىغىنىڭ پۈتكۈل دەۋرىنى يورۇتۇپ

بېرىش ناھايىتى زور ئەمگەك تەلەپ قىلىدۇ. سەۋىيەم چەك-لىك بولغانلىقتىن، ئەسەردە كەمچىلىكلەرنىڭ بولۇشى تەبىي. كىتابخانلارنىڭ كەمچىلىكلەرنى تۈزىتىشىمدە ھەقىقىي ئىلمىي ياردەم بېرىشىنى سورايمەن.

بۇ ئەسەرنى يېزىشتا، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئاپتونوم رايون-لۇق مۇزېي قاتارلىق مۇناسىۋەتلىك تارماقلاردىكى مەسئۇل يولداشلار، پېشقەدەم ئۇستازلار ۋە يولداشلار ماددى، مەنىۋى جەھەتتىن قىزغىن ياردەم بەردى، بۇ يولداشلارغا مىننەتدار-لىق بىلدۈرىمەن.

ئاپتور

بىرىنچى باپ
ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇرلار

1- بۆلۈم ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات

ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدە مەدەنىيىتى خېلى بۇرۇن تەرەققى قىلغان، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە قەدىمقى مىللەتلەردىن بىرى.

"ئۇيغۇرلارنىڭ مىلادى 5 - ئەسىردە ئېلىپبەلىك يېزىق قوللانغانلىقى ھەققىدە ئېنىق ماددى پاكىت بار."① بىز ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتىنىڭ خېلى بۇرۇنلا مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ۋە 8- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئالاھىدە راۋاجلانغانلىقىنى بىلىمىز.

ئۇيغۇرلار 5 - ئەسىردىن باشلاپ ئورخۇن - يەنسەي يېزىقى (تۈرك - رونىك يېزىقى) ۋە سوغدى يېزىقى ئاساسىدا يارىتىلغان قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغاندىن باشقا، يەنە تۇخار يېزىقى (كۇچا يېزىقى) ۋە خوتەن يېزىقىنىمۇ قوللانغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ياشىغان قەدىمقى ماكانى ھەققىدە قولىمىزدىكى ماتېرىياللار ھازىرچە يېتەرلىك

① «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژۇرنىلىنىڭ 1981- يىل 1-سانى.

ئەمەس. ئەمما ئارخولوگىيىلىك ماتىرىياللار ۋە يازما مەنبە-لەردىن قارىغاندا، تۇرالار، هونلار، تۇغلۇقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئەجداتلىرى ۋە ئاتا-بوۋىلىرى ئىدى. هونلار ئەڭ قەدىمقى چاغلاردا (مىلادىدىن 2000 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن تارتىپلا) جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدا ۋە غەربىي قىسمىدا ياشاپ كەلگەن①، مىلادىدىن 5 ئەسىر ئىلگىرىكى چاغلاردا بايقال كولىنىڭ غەربى، سېلىنگا دەريا ۋادىسى تۇغلۇقلارنىڭ پائالىيەت ئورنى ئىدى. ئۇيغۇرلار مىلادىدىن بىر ئەسىر ئىلگىرىكى چاغلاردا، بايقال كولىگە يېقىن جايلاردا ۋە خېبشى كارىدورى ئەتراپىدا، مىلادى 3 - ئەسىردىن باشلاپ بايقال كولى بىلەن تيانشاننىڭ ئارى-لىقىدا، مىلادى 4 - ئەسىردە تارىم بوستانلىقىدا ۋە 5 - ئەسىر-دىن باشلاپ بىر قىسمى موڭغۇل يايلىقىدا ۋە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرىدىكى جايلاردا ياشىدى. "تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم بوستانلىقى 4-، 5-ئەسىردىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان ماكانى ئىدى."② پاكىتلار ئېنىق كۆرسەتتىكى، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن بېرى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىدا ئولتۇراقلى-شىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئۆز ئىگىلىگىنى ياراتتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى بەرپا قىلدى.

تارىم بوستانلىقى قەدىمدىن تارتىپلا سۇغىرىلىدىغان ۋادىلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ۋادىدا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ يېزا ئىگىلىكى قەدىمقى زامانلاردىن باشلاپ تەرەققىي قىلغان.

① ② «تارىخنامە. هونلار تەزكىرىسى»، 9- جىلد، 2879 - بەت.

ئۇيغۇرلار بۇ يەردە بۇغداي، شال، زىغىر، نوقۇت (پۇرچاق) قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىيتتى؛ ئۈزۈم، نەشپۈت، ئانار، ئەنجۈر، تاۋۇز، ئۆرۈك قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۆستۈرەتتى. ئۇيغۇرلار كېۋەز، كەندىر قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى تېرىشنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن تارتىپلا بىلەتتى. تارىم بوستانلىقىدا ئۆستۈرۈلگەن ئۈزۈم 3000 يىللىق تارىخقا ئىگە.

ئۇيغۇرلار دۆلىتىمىزدىكى ھەر قايسى خانلىقلارنىڭ تارىخىدا ھەر خىل ناملار بىلەن تىلغا ئېلىنىسىمۇ، يەنىلا ئۇيغۇر دىگەن نامنى بىلدۈرەتتى.

ئۇيغۇرلار مىلادىدىن 3 ئەسىر ئىلگىرىكى چاغلاردا توغلۇقلار دىگەن نام بىلەن شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى قىسىمغا بولۇندى. شەرقىتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلىرى سىبىرىيىدىكى بايقال كولىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا بولغان بولسا، غەرپتىكى ئۇيغۇرلار ئېرتىش دەرياسى بىلەن بالقاش كولىنىڭ ئارىلىقىدا پائالىيەت ئېلىپ باردى. مىلادىدىن 4 ئەسىر ئىلگىرى ئۇيغۇرلار خەنزۇ مەنبەلىرىدە "تېلى" نامى بىلەن يېزىلغان بولسىمۇ، "تېلى" يەنىلا ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتەتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەنبەلەردە شەرقىتىكى تۇرالار "ئون ئوغۇز"، "ئوغۇز" دەپ ئاتالسا، غەرپتىكى تۇرالار ئۇيغۇر نامى بىلەن ئاتالدى. 6 - ئەسىردىكى خەنزۇچە مەنبەلەردە رەسمى ئۇيغۇر نامى بىلەن قەيت قىلىندى.

يۇقۇرقى پاكىتلاردىن قارىغاندا، شۇ نەرسە ئايانكى، بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى، ئەڭ كەم ھېسابلىغاندىمۇ، مىلادى 5 - ئەسىردىن ئىلگىرىلا ھازىرقى شىنجاڭدا

ياشاپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلار مىلادىيىدىن 3 ئەسىر بۇرۇن ھونلارنىڭ شىمالىدا ۋە غەربىدە ياشىغان تولەسالەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى. تولەسلەر ئۇزۇن تارىخىي جەرياندا شىنجاڭدا ياشاپ كەلگەن مىللەتلەرنىڭ قوشۇلغان بىرلىكى بولۇپ، تارىختا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى. شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ تولەس دەپ ئاتالغان ئەجدادىدىن ئىلگىرىكى ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ھونلار بىلەن مەلۇم قانداشلىق مۇناسىۋىتى بولغان. شۇڭا ئۇيغۇرلار قەدىمدىلا ھونلار ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى دىگەن تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن. "چۈنكى ھونلارنىڭ تەركىۋىدە ئون ئۇيغۇرلار، سادىغۇرلار، ئوتۇغۇرلار دىگەن قەبىلىلەر بولغان."①

بەزىلەر "ئۇيغۇر دىگەن نام خەنزۇچە مەنبەلەردە 5 ـ ئەسىردىن باشلاپ كۆزگە چېلىقىدۇ" دەپ قارايدۇ. بىزنىڭچە ئۇنداق دەپ قاراش تارىخىي مەنبەلەرگە ئۇيغۇن ئەمەس. بۇ توغرىدا مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ بايان قىلىدۇ:

"ايغر — ئۇيغۇر. بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھىرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەيىن تۈرك خاقانى بىلەن پۈتۈم تۈزگەندىن كېيىن سالدۇرغان ئىكەن.

ماڭا مۇھەممەت چاقىر تۈنقاخان ئوغلى نىزامىدىن ئىسرافىل توغان تېگىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ، مۇنداق دىگەن ئىدى: زۇلقەرنەيىن ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى

① «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تارىخى»، 5198 - بەتكە قارالسۇن.

ئۇنىڭغا قارشى تۇت مىلىق ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قال-پاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوق-نى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەيىن بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە "اِينانْ خُذْ خَرَنْدْ — inan hużhurənd — بۇلار باشقىلارغا مۇھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن؛ بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ" دەپتۇ. شۇندىن تارتىپ بۇ ئەل "خُذْ خُرْ — hużhur" دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىن "خ — h" ھەرپى "ا-ئېلىپ" قا ئالماشقان. مۇنداق بوغۇز ھەرپلىرىنىڭ بىر-بىرىگە ئالمىشىشى، بولۇپمۇ "ا-ئېلىپ" نىڭ "خ — h" غا ۋە "خ — h" نىڭ "ا-ئېلىپ" قا ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە."①

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا نەقىل كەلتۈرگەن مەنبەنى تارىخىي رىۋايەت دەپ قارىغاندىمۇ، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ تۈركلەر بىلەن قىلغان جېڭى ئىراننىڭ ئاخمىنىدىلار② سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىغا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭدەك ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ ئۇيغۇرلارنى

① «تۈركى تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىل نەشرى، 1-توم، 151-، 152-بەتلەر.

② ئاخمىنىدىلار سۇلالىسى — مىلادىدىن 550 يىل ئىلگىرى ئىراندىكى ئاخمىنىد قەبىلىسىدىن بولغان دارىيوس I تەرىپىدىن قۇرۇلغان پارس دۆلىتى. بۇ سۇلالە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 336 — 330-يىللىرى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن تەرىپىدىن يوقىتىلغان ئىدى. — ت.

مىلادىدىن 2-3 ئەسىر ئىلگىرىلا ئۇيغۇر دەپ ئاتىغانلىقىنى مەھمۇت قەشقەرىمۇ تىلغا ئالغان.

ئۇيغۇر ئەسلىدە بىر مىللەتنىڭ نامى ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىش تارىخىدىن قارىغاندا، ئۇ بىرقانچە قەبىلە ئىتتىپاقىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇيغۇر — "ئۇيۇشتى، قوشۇلۇپ ئىتتىپاقلاشتى، بىر بىرىدىن ئايرىلماس بولۇپ ئۇيۇشتى"① دىگەن مەنىگە ئىگە. دىمەك، ئۇيغۇرلار بىرنەچچە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئورتاق نامى بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىمدىن تارتىپ مەشھۇر بولۇپ كەلدى.

ئۇيغۇرلار كوك تۈرك خانلىقى (552 — 743 - يىللار) نىڭ ئىچكى قىسمىدا بولغان كۈرەشتىن پايدىلىنىپ، ئۆز ئىتتىپاقدىشى باسمىل، قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ كوك تۈرك خانلىقىنىڭ هوكۇمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، 744 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇردى.

ئۇيغۇر خانلىقى 745 - يىلدىن 854 - يىلغىچە گوبىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ جايلارغا ۋە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا هوكۇمرانلىق قىلغان ئىدى. كول بىلگە ئۇيغۇر خانلىقىنى تۇنجى قېتىم قۇرغۇچى كىشى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنى "قۇتلۇغ بىلگە كول قاغان" دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزىي ئوردىسى موڭغۇل دالىسىدىكى ئوتەكەن تېغى بىلەن ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى قارا بالغاسۇن شەھىرى ئىدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ناهايىتى كەڭ بولۇپ، شەرقتە ھىنگان (شىڭئەنلىڭ) تاغلىرىدىن تارتىپ

---

① ئوبۇلغازى باھادىرخان مىلادىنىڭ 1663 — 1669-يىللىرى يازغان «شەجەرەئى تۈرك» ناملىق ئەسەردىن.

غەرپتە ئالتاي تاغلىرى ۋە تارىم ۋادىسىغا قەدەر، شىمالدا بولسا بايقال كولىگە قەدەر يېتىپ باراتتى، جەنۇبىي تەرىپى سەددىچىن بىلەن چېگرىلىناتتى.

ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى كۆك تۈرك ھۆكۈمرانلىقىدىكى بىرمۇنچە مىللەتلەرنى ئۆزىگە بوي سۇندۇرۇۋېلىپ، تەركىۋىگە قوشۇۋالدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مىللى تەركىۋىگە نۇرغۇن خەلقلەر قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر خانلىقى ھەققىدىكى تارىخ مەيدانىغا كەلدى. خەنزۇ-چە مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئۇيغۇرلار تارىختا "توققۇز ئۇيغۇر" دەپ ئاتالدى. "توققۇز ئۇيغۇر" "ئىچكى توققۇز ئۇيغۇر"، "تاشقى توققۇز ئۇيغۇر" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. "ئىچكى توققۇز ئۇيغۇرلار": ياغلاقار، ئۇتۇرقار، تۇلەمۇر، بوقاسقىر، ئاۋۇ-چاگ، قوغۇرسۇ، يابوقتار، ئاياۋۇز، ياغما؛ "تاشقى توققۇز ئۇيغۇرلار": ئۇيغۇر، بوكە، بايىرقۇ، توگرا، ئىزگىل، قىپچار، باسمىل، قارلۇق، ئارىزغۇن.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى ياغلاقاردىن چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ سىياسى جەھەتتە ئورنى يۇقۇرى ئىدى. شۇ-ڭا، ياغلاقاردىن كېلىپ چىققان "كول بىلگە" قاغان تۇنجى ئۇيغۇر خانى بولدى. ئۇيغۇر خانلىقىغا يەنە بايقال كولىنىڭ جەنۇبىدىكى رويانلار، بايقال كولىنىڭ غەربىدىكى قۇرىقا، يەنسەي دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدىكى قىرغىزلار، تىيانشان-نىڭ شىمالدىكى ساتلار، قارا قۇرۇم ئەتراپىدىكى تاگىغتلار، ھىنگان تاغلىرى ۋە ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى قىتانلار تەۋە ئىدى.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئەڭ ئالى ھۆكۈمدارى "قاغان" (خاقان) ئىدى. ئۇيغۇر خاقانى ۋەزىر، بەگ، ئارمىيە ئەمەلدارى،

NIEDERS. STAATS- U. UNIV.- BIBLIOTHEK GÖTTINGEN

باج ئەمەلدارى قاتارلىق مەنسەپدارلار ئارقىلىق سىياسى، ھەربى ئىشلارنى باشقۇراتتى.

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىدا چارۋىچىلىق زور سالماقنى ئىگەللەيتتى. تاڭ دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر شائىر دۇ فۇنىڭ «شىمالغا يۈرۈش» ناملىق شېئىرىدا "ئۇيغۇرلار ئەسكەر تارتتى بەش مىڭلاپ، ئاتلىرى بار تۈمەنلەپ" دېگەن مىسرالار بار. «تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» دە: "ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسكەرلىرى 4 مىڭ كىشى، ئاتلىرى 40 مىڭ تۇياق" دەپ يېزىلغان. بۇ نۇقتا ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇنتىزىم ئەسكىرى قوشۇنىنىڭ بارلىقىنى ۋە ئەسكەرلىرى پىيادە ۋە ئات بىلەن تەمىنلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ خانلىق ھاكىمىيىتىدە ۋارىسلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. خان ئەۋلادىدىكىلەر خانلىققا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. ئۇلار ھۆكۈمران سىنىپ ئىچىدە ھەرخىل ئىمتىيازلارغا ئىگە ئىدى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەن مانى سودىگەرلىرى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەۋەسىگە ئوتكەندىن كېيىن، ئۇلار خانلىقنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي، دىپلوماتىيە ۋە دىنىي ئىشلىرىغا ئارىلاشتى.

ئۇيغۇر خاقانى قۇتلۇغ بىلگە خاقان 747-يىلى ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا مويۇنچۇر خاقان بولدى، ئۇ كۆل خاقان دەپ ئاتالدى. 755-يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئوگلۇك ــ سويگىن (ئەنلۇشەن ــ شىسىمىن) ئىسيانى يۈز بەردى. 757-يىلى ئۇيغۇر خاقانى مويۇنچۇر تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەكلىۋى بويىچە، يابغۇ ئۇنۋانلىق ئوغلىنىڭ

باشچىلىقىدا 40 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇگلۇك ـ سويگىن ئىسيانىنى تىنجىتىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق رايونلارنى قايتۇرۇۋېلىشىغا ياردەملەشتى. ئۇيغۇر خاقانى مويۇنچۇرنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسى ئۇز مەلىكىسىنى خوتۇنلۇققا بېرىپ، ئۇنىڭغا "باتۇر، ھەيۋەتلىك قۇتلۇغ بىلگە" دىگەن ئاتاقنى تەقدىم قىلدى.

مويۇنچۇر خاقان ئۆلگەندىن كېيىن، ئىككىنچى ئوغلى بوگۇ خاقان خانلىققا ۋارىسلىق قىلىپ تەختتە ئولتۇردى. بوگۇ خاقان خانلىق تەختىدە (759 — 780 - يىللار) ئولتۇرغان مەزگىلدە، 762 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ 2 - قېتىملىق تەكلىۋى بويىچە ئەسكەر چىقىرىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شى جاۋىي توپىلىڭىنى تىنجىتىپ، خېبېينىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى قايتۇرۇۋېلىشىغا ياردەم بەردى.

2 - بولۇم ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى

تۇبۇتلار (قەدىمقى زاڭزۇلار) غەربىي يۇرتلارغا تاجاۋۇز قىلغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ خاقانى ئېل ئىگىسى ئۇز قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار) نى ئىگەللىدى، بۇ جايلاردا قارلۇقلار، ساتلار، ئاق تۈركلەر ياشايتتى. كېيىن تۇبۇتلار يەنە كۈچ توپلاپ، قارلۇق ۋە ئاق تۈركلەرنىڭ ئىچىدىن بىرقىسىم كۈچنى ئۆزىگە تارتىپ، بەشبالىقنى ھۇجۇم قىلىپ بېسىۋالدى.

791 - يىلى، ئېل ئىگىسى خاقان 50 — 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن باشلاپ كېلىپ، بەشبالىققا ھۇجۇم قىلغاندا، يەنە تۇبۇت ۋە قارلۇقلار تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى.

ئېل ئىگىسى قوچۇغا جايلاشقان ئۇيغۇر خان ئوردىسىنى جەنۇپقا يۆتكىدى. 792 - يىلى، ئېل ئىگىسى 2 - قېتىم ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، تۇبۇت ۋە قارلۇقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، بۇ جايلارنى يەنە قايتۇرۇۋالدى.

ئۇيغۇر خانلىقى 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ ئېغىر بوھرانغا ئۇچرىدى. چۇلۇق خاقان "ئاي تەڭرى ئۇلۇغ بولمىش ئالپ بىلىگ" دىگەن نام بىلەن 825 - يىلدىن 832 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇردى.

832 - يىلى چۇلۇق خاقان ئۆلگەندىن كېيىن، تەخت خان جەمەتىدىن بولمىغانلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا سىنىپىي زىددىيەتلەر تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ ماجرا كۆپەيدى، ئۇيغۇر خانلىقىغا تەۋە بولغان خەلقلەردە بولۇنۇش يۈز بەردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئارقا-ئارقىدىن داۋام قىلغان جۇدۇن ئاپىتى، ۋابا، ئاچارچىلىق بىلەن نۇرغۇن چارۋا ۋە ئادەملەر قىرىلىپ كەتتى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي كۈچى پارچىلىنىشقا باشلىدى. 839 - يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى ساتلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ پايتەختكە ھۇجۇم قىلدى. "ئاي تەڭرى ئۇلۇغ بولمىش ئالب بىلگە خاقان" ئۆزىنى ئولتۇرۇۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا پاسا تېگىن خان بولدى. 840 - يىلى، ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى كول بۇقا قىرغىزلارنىڭ باشلىقى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، 100 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزىي ئوردىسىغا بېسىپ كىرىپ، پاسا تېگىن ۋە ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىنى ئولتۇردى. ئوردا ۋە شەھەرلەرگە ئوت قويۇپ كويدۇرۇۋەتتى. بىر ئەسىرگە يېقىن ياشىغان ئۇيغۇر خانلىقى مىلادى 839 - يىلى يىمىرىلدى. كېيىن ئۆگە خاقان دولەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش

يولىدا زور تىرىشچانلىق كورسەتتى، لېكىن ئۇيغۇر خانلىغى ئاخىر ئاغدۇرۇلدى.

3 - بولۇم ئۇيغۇرلارنىڭ غەرپكە كوچۇشى

839 - يىلى ئۇيغۇر خانلىغى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئوتەكەن تاغلىرىدىن ئايرىلىپ، بۇ خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدىكى كەڭ جايلارغا كوچۇپ كەلدى.

839 - يىلدىكى غەرپكە كوچۇش مەسىلىسىگە قارىتا تارىخشۇناسلاردا ئوخشاش بولمىغان كوز قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. پروفېسسور فېڭ جاشېڭ ئەپەندى يازغان «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» ۋە «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دىگەن ئىككى كىتاپتا "ئۇيغۇرلار 839 - يىلدىن كېيىن 3 تارماققا بولۇنۇپ غەرپكە كوچكەن، هەر بىر تارمىقى بىردىن هاكىمىيەت قۇرغان ئىدى" دىيىلگەن. باشقا تارىخىي ئەسەرلەردىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ هاكىمىيىتى مىلادى 839 - يىلى يىمىرىلىپ، ئۇلار 3 تارماققا بولۇنۇپ غەرپكە كوچكەن. بۇلارنىڭ گەنسۇ خېشى كارىدورىغا بېرىپ، ئۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارغا قوشۇلغان بىر تارمىقى كېيىنكى كۇنلەردە سېرىق ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان مىللەتنىڭ ئەجدادى بولۇپ قالغان، ئىككى تارمىقى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىغى بىلەن قاراخانىلار خانلىغىنى قۇرغان ئىدى دەپ قەيت قىلىنغان ۋە هازىرقى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار 840 - يىلى ئۇيغۇرلار غەرپكە كوچۇپ كەلگەندىن كېيىن پەيدا بولغان، 840 - يىلدىن بۇرۇن بۇ جايدا ئاساسىي جەهەت-

تىن ئۇغۇرلار بولىغان دىگەندەك بىر تەرەپلىمە، خاتا قا-راشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ تارىخنىڭ ھەقىقى قىياپىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە "تىبلى، چىلى، جۆلى" دەپ ئاتالغانلارنىڭ ھەممىسى تۇرالار ياكى تۇغلۇقلارنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. تۇرالار مىلادىدىن 3 ئەسىر ئىلگىرى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شەرق ۋە غەرپ ئېتەكلىرىدە ياشاپ كەل-گەن. دىمەك، تۈركى خەلقلەر ئەزەلدىن شەرقىي تۈركلەر ۋە غەربىي تۈركلەر دەپ ئىككى تارماققا بولۇنۇپ ياشىغان. شەرقىي تۈركلەر سىبىرىيىگە، بايقال كولى ئەتراپىغا، موڭ-غۇل دالىسىغا، غەربىي تۈركلەر تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە جايلاشقان ئىدى. بىزگە مەلۇمكى، قەدىمقى زامانلاردا ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى جايلار شەرقتە چوڭ ھىنگان تاغلىرىدىن باشلاپ غەرپتە كاسپى دېڭىزىغىچە سوزۇلاتتى. بىپايان كەڭ زېمىندا ھونلار، تۇغلۇقلار، سايىپلار، جورجانلار، تۈركلەر، ئوغۇز، ئۇيغۇر قا-تارلىق قەدىمقى مىللەتلەر ياشايتتى.

تارىختا ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان تۇغلۇقلار بىلەن ھونلار ماھىيەتتە تۈركى تىلدا سوزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئورتاق نامى بولۇپ، بۇلارنى تۈرك دىيىشكە بولىدۇ. خەنزۇ تارىخ-چىسى سىماچيەن يازغان «تارىخنامە» نىڭ «بەش پادىشا تەزكىرىسى» دىگەن بابىدا پادىشا خۇاڭدىنىڭ ھونلارنى شىمالغا قوغلىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن. سىماچيەن جۇڭگونىڭ ئېپتىدائى جەمئىيىتىدىكى بىر رىۋايەتنى نەقىل كەلتۇرۇش ئارقىلىق، ھونلارنىڭ قەدىمقى مىللەت ئىكەنلى-گىنى قەيت قىلىدۇ. «خەننامە»دە ھونلارنىڭ تۇرپان ئويمان-

لىغىدا بوز يەر ئاچقانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر بار. دىمەك، ھونلار ئەڭ قەدىمدىن تارتىپلا پۈتۈن موڭغۇل دالىسىدا ھەم شىنجاڭ دائىرىسىدە ياشىغان ئىدى. «تارىخنامە. ھون تەزكىرىسى» دە، «خەننامە»دە تۇرالار ھونلارنىڭ شىمالىغا يەنى بايقال كولى ئەتراپىغا جاي-لاشقان دىيىلىدۇ. بۇلار تارىختا "شەرقىي تارماق" دەپ ئاتىلىدۇ. «ۋېي پادىشالىغىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا تۇغلۇقلارنىڭ بىر تارمىقى سەمەرقەنتكە، ئارال دېڭىزى بويىغا جاي-لاشقان دىيىلىدۇ. بۇلار تارىختا "غەربىي تارماق" دەپ ئاتىلىدۇ. دىمەك، بۇ پاكىتلاردىن شۇنى كورۇشكە بولىدۇكى، تۇغلۇقلار قەدىمقى زاماندىن تارتىپلا ئارال، ئالتاي ۋە تەڭرى تاغلىرى ئەتراپىدىكى كەڭ زىمىندا ياشىغان. ئارخىولوگىيىلىك ماددى پاكىتلارمۇ بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىماقتا. شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئارخىولوگىيە تەتقىقات ئورنى 1979 - يىلى لوپنۇر كولى ئەتراپىدىن بىر ئايالنىڭ جەسىدىنى تاپتى. بۇ ئايال جەسەتنى شىنجاڭ قەدىمقى ئاسارە - ئەتىقىلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنى 1980 - يىل 4 - ئايدا قەدىمقى يىپەك يولى لوپنۇرنى تەكشۇرۇش جەريانىدا تەبەن دەرياسىنىڭ تووەن ئېقىمىدىن تاپقان ئىدى. بۇ جەسەت 1981 - يىل 2 - ئايدا شاڭخەيگە ئېلىپ بېرىلدى. شاڭخەي 1 - تىببى ئىنىستىتۇتى، شاڭخەي تەبىەت مۇزېيى قاتارلىق 19 دىن ئارتۇق پەن - تەتقىقات ئورنىدىكى خادىملار بۇ جەسەتنى ئىلمىي ئانالىز قىلىپ، ئۇنىڭ ئېلىمىزدىكى ئازسانلىق مىللەت ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ 40 — 45 ياشلار چامىسىدا بولۇپ، قېنى "O" شەكىللىك ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتى. بۇ جەسەتنىڭ تارىخى بۇرۇن قۇمۇلدىن تېپىلغان 3200 يىللىق

تارىخقا ئىگە جەسەتتىن ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، كەم ھېساپلىغاندىمۇ 4000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى بېكىتىلدى. ئۇ ئېلىمىزدە ھازىرغىچە تېپىلغان جەسەتلەر ئىچىدە ئەڭ قەدىمقى، ئەڭ مۇكەممەل ساقلانغان جەسەت بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇ جەسەت بىللە كومۇلگەن چىغ سىۋەتكە بۇغداي قاچىلانغان. دېمەك، بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرى مۇشۇ جايدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىدىن ۋە تاللانما ئۇرۇقلارنى ئىشلەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ ئايال جەسەتنىڭ ئەزالىرى ساق، قول-پۇتىنىڭ بارماقلىرى جايىدا، چاچ، تېرىسى ياخشى تۇرغان. شىنجاڭ رايونىدىن بۇ ئىككى جەسەتنىڭ تېپىلغانلىقى تارىم ئويمانلىقىدا قەدىمدىن تارتىپ تۈركىي خەلقلەر ياشىغانلىقىنىڭ پولاتتەك دەلىلى! بۇ پاكىتتىن بىز مۇندىن 4000 يىل ئىلگىرىلا تارىم بوستانلىقىدا ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى ئەجداتلىرىنىڭ ياشىغانلىقىنى چۈشىنەلەيمىز. لوپنۇر ئەتراپىدىن تېپىلغان ئايال جەسەت بىلەن يەنە يۇڭ، كەندىر، يىپەكنىڭ ئارىلاشمىسىدىن توقۇلغان ماشرۇپمۇ بىللە كومۇلگەن. بۇ شىنجاڭنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا مەدەنىيەتنىڭ يەنە بىر گۈلتاجىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ جەسەتلەر ئەينى زامانلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ فىزىولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى، تارىم بوستانلىقىغا جايلاشقان خەلقلەرنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، يىپەك، كەندىر، يۇڭ توقۇمىچىلىق ئىشلىرىنى ۋە ھۈنەر-سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ مەسىلىنى يەنىمۇ كۆپرەك ماددىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ چىقىش ئارخېئولوگىيە، ئانتروپولوگىيە، ئېتنوگرافىيە قاتارلىق پەن خادىملىرى-

نىڭ مۇندىن كېيىنكى تەرىشچانلىقىغا باغلىق. تۇغلۇقلار ئىگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن، خەنزۇچە مەنبەلەردە ئۇلار "ئىگىز ھارۋىلىقلار" (ئىگىز قاڭقىللار) دەپ ئاتالدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرالار خەنزۇچە "دىلى"، "گاۋچې" (ئىگىز ھارۋىلىقلار) دەپ ئاتالغان، بۇمۇ بىر قەبىلىنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشى. 5 - ئەسىرگە كەلگەندە، تۇغلۇقلار سايىلار بىلەن سوقۇشۇپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، بىر قىسمى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىغا كوچۇپ بارغان، بىر قىسمى سېلىنگا دەرياسى بويىغا چېكىنگەن. تۇرالارنىڭ غەرپكە قاراپ تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىغا سۈرۈلگەن قىسمىدىكى ئوغۇزلار كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي تارمىقى بولۇپ قالدى؛ شىمالغا سۈرۈلۈپ سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان ئون ئوغۇزلار بولسا كېيىنكى ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىي تارمىقى بولۇپ قالدى. غەربىي تارماق غەربىي تۈركلەرگە قوشۇلۇپ كەتتى، شەرقىي تارماق ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسىي تەركىۋىي قىسمى بولۇپ قالدى. دېمەك، بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى تۇغلۇقلاردىن تارتىپ ئوغۇز، ئۇيغۇرلارغا قەدەر تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبى، شىمالى بىلەن موڭغۇل دالىسىدىن ئىبارەت 2 جايغا بولۇنۇپ ياشىغانلىقىنى كورگىلى بولىدۇ.

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە 4 - ئەسىردىلا تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلاردا ئاللىقاچان ماكانلىشىپ كەتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىقى قەيت قىلىنغان. بۇ جايلارغا ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلار دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقتىن، مەدەنىيەتتە ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ئىدى. بۇ جايلاردىكى خەلق كوپىنچە دىخانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك

قىلاتتى. تۇغلۇقلار ياكى ئىگىز قاڭقىللارنىڭ مىلادى 4 - ئەسىردىن بۇرۇنلا تەڭرى تاغلىرى ئەتراپىدا ماكانلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغانلىقى شۇ رايوندا ئاھالىنىڭ ئۇيغۇرلىشىپ كېتىشىدە چوڭ رول ئوينىغان ئىدى. 5 - ئەسىرگە كەلگەندە، تۇغلۇقلار ياكى ئىگىز قاڭقىللار تۇرپان ئويمانلىقىدا ھاكىمىيەت قۇردى. «ۋېي پادىشالىقىنىڭ تارىخى. ئىگىز قاڭقىللار تەزكىرىسى» بىلەن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. ئىگىز قاڭقىللار تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، ئىگىز قاڭقىللىرىكى بىكفولو قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئاكا - ئۇكا ئاۋۇزلۇلار 100 مىڭ ئائىلىدىن كۆپرەك كىشى (بىر ئائىلىنى 5 جان ھېساپلىغاندا، كەم دېگەندە 500 مىڭ كىشى بولىدۇ) نى باشلاپ يارغول ئەتراپىغا كۆچۈپ باردى، مىلادى 499 - يىلى قاڭقىل پادىشالىقىنى قۇرۇپ، يارغولنى ئۆزىگە پايتەخت قىلدى. دېمەك، ئىگىز قاڭقىللار (تۇغلۇقلار) نىڭ تەسىر كۆچى تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىنى ئاساسىي مەركەز قىلغان ھالدا پۈتۈن تۇرپان ئويمانلىقى، تارىم بوستانلىقىغا يېتىپ بارغان.

4 - بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى دىنلىرى

1. ئۇيغۇرلار ئەڭ دەسلەپتە تۈركلەرنىڭ دىنى بولغان شامان دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. شامان دىنى: تەڭرى بارلىق مەخلۇقاتنىڭ ياراتقۇچىسى، ئاسمان، يەر ۋە پۈتۈن مەۋجۇدىيەتنىڭ ئۈستىدىن ھوكۈمى ئوتىدىغان بىردىن - بىر ئىلاھ دەپ قارايتتى. كىشىلەر بۇ دىننىڭ روھانىلىرىنى "تويىن" دەپ ئاتايتتى. "تويىن" دىنىنىڭ ئىبادەتخانىلىرى بار ئىدى.

تارىخىي مەنبەلەردىكى رىۋايەتلەردىن قارىغانـدا، بۇ دىنـغا ئېتىقات قىلغۇچىلار شامان باخشىلىرىنىڭ بۇيـرۇغـى بىلەن ھەر يىلدا بىر قېتىم قۇربانلىق قىلىپ، ئىبادەتخانىغا توپـ لىنىشىپ دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزەتتى.

شامان باخشىلىرىنىڭ ۋەزىپىسى شامان ئىبادەتخانىـ سىدا ئولتۇرۇپ ئىبادەت قىلىش، خەلقلەرگە شامان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى سىڭدۈرۈش ۋە دىنىي ھوكۇملەرنى ئىجرا قىلىش ئىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە شامان ("تويىن") دىنىنىڭ قاراشـ لىرىدا ۋە پائالىيەتلىرىدە كوپ ئۆزگىرىشلەر بولدى. دەسلەپ دىن پېشىۋالىرى 2 گە ئايرىلدى. بىر قىسمى يۇقۇرى "تويىن" (شاـ مان) باخشىلىرى، يەنە بىر قىسمى سېھىرگەرلىك قىلىدىغانـ لار بولۇپ، بۇلارنى "قام" دەيـتتى. شۇنىڭ بىلەن شامان دىنى "تويىـن" دىنى، "قام" دىنى دەپ ئىـكـكى مەزھەپ، ئىككى سىستېمىغا ئايرىلدى ۋە ئاسماننى ئىدارە قىلىدىغان بىر زات، يـەرنـى ئىـدارە قـىـلـىـدىـغان بـىـر زات بار دەپ قـاراپ، ئۇلارغا خـۇدا دەپ ئىشـىـنىـشـكـە باشلىدى. بۇنىڭ تۈپەيلىدىن، كوپ خۇدالىق ئېتىـقات بارـ لىققا كەلدى. ھەر بىر خۇداغا بىردىن بۇت ياساپ، ئىباـ دەتخانىدىكى بۇتلار ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، چوقۇنۇش ئادىتى پەيدا بولدى. كېيىنچە بۇ دىنىي ئەقىدىلەرگە يەنە بوز بورىنى مۇقەددەس دەپ بىلىپ، ئۇنىڭغا چوقۇنىدىغان، ئۇنىڭغا قۇربانلىق قىلىدىغان، بايراق ئۇچىغا بوز بورىنىڭ كاللىسىنى بېكىتىپ قويىدىغان ئادەت پەيدا بولـدى. مەسىـ لەن، ئۇيغـۇرلارنىڭ تارىـخـىي داستانى «ئوغۇزنامە» دە كوك يايىلىق چوڭ بىر بورىنىڭ ئوغۇزخانغا يول باشلاپ ماڭغانلىغى ھەققىدە مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ.

"... ... ...

139. ئو يورۇق ئىچىدىن، كوك
140. تۇكلۇك، كوك يايىلىلىق چوڭ
141. بىر ئەركەك بورى چىقتى. بۇ بورى ئوغۇز
142. خاقانغا مۇنداق دىدى:
143. "ھەي ئوغۇز، سەن
144. ئۇرۇنغا ئەسكەر چىقارساڭ،

(17)

145. مەن ئالدىڭلاردا يول باشلاپ ماڭىمەن."
146. شۇندىن كېيىن، ئوغۇزخاقان
147. چېدىرلىرىنى يىغىپ، ئاتلاندى.
148. قارىسا، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا
149. كوك تۇكلۇك، كوك يايىلىلىق
150. چوڭ بىر ئەركەك بورى
151. يول باشلاپ مېڭىۋاتقان، بۇنىڭ بىلەن
152. ئۇلار بورىنىڭ كەينىدىن
153. ئەگىشىپ ئىلگىرىلىدى.①

... ...

بۇ دىنغا 3 - ئەسىردە ھونلار، تۇركلەرمۇ ئېتىقات قىلغان، ئۇيغۇرلار 8 - ئەسىردىن باشلاپ ئېتىقات قىلغان. دېمەك، شامانىزىم دېگەن سوز تەبەتنى ئومۇمى ۋە ئايرىم ھالدا ئىلاھلاشتۇرغانلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

---

① «ئوغۇزنامە» 48 - 49 - بەتلەر. مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1980 - يىلى نەشرى.

2. مانى دىنى 3 ـ ئەسىردە ئىرانلىق مانى تەرىپىدىن تارقىتىلغان.

763 ـ يىلى ئۇيغۇر خاقانى مانى دىنىنى ھورمەتلىك "ئورۇنغا" قويغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالدى. ئۇلار بۇ دىنىنى دولەت دىنى دەپ قوبۇل قىلدى، شۇنىڭ بىلەن كونا دىنلارغا دائىر رەسىملەر كويىدۇرۇۋېتىلدى.

مانى دىنىغا زەردەش، خىرىستىيان ۋە بۇددا دىنلىرىنىڭ مەزمۇنى سىڭدۇرۇلگەن. مانى دىنى باشقا دىنلارغا ئوخشاش ھوكۇمران سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن خىزمەت قىلدى.

بۇ دىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسىمىدىكى سىنىپىي قارىمۇ ـ قارشىلىقنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەردى. ئۇيغۇر مانى راھىپلىرى مانى دىنىنى تارقىتىشتىن باشقا، خان ئوردىسىنىڭ سىياسى پائالىيەتلىرىگىمۇ ئارىلىشالايدىغان ھوقۇققا ئىگە ئىدى.

5 ـ بولۇم ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى

ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى خېلى تەرەققى قىلدى. قەدىمىي ئۇيغۇرلار ئوز يېزىقىدا يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇردى. بۇ يېزىق يادىكارلىقلىرى ئەڭ دەسلەپتە موڭغۇل دالىسىدىكى ئورخۇن دەرياسى ئەتراپىدىن تېپىلغانلىقتىن، قەدىمىي ئورخۇن رونىك يېزىقى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يازما يادىكارلىقلاردا قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۇرەشى، ئىلىم ـ پەن جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئورپ ـ ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقات ۋە مەدەنىيەت ـ سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن. بۇ قەدىمقى مىراسلار تۇرك ۋە ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىنىڭ نەمۇنىلىرى بو ـ

لۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكىسى كوك تۇرك خانلىقىغا ئائىت «تونيۇقۇق مەڭگۇ تېشى» بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ مىلادىنىڭ 712 - 716 - يىللىرى قەدىمقى تۇرك يېزىقى بىلەن 2 چوڭ مەرمەر تاشقا 62 قۇر خەت بىلەن پۈتۈلۈپ، تونيۇقۇقنىڭ قەۋرىسى ئالدىغا ئورنىتىلغان. بۇ ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە ئەڭ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە يادىكارلىقلاردىن بىرى.

ئىككىنچىسى، «كول تېگىن مەڭگۇ تېشى»، بۇ تاش 732 - يىلى ئورنىتىلغان.

ئۈچىنچىسى، «بىلگە خاقان مەڭگۇ تېشى»، بۇ تاش 735 - يىلى ئورنىتىلغان.

تۆتىنچىسى، «مويۇنچۇر مەڭگۇ تېشى»، بۇ تاش 759- يىلى ئورنىتىلغان.

بەشىنچىسى، «توققۇز ئۇيغۇر خاقانى مەڭگۇ تېشى»، بۇ مەڭگۇ تاشلار تونيۇقۇق، كول تېگىن، بىلگە خاقان، ئۇيغۇر قۇتلۇق بىلگە خاقانلارنىڭ مۇندىن 1260 يىل بۇرۇن قالدۇرغان يازما يادىكارلىقلىرى بولۇپ، بۇ يازما خاتىرىلەرگە خانلىقنىڭ قۇرۇلۇشى، ھەربى پائالىيەتلىرى ۋە دولەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىكى توھپىلىرى، مەدىنىيىتى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، دولەتنىڭ قانۇن - ئىنتىزامى، ئەسكىرىي قوشۇن تەشكىلى، ھۈنەر - سەنئەت، نەققاشلىق سەنئىتى، خوشنا ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقە - مۇناسىۋەتلىرى قاتارلىق ئىشلار پۈتۈلگەن. تۈرك ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمقى تارىخىنى، ئېتنوگرافىيىسىنى ھەر تەرەپلىمە ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن قىممەتلىك ئىلمىي ماتېرىيال بولۇپ، تۈرك

ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىش ۋە تۈركولوگىيە تەتقىقاتى ئۈچۈنمۇ زور قىممەتكە ئىگە تارىخىي ھوججەتلەر، شۇنداقلا تۈركىي خەلقەرنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ گۇۋاسى ۋە ئەينى زامان تىل - يېزىقىنىڭ ئۈلگىسى.

قوچۇ تۇرپان ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا شانلىق سەھىپە ئېچىلغان ئالتۇن دەۋر بولدى. بۇ دەۋردە بۇددا، مانى ۋە خرىستىيان دىنلىرى تەسىرىدىكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى يۇقۇرى دەرىجىدە تەرەققى قىلدى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋردە دىخانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىككە ئوخشاش يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى يەنىمۇ راۋاجلانغانلىقتىن، جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادى تېز تەرەققى قىلدى. بۇنىڭ ئارقىسىدا قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىمۇ يۇكسەك دەرىجىگە يەتتى. جۇڭگو ساياھەتچىسى ۋاڭ يەندى (981 — 983 - يىللار) بەشبالىقتا قوچۇ خانى ئارسلان خان ۋە ئۇنىڭ شاھزادىلىرى بىلەن ئۇچراشقان. ئۇ ئىدىقۇتنىڭ ئەھۋالىنى تەسۋىرلەپ: "ئۇلارنىڭ سانسىزلىغان پادىلىرى بار، ئۇلار مالىنىڭ رەڭگىگە قاراپ پادىغا ئايرىيدىكەن، يىلقىلار تاغ، ئېدىرلارنىڭ ھەممىلا يېرىدە يايلاپ يۈرىدىكەن"، "قوچۇدا پاختا، يىپەك گەزلىملەر توقۇلىدىكەن، ئادەملىرى جاسارەتلىك، چېۋەر ئىكەن، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ھەم قاشتاش ئەسۋاپلىرىنى ياساشقا ماھىر ئىكەن" دەپ يازغان. قوچۇدا يەنە ئۈزۈم، قوغۇن، تاۋۇز، نەشپۈت، ئانار، شاپتۇل قاتارلىق مېۋىلەرنى يېتىشتۈرۈپ بېرىدىغان باغۋەنچىلىكمۇ غايەت تەرەققى قىلغان بو-

لۇپ، ئۇزىنىڭ ئۇزۇم مۇسەللەسى بىلەن داڭ چىقارغان. قوچۇ رايونىدا ئىقتىساتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن سودا شەھەرلىرى مەيدانغا كېلىپ، غەرپ بىلەن شەرقنى تۇتاشتۇرغان سودا يولى — "يىپەك يولى" راۋانلاشتى. قوچۇنىڭ ھەرقايسى ئەللەر بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋەتتى قويۇقلاشتى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە يارىتىلغان ھەر خىل ژانىرلاردىكى ئەسەرلەردىن قەدىمقى تىپىك داستان «ئوغۇزنامە»، «تۇرپان شېئىر ـ قوشاقلىرى»، بۇددىزىم رىۋايەتلىرى مەزمۇن قىلىنىپ يېزىلغان «چاشتانى ئىلىك بەگ»، «ئىككى تېگىن ھىكايىسى»، «ئالتۇن ياروۇق»، چوڭ تىپتىكى دىراما «مائىترى سىمىت»، خىرىستىيان دىنى مەزمۇنىدىكى ھەر خىل ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە پارچىلار بۇ دەۋردىكى ئەدەبىيات تەرەققىياتىنى كۆرسىتىدىغان نادىر ئەسەرلەردىن ئىدى؛ بۇدەۋردە يەنە ئاتاقلىق ئالىملار، ئەدىپلەر، تەرجىمانلار دۇنياغا كەلدى. ئۇلاردىن ئاپىرىنچور تېگىن، كول تارقان، سىڭقۇ سالى تۇتۇڭ، پراپتا ياشىرى، ئاسىغ تۇتۇڭ، قالىم كەيشى، چەسۇيا تۇتۇڭ قاتارلىقلارنىي كۆرسىتىشكە بولىدۇ. قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن يۇقۇرقى ئەسەرلەر 9 — 10 ـ ئەسىرلەردىكى بۇددىزىم مەدەنىيىتى مۇھىتىدا پىشىپ يېتىلىپ، ئۇزىنىڭ يۇقۇرى پەللىسىگە يەتكەن. ئەگەر قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىي تىلى بولمىغان بولسا 9 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئىسلامىيەتنى يېڭىدىن قوبۇل قىلغان خاقانىيە ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىي تىلى مۇنداق قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە يۇكسەك پەللىگە كوتىرىلمىگەن بولاتتى. چۈنكى مەيلى خاقانىيە دا-

ئىرىسىدىكى ياكى قوچۇ دائىرىسىدىكى ئۇيغۇرلار بولسۇن ھەممىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. بۇ جەھەتتىكى ئىدىيولوگىيىلىك قارىشى ئوخشاش ئىدى، مەدىنىيىتىدە بىرلىك بار ئىدى.

قەدىمقى زاماندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ رەسسامچىلىقىمۇ ئۇيغۇر قەدىمقى زامان مەدىنىيىتىنىڭ گۈلتاجلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. مۇشۇ دەۋرنىڭ رەسسامچىلىقىغا تىپىك ۋەكىل قىلىپ تۇرپان بىزەكلىكتىكى تام رەسىملىرىنى ۋە دۇڭخۋاڭ (داش ئاتا) تام رەسىملىرىنى كورسىتىش مۇمكىن. بۇ تام رەسىملىرىدە ساز چېلىۋاتقان ئۇيغۇر سازەندىلىرىنىڭ رەسىملىرى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەمىلىي تۇرمۇشىدىن ئېلىنىپ سىزىلغان رەسىملەر ئىدى. ئۇيغۇر سازەندىلىرى چېلىۋاتقان سازلار تەركىۋىدە كاناي، سۇناي، قوۋۇز، غىجەك، چاڭ ۋە باشقا تارلىق چالغۇ ئەسۋاپلىرى، مەسلەن، پەنجىستار، خۇشتار قاتارلىق ھەر خىل مىللى مۇزىكا چالغۇ ئەسۋاپلىرىمۇ بار.

«مائىترى سىمىت» ناملىق دىرامىنى ئادياچاترا دېگەن كىشى سانسكرىت تىلىدىن توخار تىلىغا تەرجىمە قىلغان، تانىراكسىت دېگەن يەنە بىر كىشى توخار تىلىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئۇلار ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق تەرجىمانلىرى دەپ ھېساپلىنىپلا قالماستىن، بەلكى سانسكرىت، سوغدى، خەنزۇ تىلى، ئىران تىللىرىنىمۇ پۇختا ئىگەللىگەن، ئۇلار تەرجىمىنى ناھايىتى پۇختا، ئىنچىكە ئىشلەيتتى. كىتاپلارنى تەرجىمە قىلىش ۋاقتىدا ئەسلى نۇسخىسىغا ئاساسلىنىش بىلەنلا كۇپايىلەنمەي، باشقا تىللاردىكى تەرجىمە نۇسخىلىرىدىنمۇ

پايدىلىناتتى. تەرجىمە قىلىنغان بۇددا ۋە مانى دىنى نوم-لىرىنىڭ مەزمۇنى، تۇرلىرىدىن قارىغاندا، دىنىي كىتاپلار، ھىكايىلەر، ھەر خىل نەسىھەتنامە خاراكتىرىدىكى ئەسەرلەر، دۇنيانىڭ يارىتىلىشى ھەققىدىكى رىۋايەتلەر، مۇناجاتلارنى ئىزاھلىغان ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

بىزەكلىك ۋە دۇڭخۇاڭدا تېپىلغان مەدىنىي يادىكار-

9 - ئەسىرگە ئائىت بېزەكلىك تام سۈرەتلىرىدىن بىرى
(فون لىكوك ئېلىپ كەتكەن. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدا بېرلىن
بومباردىمان قىلىنغاندا ۋەيران بولۇپ كەتكەن)

لىقلار قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلغانلىقىنىڭ تىپىك ۋەكىلى. "بىزەك-لىك" دىگەن سوزنىڭ مەنىسى "بىزەلگەن، زىننەتلەنگەن جاي" دىگەنلىك بولىدۇ؛ ئۇنىڭ كەڭ مەنىسىدىن ئالغاندا،

تام رەسىملىرى، نەقىشلەر ۋە ھەيكەللەر بىلەن بىزەلگەن جاي يەنى سەنئەت ماكانى دىگەننى بىلدۈرىدۇ.
تۇرپاندىكى بىزەكلىك، تۇيۇق، بۇلىيۇق، قارا خوجا، ئاستانىلاردىن ۋە دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغان قەدىمقى سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ئۇسلۇبىدا ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللى پۇراق نامايەن قىلىنغان. قوچۇ خانلىقىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇپ ياراتقان ئىدى. تۇرپان ۋە دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغان تۈرلۈك نەقىشلەر، تام رەسىملىرى ۋە بەدىي ئەسەرلەر ئەنە شۇ ئۇيغۇر سەنئەت ئۇسلۇبىنىڭ مەھسۇلى. قەدىمقى ئۇيغۇر رەسسام-چىلىق سەنئىتىدە تىزما رەسىملەر، تام رەسىملىرى ئارقىلىق ۋەقەلىكنى چۈشەندۈرۈش سەنئىتى ئۇيغۇرلار ئىچىدە بۇ خىل سەنئەتنىڭ تەكەممۇللاشقان شەكلى ئىدى. قوچۇ خانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان ئەسەرلەردە ئەينى دەۋردىكى بۇددا دىنى ۋە مانى دىنى تەسىرى بولغاندىن تاشقىرى، زور كۆپچىلىكى ئەينى زامان ئۇيغۇر تارىخى ئەدەبىياتى-نىڭ تەركىۋى قىسمى بولۇپ، ئۇيغۇر تارىخى ئەدەبىياتى-نىڭ مۇھىم نامايەندىلىرىدىن بىرىدۇر.
كۇچا قەدىمقى مەدەنىيەت ئوچاقلىرىنىڭ بىرى. قە-دىمقى زاماندا، بۇ يەردە ياشىغان ئۇيغۇرلار دۇنياغا مەشھۇر شانلىق "كۇسەن"① مەدەنىيىتىنى ياراتتى. بۇددى-زىمنىڭ دولىتىمىزدە تارقىلىشىدا، كۇچا ئىنتايىن مۇھىم كۈۋرۈكلۈك رول ئوينىدى. كۇچادا نۇرغۇن ئاتاقلىق تەر-جىمانلار، مۇزىكانتلار، بۇددىزىم ئۆلىمالىرى دۇنياغا كەلدى، كومىراجىۋا مۇشۇ مەشھۇر كىشىلەرنىڭ بىرىدۇر.

---

① كۇسەن — كۇچانىڭ قەدىمقى يەنە بىر ئىسمى.

كومىراجىۋا مىلادىنىڭ 344 - يىلى دۇنياغا كەلدى، ئۇنىڭ دادىسى ھىندىستانلىق بولۇپ، ئانىسى كۇچالىق ئىدى. ئۇ 7 ييېشىدا بۇددىزىمنىڭ ھىنايانا نوملىرىنى ئۆگىنىپ، ھىنايانا مەزھىپىنى قوبۇل قىلغان؛ 12 ييېشىدىن كېيىن ماخايانا نوملىرىنى قېتىقىنىپ ئۆگەنگەن؛ بىلىم ئېلىش ئىشتىياقى بىلەن ھەرقايسى ئەللەرنى ئارىلىغان؛ مەشھۇر بۇددىزىم ئۆلىمالىرىنى ئۇزىگە ئۇستاز تۇتۇپ ناھايىتى كەڭ بىلىم ھاسىل قىلغان؛ ياش چېغىدىلا غەربىي يۇرتلاردىكى بۇددىزىم ئەللىرى ئېتىراپ قىلغان مەشھۇر ئۆلىما بولۇپ تونۇلغان.

384 - يىلى پادىشا فۇجيەن چوڭ جياڭجۈن لى گۇاڭنى ئەۋەتىپ كۇسەن دولىتىنى بوي سۇندۇرغاندا، 41 ياشتىكى كومىراجىۋا لى گۇاڭنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بارغان. 385 - يىلى لى گۇاڭ لياڭجۇنى ئىشغال قىلىپ، كېيىنكى لياڭ پادىشالىقىنى قۇردى. كومىراجىۋا

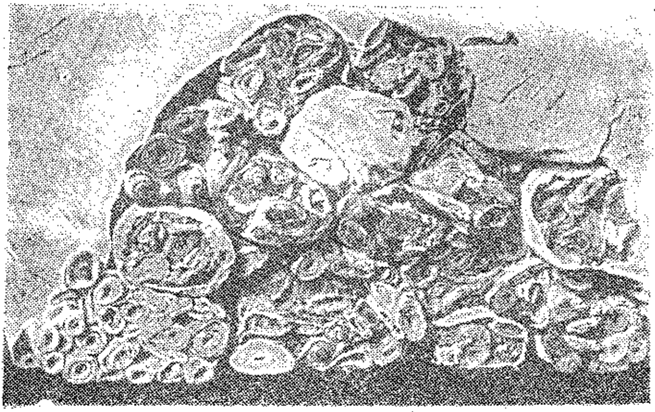

دۇڭخۇاڭدىن تېپىلغان قولىيازمىلار

لياڭجوۇدا 17 يىل تۇرۇپ خەنزۇ تىل - يېزىقىنى پۇختا ئۆگىنىدۇ. 401 - يىلى، كېيىنكى چىن پادىشالىقىنىڭ پادىشاسى ياۋشىڭ كېيىنكى لياڭ پادىشالىقىنى يوقىتىپ، كومىراجىۋانى چاڭئەنگە ئالدۇرۇپ كېلىپ، ئۇنى ھۆرمەتلەپ ئۇستازلىققا تەيىنلەيدۇ. كومىراجىۋا پادىشالىق تەرجىمە مۇئەسسەسىنىڭ شاۋياۋيۇەن باغچىسىدا بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ.

كومىراجىۋا ئۆز دەۋرىدە بىراخمى يېزىقىنىڭ مۇتەخەسسىسى سۈپىتىدە بۇددىزىم نوم تەلىماتلىرىنى مۇكەممەل ئىگەللەپلا قالماستىن، بەلكى خەنزۇچە تىلىدىمۇ يېتىلگەن ئۇستاز بولۇشتەك ئىككى ئاساسىي شەرتنى ھازىرلىغانلىقى ئۈچۈن، چىن پادىشاسى ياۋشىڭنىڭ ھۆرمىتى ۋە ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن ئىدى. ئۇ ئۆز دەۋرىدە داڭ چىقارغان راھىپلار بىلەن بىرلىشىپ، نوم تەرجىمە ئىشلىرىنى يۇقۇرى سەۋىيىگە كۆتەرگەن. كومىراجىۋا تەرجىمانلىق پائالىيىتىدە نۇرغۇن ئىزلىنىپ "5 نى ئۆزگەرتىش"، "3 كە تەگمەسلىك" جەھەتتە مەنە تەرجىمە ئېقىمىنى يارىتىپ، بۇرۇن ئۆتكەن ئاتاقلىق تەرجىمان جۇچيەن، كاڭ شىڭخۇيلارنىڭ تەرجىمىسىدىكى ئەسلىگە سادىق بولماسلىقتەك نۇقسانلارنى تېپىپ چىققان. ئۇ تەرجىمە ئىشىنىڭ مۇشەققەتلىك ئىش ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن. ئۇ تەرجىمە توغرىسىدا چوڭقۇر چۈشەنچىگە ئىگە بولغانلىقتىن، چاڭئەندە تۇرغان 10 يىل ئىچىدە پۈتۈن زېھنىنى تەرجىمە ئىشىغا قارىتىپ تەرجىمىنى مۇكەممەل قىلىشقا تىرىشىپ، ئىلگىرى تەرجىمە ئىشىدا مەۋجۇت بولغان سەل قاراشتەك ئاجىزلىقلارنى تۈگەتكەن. ئۇ تەرجىمە ئىشىدا نومنىڭ بىراخمانچە

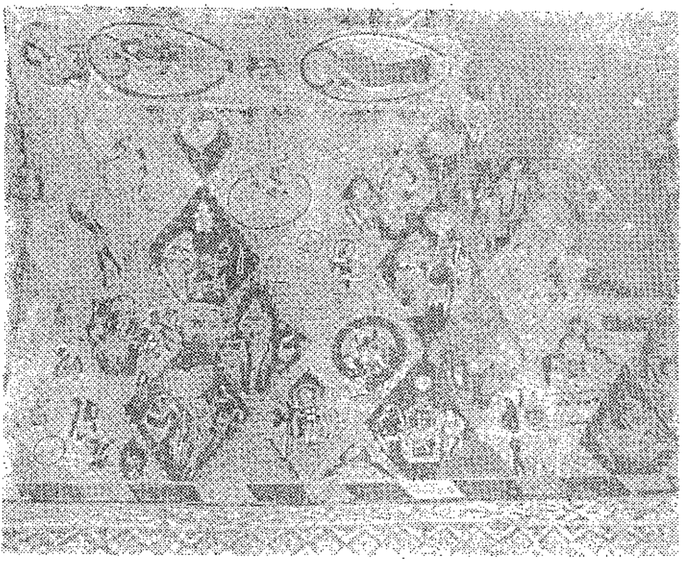

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى باي ناھىيىسى قىزىل
مىڭ ئۆيدىكى تام سۈرەتلىرى: توپ ئويناۋاتقان ئۇيغۇرلار
فېلكفېي فوتوسى

نۇسخىسىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ ئۇنىڭ مەنىسىنى خەنزۇچە شەرھلەپ بېرەتتى. ئۇنىڭ شەرھلىگەن مەزمۇنى مۇھاكىمىدىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە ئۇ يۆزلىگەن ھەتتا 2 ـ 3 مىڭ مەشھۇر راھىپلارنىڭ تەپسىلى مۇزاكىرىسىدىن ئۆتكۈزۈپ ئاندىن نومنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى يېزىپ چىقاتتى. غەربىي يۇرتلاردىكى يېزىق نۇسخىلىرىدا خاتالىق بولسا براخمى نۇسخىسىغا ئاساسەن تۈزىتەتتى. تەرجىمە بېشىدىن ـ ئاياق راۋان بولغاندا ئاندىن ئەڭ ئاخىرقى بېكىتىشىنى قارار قىلاتتى. كومىراجىۋا مۇنداق ئالىجاناپ يۈكسەك مەسئۇلىيەت بىلەن 300 نەچچە جىلد نوم ۋە شاس

تىر (بۇددىزىم تەفسىرلىرى) نى تەرجىمە قىلىپ چىققان، ئۇنىڭ تەرجىمىلىرى 35 كىتاپ، 294 جىلدكە يەتكەن. «جىن سۇلالىسىنىڭ تارىخى» نىڭ «خاتىرىلەر» بابىدا "هازىرقى يېڭى نوملارنىڭ هەممىسىنى كومىراجىۋا تەرجىمە قىلغان" دېيىلگەن. ئۇ جان ئۇزۇش ۋاقتىدا: "ئەگەر تەر-

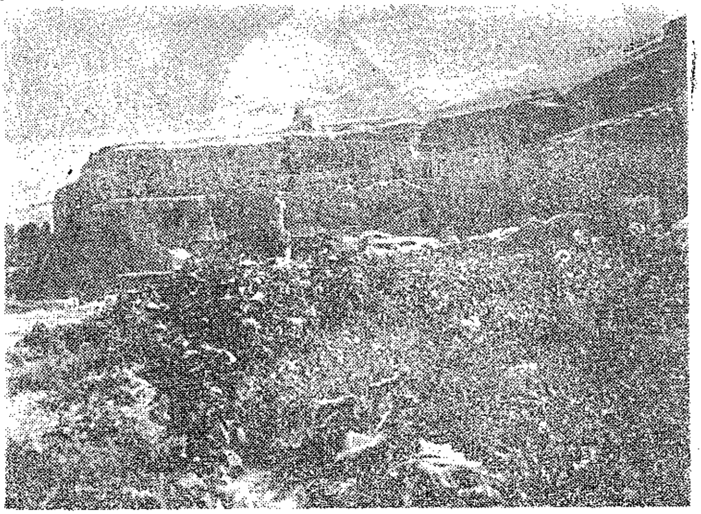

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپان ناهىيىسىدىكى بېزەكلىك بۇددا غارلىرى

فېڭ فېي فوتوسى

جىمەمدە ئاساسىي مەزمۇن يوقاپ كەتمىگەن بولسا، ئۆلگىنىمدىن كېيىن تېنىم كويدۇرۇلسىمۇ تىلىم ساق قالغاي" دەپ ۋەسىيەت قىلغان. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇ ئۆمرىنى بۇددىزمنىڭ تەلىماتلىرىنى تەرجىمە قىلىشتا ئەڭ سادىق، ئەڭ ئەستايىدىللىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، جۇڭگو بۇددىزىم تەرجىمەشۇناسلىقىنىڭ گۈلتاجىسى بولۇپلا قالماس-

نىن، ئېلىمىزنىڭ ھىندىستان ۋە غەربىي يۇرتلار بىلەن بولغان مەدەنىيەت مۇناسىۋەت تارىخىدا ئۇچىمەس تۆھپە ياراتتى.

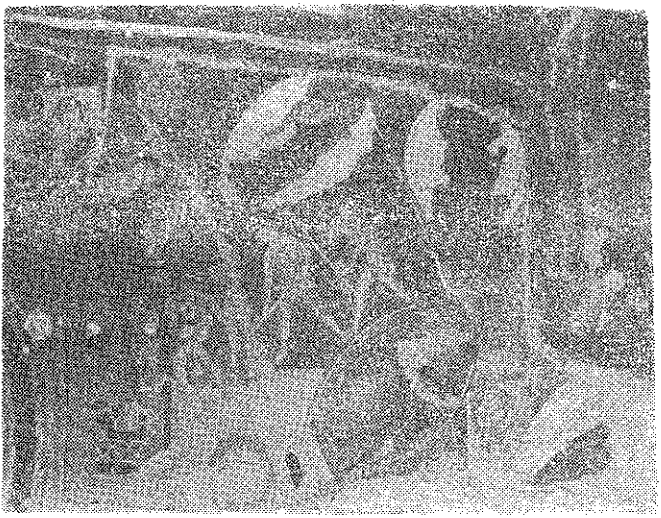

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى باي ناھىيىسى قىزىل مىڭ ئۆيدىكى تام سۈرەتلىرى: ئېتىزلىقتا ئىشلەۋاتقان ئۇيغۇر دىخانلىرى

فېڭ فېي فوتوسى

ئىككىنچى باپ
ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا

1 - بۆلۈم ئەرەپ ئىستىلاسى

ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشتىن ئىلگىرى، ماۋرائۇننەھرگە① ۋە خۇراسانغا خوشنا بولغان كەڭ جايلاردا 6 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا فېئودالىق تۈزۈمدىكى تۈرك دۆلىتى قۇرۇلدى. بۇ جايلاردا 7 - ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدىن تاكى 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە شاش (تاشكەنت) خانلىقى، پەرغانە خانلىقى، سۇغدىيان (سەمەرقەنت) خانلىقى، بۇخارا خانلىقى، خارەزىم شاھ خانلىقى، كۇشانىيە خانلىقى ھۆكۈم سۈردى. بۇلاردىن باشقا، بارچاقلار ۋە تاھىرىيە خانلىقىمۇ بولغان ئىدى.

يەتتە سۇنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قەشقەر ۋادىسىدا ياغمىلار ياشايتتى. ئىسسىق كۆلنىڭ ئەتراپىدا ئىلى دەرياسىدىن تارتىپ نارىن ئارىلىقىغىچە بولغان جايلاردا چىگىللەر ياشايتتى، يەتتە سۇدا توخسى قەبىلىلىرى بار ئىدى.

---

① ماۋرائۇننەھر — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەريا بىلەن ئامۇ دەريا ئارىلىقىدىكى جايلارنىڭ نامى. سىر دەريانىڭ شىمالىدىكى جايلارمۇ ماۋرائۇننەھرگە قارايتتى.

بۇ دەۋرلەردە تارىم ۋادىسى بىلەن ماۋرائۇننەھردە فېوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا كوپلىگەن سودا شەھەرلىرى مەيدانغا كېلىپ، سودا ئىشلىرىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. ماۋرائۇننەھر، چۇ ۋە تالاس ۋادىلىرىدا يېزا ئىگىلىك ئىشلىرى تەرەققىي قىلدى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى، مەدەنىيىتى يەنىمۇ ئۆستى. جۇڭگو ساياھەتچىسى شۈەن جۇاڭ (602 — 664 - يىللار)نىڭ «غەربىي يۇرتلارغا ساياھەت» دېگەن ئەسىرىدە: "چۇ دەرياسى ئارىلىقىدىكى جايلاردا ياشىغۇچى ئاھالە مەدەنىيەت جەھەتتىن بىر پۇتۇنلۇككە ئىگە ئىكەن، ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى، تىل - يېزىقى ئوخشاش ئىكەن. يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە تارتىپ يېزىلىدىغان سۇرىيە يېزىقى ئاساسىدىكى 32 ھەرپلىك ئېلىپبەسى بار ئىكەن. تارىخىي ئەسەرلىرىمۇ بار ئىكەن" دەپ يازغان ئىدى. ئىلى، چۇ ۋە سۇياپ دەرياسى ۋادىلىرىغا جايلاشقان تۇركەشلەر 638 - يىلى سۇياپنى چوڭ ئوردا، ئىلى دەرياسى بويىدىكى ئالمالىقنى كىچىك ئوردا قىلىپ، تۇركەش دو - لىتىنى قۇردى. بۇ تۇركەش دولىتى 8 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. تۇركىي خەلقلەردىن بولغان قارلۇقلار تۇركەشلەرنىڭ ئەسلى ماكانلىرىنى بېسىۋېلىپ، 616 — 656 - يىللىرى قارلۇق دۆلىتىنى قۇردى. بۇ چاغدا تالاس، سۇياپ① شەھەرلىرى قارلۇقلارغا قارايتتى. شۈەن جۇاڭ: "بۇ جايدىكى ئاھالىنىڭ بىر قىسمى دېخانچىلىق بىلەن، يەنە بىر قىسمى سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. چۇ

① سۇياپ — چۇ دەرياسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان قەدىمىي شەھەر ئىدى. ھازىر توقماق شەھىرىگە توغرا كېلىدۇ.

دەرياسى بويىدىكى سۇياپ شەھىرى سودا مەركىزى ئىدى. كەن. ئاھالە ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بويىچە چىچىنى بې-شىغا يۆگەپ، چوققىسىنى ئۆچۈق قويىدىكەن. بەزىلىرى چىچىنى چۈشۈرۈۋېتىدىكەن. ئۇلارنىڭ كوپىنچىسى پىشانە-سىگە يىپەك ياغلىق چىگىۋالىدىكەن" دەپ يازغان.

7 - ئەسىردە بۇ شەھەرنىڭ غەربىي تەرىپىدىمۇ بىر-قانچە شەھەر بولۇپ، بۇ شەھەرلەردە تۈركى خەلقلەر ياشايتتى، ھەرقايسى شەھەرنىڭ ئايرىم-ئايرىم ھاكىملىرى بولغان. شۈەن جۇاڭ يەنە مۇنداق دەپ يازغان: "مەن تۈرك خانلىرى-نىڭ بىرى بىلەن كورۈشتۈم. بۇ خاقان ئۈستىگە يىپەك تون كىيگەن، چىچىنى قويۇپ بەرگەن بولۇپ، پىشانىسىنى يىپەك ياغلىق بىلەن بىرنەچچە قات ئورىۋالغان. بۇ يەردىكى ئاھالىلەرمۇ چىچىنى ئۇزۇن قويۇۋېتىدىكەن. خاقان ئالتۇن بىلەن بېزەلگەن چېدىردا مېنى قوبۇل قىلدى. يىپەك كىيىملەرنى كىيگەن چوڭ ئەمەلدارلار چېدىرغا سېلىنغان كىگىز ئۈستىدە ئىككى قاتار بولۇپ ئولتۇراتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدە خاقاننىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بار ئىدى. ماڭا تۈرك خاقانى زىياپەت بەرگەنىدە، ئادەمنى لەززەتلەندۈرۈپ، كوڭۈلنى ئاچىدىغان مۇزىكىلار چېلىندى. مېھمانلارنىڭ ئالدىغا ئاۋال گوش قويۇلۇپ، ئاندىن شاراپ تۇتۇلدى. ئۇسسۇلۇك يېغىدا پىشۇرۇلغان تاماقلار ۋە سۈت كەلتۈرۈل-دى."

شۇ چاغلاردا، ماۋرائۇننەھردىكى خارەزىم دولىتىدە يەر ئىگىلىرى "دىخان" دەپ ئاتىلاتتى. ("دىخان" پارسچە سوز بولۇپ، يەر ئىگىسى مەنىسىدە) ھاكىملارمۇ "دىخان" دەپ ئاتىلاتتى. ھاكىملار ئېسىلزادىلەردىن ھېسابلىنىپ،

ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭلىرىمۇ "دىخان" نامى بىلەن ئاتىلاتتى. ماۋرا ئۇننەھردىكى ھاكىمىيەت ئىراندىكى ھاكىمىيەت تەشكىللىگە ئوخشاپ كېتەتتى. ھاكىم ئاستىدا "چاكار" دەپ ئاتىلىدىغان بىر قىسىم ئەسكەرلەر بار ئىدى. بۇ جايلاردىكى تۈركى خەلقلەر، ئاساسەن، زەردەش، بۇددا، نىستۇرى، مانى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقات قىلاتتى.

زەردەش (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى ئەڭ ئاۋال ئىراندا ئاۋۇئاسترا ناملىق كىشى تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان. بۇ دىن مىلادىدىن 6 ئەسىر ئىلگىرىكى دارا I ① نىڭ دەۋرىدە ئىران پادىشالىقىنىڭ دولەت دىنى قىلىپ بەلگىلەنگەن.

بۇ دىن: "ئالەم ياخشىلىق ـ يامانلىق، يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇقتىن ئىبارەت ئىككى خىل قۇۋۋەتنىڭ كۈچىدىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئۆزئارا كۈرەش قىلىدۇ. ئاخىرىدا ياخشىلىق يامانلىقنى، يورۇقلۇق قاراڭغۇلۇقنى يېڭىدۇ. ئوت بولسا ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى" دەپ ھىساپلايتتى. شۇڭا، زەردەش دىنى ئوتنى مۇقەددەس دەپ تونۇپ، ئۇنىڭغا چوقۇنۇشنى ئۆزىنىڭ ئاساسى بەلگىسى قىلاتتى. زەردەش دىنى ئىراندا دولەت دىنى قىلىپ قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، جايلاردا ئاتەشكۇرە (ئاتەشپەرەسلەرنىڭ ئىبادەتخانىسى) لەر تەسىس قىلىندى. زەردەش دىنى مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇن، ئىراندىكى ئاھالە يۇلتۇزغا چوقۇناتتى. ئىراندا زەردەش دىنى ئۇمەر ئىبنى خەتتاپنىڭ خەلىپىلىك دەۋرىگىچە داۋام قىلدى.

---

① دارا I ــ ئىسكەندەر دارا مىلادىدىن ئىلگىرىكى 521 ـ يىلدىن 486 ـ يىل ئارىلىقىدا ئۆتكەن ئىران پادىشاسى.

خەلىپە ئۆمەر (634 — 644 - يىللىغىچە خەلىپە بولغان) زامانىسىدا ئەرەپلەردىن سەئىد ئىبنى ۋاققاس ئىراننى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى ئىراننىڭ رەسمىي دولەت دىنىغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن زەردەش دىنى بۇ يەردىن سىقىپ چىقىرىلدى. ئىراندا قالغان زەردەش مۇخلىسلىرى زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن ھىندىستانغا كوچۇپ كەتتى. ھىندىستاندىكى بومبايدا، ئىراننىڭ يەزدى شەھىرىدە ۋە باشقا جايلاردا خېلى نۇرغۇن ئاھالە ھىلىمۇ زەردەش دىنىغا ئېتىقات قىلىدۇ. زەردەش دىنىنىڭ «زىند ئاۋىستا» ناملىق كىتاۋى ھازىرمۇ مۇقەددەس كىتاپ دەپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ كىتاپ ۋە ئۇنىڭ شەرھىسى ياۋروپادا تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

ئىسلام دىنى ئەڭ ئاۋال 570 — 632 - يىللاردا ئەرەپ يېرىم ئارىلىدا مەيدانغا كەلدى، كېيىنچە ئەرەپلەرنىڭ رەسمىي دولەت دىنى بولدى، 7 - ئەسىردە، غەربىي ئاسىيادا باش كوتىرىشكە ۋە كېڭىيىشكە باشلىدى. ئۇزۇن ئوتمەي، ئەرەپ يېرىم ئارىلىدىن ئىرانغا كېڭەيدى. يەنە ئىراندىن ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئومۇملاشتى. خەلىپە ئۆمەر ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋردە، ئىسلام قوشۇنى ئىران، ئىراق، مىسىر، سۇرىيە، پەلەستىن قاتارلىق جايلارغا يۈرۈش قىلدى ۋە ئىران پادىشاسىنى مەغلۇپ قىلىپ، كېيىن خۇراسان ئەتراپىدىكى تۈركلەر ئولتۇراقلاشقان جايلارغا بېسىپ كىردى. خەلىپە ئوسمان (644 — 657 - يىللاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن)نىڭ زامانىسىدا خۇراسان مەملىكىتى ئەرەپلەر تەرىپىدىن ئىشغال

قىلىندى. ئەرەبلەر 653 - يىلى خۇراسان ۋالىسى ئەھنەپ ئىبنى قەيسىنىڭ قوماندانلىقىدا شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، بەلخىنى ئىشغال قىلدى. ئاندىن توخارىستان قاتارلىق جايلاردا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتتى. بۇ جايلاردىكى تۈركلەر ئىسلامغا تەۋە بولدى. خەلىپە ئابدۇلمۇلۇك دەۋرىدە (699 — 700 - يىللار ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) ئەرەبلەر ئىسلام دىنىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش ئۈچۈن تۈرك زېمىنلىرىغا داۋاملىق يۈرۈش قىلدى.

ئابدۇلمۇلۇك ئىراق ۋالىسى مەشھۇر ھەججاجنى خۇراسانىڭ ۋالىلىقىغا تەيىنلىدى. ھەججاجنىڭ قول ئاستىدىكى مۇھەللەپ ئىبنى ئەبى سۇپرە ئەرەپ قوماندانلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن ئىدى. ئۇ 700 - يىلى ئامۇ دەرياسىنى بويلاپ يۇقۇرىغا مېڭىپ بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى.

ھەججاج 705 - يىلى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم ئىسىملىك بىر قوماندانىنى خۇراسانىڭ ۋالىلىقىغا تەيىنلىدى. قۇتەيبە توخارىستانغا ھۇجۇم قىلىپ، تۈرك خانلىقىنى بوي سۇندۇردى؛ 706 - يىلى ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ، باي كەنتىگە ھۇجۇم قىلدى. تۈركلەر قۇتەيبە قوماندانلىقىدىكى ئەرەپ ئەسكەرلىرىنى 2 ئاي مۇھاسىرە قىلىۋالغان بولسىمۇ، ئاخىرى ئۆزلىرى مەغلۇپ بولدى. قۇتەيبە باي كەنتىنىڭ ئاھالىسىنى دەھشەتلىك ھالدا قىرغىن قىلدى، ئاھالىنىڭ بارلىق مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلىدى، شەھەرگە ئوت قويدى.

تۈرك خاقانى كول تېگىن پەرغانە ۋە سوغدى تۈركلىرىنى ئىسلام ئەسكەرلىرىگە قارشى سەپەرۋەر قىلىپ، ئامۇ دەريا بويىدىكى تىرمىز شەھىرىگە ئورۇنلاشتى.

707 - يىلى، قۇتەيبە ئىسلام ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ، كول تېگىن باشچىلىقىدىكى تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلدى. كول تېگىن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى، 2 - قېتىم (708 - يىلى) يەنە كۈچ توپلاپ سۇغدىيانا يۇرۇش قىلىپ، قۇتەيبەنى مەغلۇپ قىلدى.

قۇتەيبە بۇ مەغلۇبىيىتىنى ھەججاجقا مەلۇم قىلىپ، ئۇنىڭغا ماۋرا ئۇننەھرنىڭ خەرىتىسىنى ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ھەججاج ئىسلام ئەسكەرلىرىنى قايتا تەشكىللەپ، ئىراندىن بىر قىسىم مۇسۇلمان قوشۇنىنى يوتكەپ كېلىپ، ئۇرۇشقا قاتناشتۇردى. مىلادىنىڭ 709 - يىلى، قۇتەيبە بۇخاراغا يۇرۇش قىلدى. كول تېگىن قوشۇن بىلەن سەمەرقەنتتىن بۇخاراغا يېتىپ كەلدى. مۇشۇ جايدا تۈركلەر بىلەن ئەرەپلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا جەڭ بولدى. بۇ ئۇرۇشتا كول تېگىن قاتتىق جاراھەتلەندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇخارا، سەمەرقەنت، سۇغدى خانلىقلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن قۇتەيبەگە تەسلىم بولدى. قۇتەيبە بۇ رايونلارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇردى. مىلادىنىڭ 712 - يىلى، ئەرەپلەر سەمەرقەنتتە تۇنجى قېتىم مەسچىت سالدى. قۇتەيبە ئىنىسى مۇسلىم سەمەرقەنتكە ۋالى قىلىپ تەيىنلەندى. ئەرەپلەر مىلادىنىڭ 713 - يىلى پەرغانە ۋە خوجەندنى بوي سۇندۇردى؛ 714 - يىلى كاسان ① شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. شۇ يىلى شاش (تاشكەنت) ئۇرۇش قىلمايلا ئەرەپ-

① كاسان — تاشكەنت شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە پەرغانە ھوكۇمدارلىرىنىڭ پايتەختى بولغان.

لەرگە تەسلىم بولدى. قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم تۈرك ئەللىد-
رىگە قىلغان يۈرۈشلىرىدە ئاخىرقى غەلىبىگە ئېرىشەلمەي،
715 - يىلى (بەزى رىۋايەتتە 716 - يىلى) ئۆز ئەسكەر-
لىرى تەرىپىدىن مەرۋىدە ئۆلتۈرۈلدى.

جامال قارشى يازغان «قەشقەر تارىخى» دىگەن
كىتاپتا: "715- يىلى ئۆلتۈرۈلگەن ئەرەپ سەردارى قۇتەيبەنىڭ
قەۋرىسى قوقەندە. قوقەندىكى بۇ قەۋرىستانلىقتا يەنە ئىمام
هۇسەيىننىڭ نەۋرىسى بىلەن ئىمام مۇهەممەت باقىرنىڭ
قېرىندىشى ئابدۇللا (731 - يىلى ۋاپات بولغان)نىڭ قەۋ-
رىسىمۇ بار ئىدى" دىيىلگەن. شۇڭا بۇ جاي مۇقەددەس
ئورۇنلارنىڭ بىرى هىساپلانغان.

ئىسلام تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە قۇتەيبەنى
ئىسلام دىنىنى تارقىتىشنىڭ ئەڭ چوڭ قەهرىمانى دەپ
مەدهىيىلىشىدۇ. دەرۋەقە، قۇتەيبە ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىشتە
ئەھنەق ۋە مۇهەللەپلەرنىڭ ئوغۇللىرىغا ئوخشاش مەشھۇر
قوماندانلار قىلالمىغان ئىشلارنى قىلغان ئىدى. لېكىن ئۇ
ئىسلامىيەتنى كېڭەيتىش ئۈچۈن قىلغان يۈرۈشلىرىدە مىسلى-
سىز دەرىجىدە زالىملىق قىلىپ، ھەججاجنىڭ ئىشەنچىسىگە
ئىگە بولدى. ئۇ تۈرك ۋادىلىرىدا زۇلۇم تىغى بىلەن قان
تۆكۈشتە ھەججاجدىن قېلىشمىدى، ئىسلام دىنىنى قوبۇل
قىلغانلارنىمۇ قىردى. ئۇ توخارىستاننى ئىشغال قىلغاندا،
شەھەر ئاھالىسىنى پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىدى. قۇتەيبەنىڭ
ئۆز ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشى، خەلقنىڭ غەزد-
ۋىدىن تاشقىرى، ئۆز ئىچىدىمۇ ئۇنىڭغا قارشى كۈچنىڭ
بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. قۇتەيبە ئۆلتۈرۈلگەندىن
كېيىن، بۇرۇن ئىسلام دىنىغا كىرگەن خەلقلەر ئىسلام

دىندىن يېنىۋالدى، بەزى شەھەرلەر مۇستەقىللىق جاكالاپ ئەرەپلەر تەۋەلىكىدىن چىقىپ كەتتى. شۇ سەۋەپتىن ئەرەپلەر بىلەن تۈركلەر ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش ئۇزاق داۋام قىلدى.

716 - يىلى، كول تېگىن ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ئورنىغا قۇتلۇق قاغاننىڭ چوڭ ئوغلى بىلگە خاقان بولدى. بىلگە خان زامانىسىدا كول تېگىننىڭ ئىنىسى تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى ئىدى. كول بىلگە خان 734 - يىلى ۋاپات بولدى.

718 - يىلى، خەلىپە سۇلايمان ۋاپات بولدى. 719- يىلى سوغدى تۈركلىرى سەمەرقەنتتىكى ئەرەپلەرگە ھۇجۇم قىلدى. خۇراسان ۋالىسى ئەسكەر توپلاپ سەمەرقەنتكە بېسىپ كىرىپ، ئاھالىنى قىرغىن قىلدى.

ئىسلام تارىخىدا "خاقانى تۈرك" دەپ مەشھۇر بولغان چولۇق خاقان سوغدىيانا تۈركلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن قانلىق ھادىسىنى ئاڭلاپ، ئۇلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، 721 — 722 - يىللىرى سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىپ، ئەرەپلەر بىلەن كوپ قېتىم قانلىق ئۇرۇشلارنى قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر ئوزى مەغلۇپ بولدى.

725 - يىلى، ئەرەپ قوماندانى مۇسلىم ئىبنى سەئىد پەرغانىگە قايتا ھۇجۇم قىلىپ، خۇجەند شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. بۇ ۋاقىتتا چولۇق خاقان تالاستىن ئۇلگۇرۇپ كېلىپ، مۇسلىم ئىبنى سەئىدنى مەغلۇپ قىلدى ۋە خۇجەندنى قايتۇرۇۋالدى.

726 - 727 - يىللىرى چولۇق خاقان خۇراسان ۋالىسى ئەسئەت ئابدۇللانىڭ ماۋرائۇننەھردە تۈركلەر بىلەن تۇتۇ-

شۇ شقا تەييارلىنىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنىڭغا تۇيۇق-سىز ھۇجۇم قىلدى، ئەرەپلەر مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى. 727 - يىلى، ئەسىەت ۋالىلىقتىن بوشىتىلىپ، ئورنىغا ئەشرەس ئابدۇللا قويۇلدى، ئەشرەس سالىھ تەرىق دىگەن ئۇلىمانى ماۋرا-ئۇننەھردىكى تۈركلەرنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەت-تى. سالىھ تەرىق خەلقنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلىپ، ئۇلارغا ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى چۈشەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن تۈركلەر ئىچىدە ئىسلام دىنىغا ئىشەنچ - ئەقىدە تىكلىنىپ، "مۇسۇلمان بولۇشقا باشلىدى. جايلاردا مەسچىتلەر بىنا قىلىندى. كىشىلەر قۇرئان ئوقۇش، شەرىئەت ئەھكاملىرىنى ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل بولدى"، ① "ئەشرەس ئىسلام دىنىنى يېڭىدىن قو-بۇل قىلغانلارنى، ئىسلام قائىدىلىرىگە رىئايە قىلغانلارنى، قۇرئاندىن بىر سۈرە ئوقۇشقا ئىقتىدارى بولغانلارنى ئازات قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى." ② تېخىمۇ كۆپ ئادەمنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىل-غان ئاھالىلەردىن سېلىق ئالمىغاندىن تاشقىرى، ھەتتا ئۇ-لارنى سۈننەتكىمۇ تەكلىپ قىلماسلىققا بۇيرۇدى، شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن كىشىلەر ئىسلام دىنىغا كىردى. سېلىق ئېلىپ تاشلانغانلىقتىن، دۆلەتنىڭ غەزنىسىگە كىرىدىغان دارامەت زور مىقداردا ئازىيىپ كېتىپ، ھوكۇمەتنىڭ مالىيە ئاساسى ئاجىزلاپ قالدى. شامنىڭ غەزنىچىسى ئەشرەس ۋالىغا ياز-غان بىر مەكتۇبىدا: "مالىيە مەبلىغى ئازىيىپ كەتتى. مۇسۇلمانلارنىڭ كۆچى مالىيە مەبلىغى بىلەن بولىدۇ. ئاڭ-لىشىمچە، سوغدىياندا ۋە باشقا يۇرتلاردا تېخى مۇسۇلمان بولمىغانلار بار ئىكەن، ئۇلار مۇسۇلمان بولماي تۇرۇپ باج

① ② بارتولد: «موڭغۇللار دەۋرىدىكى تۈركىستان».

بىرىنچىسى قۇتۇلۇش ئۈچۈن مۇسۇلمان بولغانمىش. بىرىنچىچە، خۇدانىڭ ئەمرىنى تۇتقان ۋە قۇرئاننى ياد ئالغان كىشىلەردىن سېلىق ئالمىساق. ئۇنىڭدىن باشقا، پەرزلەرنى ئادا قىلمىغان، قۇرئاننى ياد ئالمىغانلاردىن مۇسۇلمان دىگىنىنگە قارىماي سېلىق ئالساق" دىيىلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئەمەلدارلار تۈركلەردىن يەنە سېلىق ئېلىشقا باشلىدى. بۇ ھال ئاھالە ئىچىدە غۇلغۇلا پەيدا قىلىپ، ئىسيانغا سەۋەپچى بولدى.
ئەشرەس ئۆزىنىڭ سەمەرقەنتتىكى ۋەكىلى سالىھ تەرىقنى ۋە بىر قانچە ئەمەلدارنى تۇتۇپ كېلىپ قاماققا ئالدى. بۇ خىل زورلۇق-زومبۇلۇقنى كۆرگەن مۇسۇلمانلار ۋە تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن بارلىق تۈركلەر بىرلىشىپ چولۇق خاقاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى.
مىلادىنىڭ 729-يىلى، چولۇق خاقان ئۆرغۇن ئەسكەر توپلاپ، پەرغانە، تاشكەنت ۋە سوغدىيان تۈركلىرىنى ئەرەپلەرگە قارشى ئۇرۇشقا چاقىردى. تۈرك ئەسكەرلىرى بۇ ئۇرۇشتا سوغدىيان ئۆلكىسىنى ئىشغال قىلىپ، ئەرەپ ئەسكەرلىرىنى ئۇ يەردىن قوغلاپ چىقاردى. ئەشرەس بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ، مەرۋىدىن يۈرۈش قىلىپ، ئامىل شەھرىنىڭ يېنىدا ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى ۋە تۈركلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولدى. لېكىن، كېيىنكى بىر قېتىملىق تۇتۇشۇشتا چولۇق خاقان مەغلۇپ بولۇپ، باي كەنتنى ئەشرەسكە تارتقۇزۇپ قويدى. ئۇزۇن ۋاقىت جەڭ قىلىش نەتىجىسىدە بۇخارا ۋە سەمەرقەنت شەھەرلىرى ئەرەپلەرگە، پەرغانە، خەتەل (قارا تېگىن)، توخارىستان ۋە سوغدىيانىڭ كۆپ قىسمى تۈركلەرگە قارايدىغان بولدى.
مىلادىنىڭ 730-يىلى، ئەشرەس خۇراساننىڭ ۋالىلى-

غىدىن يىقىلىپ، ئورنىغا جۇنەيد ئابدۇرەھمان ۋالى بولدى، ئۇ ئۈزۈن ئوتمەي توخارىستانغا ھۇجۇم قىلدى. چولۇق خاقان بۇنى ئاڭلاپ، ئەرەپلەرنىڭ قولىدىكى سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىپ جۇنەيدنىڭ قوشۇنىنى قورشىۋالدى. جۇنەيد خۇراساندىن ياردەم تەلەپ قىلدى، ياردەمگە كەلگەن ئەرەپ قوشۇنلىرى چولۇق خاقان ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشۇپ ئاخىرى غەلىبە قىلىپ، بۇخارانى ئالدى. چولۇق خاقان تالاسقا چېكىندى. كېيىنكى ئۇرۇشلاردا ئەرەپلەر بۇخارا، سەمەرقەنت شەھەرلىرىنى يەنە تۈركلەرگە تارتقۇزۇپ قويدى. ماۋرائۇننەھرنىڭ ھەممىسى، توخارىستان ۋە بەدەخشاندىن ئىبارەت تۈرك يۇرتلىرى يەنە چولۇق خاقانغا تەۋە بولدى.

بۇ دەۋردە چولۇق خاقان تۈركەش دولىتىنىڭ چېگرىسى تازا كېڭەيگەن ئىدى. تۈركەش دولىتى ئون قەبىلىنىڭ بىرلىشىشىدىن تەشكىللەنگەن ئىتتىپاقداش دولەت ئىدى. ئىسسىق كولنىڭ غەربىدىكى بەش قەبىلە چولۇق خاقاننىڭ تەۋەلىگىدە بولۇپ، كىشىلەر بۇ بەش قەبىلىنى "قارا تۈركەش" ياكى "غەربىي تۈركەش" دەپ ئاتايتتى. ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىدىكى جايلار چولۇق خاقاننىڭ قول ئاستىدىكى كول چۇرباغاتۇرخان ئۇنۋانلىق بىر ۋالىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى. چولۇق خاقان 738 - يىلى ماۋرائۇننەھردىكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلدى. كول چۇر باغاتۇرخان چولۇق خاقاننىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش نامى بىلەن توقماق شەھرىگە كېلىپ، خاقاننى يۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۆلتۈردى. 739 - يىلى كول چۇرباغاتۇرخان ئۆزىنى تۈركەش خاقانى دەپ ئېلان قىلدى. ئەمما، تۈركەش دولىتى ئىچكى جەھەتتىن بولۇنۇپ كەتكەنلىكتىن، ئەبۇ مۇسلىم باشچىلىقىدىكى ئەرەپ قوشۇنى

زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ توخارىستان ۋە ماۋرائۇننەھرگە قاراپ ئىلگىرىلەپ، 742 - يىلى ئۇ يەردە يەنە ئەرەبلەر ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى.

766 - يىلى، يەتتە سۇ، سىر دەريا ۋە سۇياب ئەترا-پىدا ياشايدىغان قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خۇرا-سانىنى ئىگەللىگەندىن كېيىن تىكلىگەن ھاكىمىيەت تارىختا بارماقىلار① ھاكىمىيىتى دەپ ئاتالدى. بارماقىلار ئاببا‌سىيە خەلىپىلىگىنىڭ بۇ جايلارنى ئىدارە قىلىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. مىلادىنىڭ 786 — 809 - يىللىرى بارماقىلار خاند-لىقى زەئىپلىشىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى تاھىرىيە خانلىقى باستى. تاھىرىيە خانلىقىنىڭ باشلىقى خۇراساننىڭ چوڭ يەر ئىگىد-سى بولغان ئاقسوڭەك تاھىر ئىبنى ھۇسەيىن بولۇپ، بۇ خاند-لىق ئۇنىڭ نامىدا تاھىرىيە خاقانلىقى دەپ ئاتالدى. تاھىر مىلادىنىڭ 809 — 813 - يىللىرى مەمۇن بىلەن ئامىن ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە مەمۇن (ھارۇن رەشىتنىڭ ئوغلى)نى قوللاپ، ئۇنىڭ باغدات خەلىپىلىگىنى تارتىۋېلىشىغا ياردەم بەرگەن ئىدى.

مەمۇن 813 - يىلى خەلىپىلىك تەختىگە چىققاندىن كېيىن، تاھىر ئىبنى ھۇسەيىننى ئەڭ يېقىن كىشىلىرى قا-تارىغا كىرگۈزۈپ، باغداتتا لەشكەر باشلىقلىقىغا، كېيىن ئىد-راندا ئىگىلىك باشقۇرۇش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىند-لىدى. مىلادىنىڭ 821 - يىلى ئۇنى خۇراساننىڭ نائىبى (ۋالى دەرىجىلىك ئەمەلدار) قىلىپ بەلگىلىدى. تاھىر ئىبنى

---

① بۇ ھاكىمىيەتنىڭ مەنسەپدارى بەلخلىق بارماقىلاردىن بولغاچقا، بۇ ھاكىمىيەت بارماقىلار نامى بىلەن ئاتالغان.

ھۇسەيىن خۇراساننىڭ پادىشالىقىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئۇنى مۇستەقىل دولەتكە ئايلاندۇرۇش مەقسىدىدە، مەسچىتلەردە خەلىپە نامىغا ئوقۇلىدىغان قۇتبىنى چىقىرىپ تاشلىدى. بۇ ئۇنىڭ خەلىپىگە قارشى ئاشكارا ئىسيان كوتەرگەنلىكى ئىدى. تاھىر 822 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا (ۋالىلىققا) ئابدۇللا ئىبنى تاھىر چىقتى. ئابدۇللا تاكى ئومرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە (مىلادىنىڭ 844 - يىلىغىچە) بۇ مەنسەپنى ئىگەللەپ، خەلىپە دولىتىگە سادىقەتلىك بىلدۇرۇپ كەلدى. ئۇ ئەرەپلەر ھوكۇمرانلىقىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرىنى دەھشەتلىك باستۇردى، دىخانلار ئۇستىدىن ئېلىنىدىغان باج- سېلىقنى ھەددى - ھىساپسىز كوپەيتتى. «تارىخىي تەبرى» دىگەن كىتاپتا بايان قىلىنىشىچە، ئابدۇللا ئىبنى تاھىر ئوزىگە قاراشلىق ۋىلايەتلەردىن توپلىغان سېلىقنىڭ مىقدارى 48 مىليون دەرھەمگە يەتكەن. ئۇ ھەر يىلى خەلىپىگە 44 مىليون 846 مىڭ دەرھەم ئاقچا، 13 ياخشى ئات، 2000 قوي، 2000 قۇل، 1187 توپ بوز تولەپ تۇرغان. تاھىر مۇشۇ يوللار بىلەن خەلقنى قاتتىق ئەزگەن.

بارتولد ئوزىنىڭ «ئىراندىكى دىخانلار ھەركىتىنىڭ تارىخى» دىگەن ئەسىرىدە بايان قىلىشىچە، ئابدۇللا ئىبنى تاھىر 839 - يىلىدىكى تابارىستان دىخانلار ھەركىتىنى باستۇرۇشقا ئاكتىپ قاتناشتى. تاھىرنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا بوي سۇنمىغان سامانىلار ئۇنىڭغا قارشى ھەركەت قىلىپ، ئاخىر ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. تاھىرىيە خانلىقى 873 -يىلى يىقىلدى. شۇنىڭ بىلەن ماۋرائۇننەھردە بىر ئەسىر داۋام قىلغان كۇرەش نەتىجىسىدە سامانىلار خانلىقى مەيدانغا كەلدي.

2 - بولۇم سامانىلار خانلىغى

(874 — 999 - يىللار)

سامانىلار خانلىغى ماۋرائۇننەھردە قۇرۇلغان ئىسلام دۆلىتىنىڭ نامى بولۇپ، بۇ دۆلەت ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت ئىبنى مانسۇر ئىبنى سامانى نامى بىلەن قىسقارتىلىپ "سامانىلار دۆلىتى" دەپ ئاتالغان.

سامانىلار دۆلىتىنىڭ تەۋەسىگە خۇراسان، ماۋرا ئۇننەھر ۋە جۇرجان قاتارلىق جايلار كىرەتتى. بۇ دۆلەت ئىسلام دىنىنى ماۋرائۇننەھردىن شەرققە كېڭەيتىشتە مۇھىم رول ئوينىدى. كېيىنكى دەۋرلەردە سامانىنىڭ 4 ئوغلى خاندانلىققا ۋارىسلىق قىلدى. سامانىنىڭ ئوغۇللىرى مەمۇنغا قارشى كوتىرىلگەن قوزغىلاڭلارنى باستۇرۇشقا قاتناشقان ئىدى. ئۇلار دەسلەپتە ئاتەشپەرەسلىكتىن ۋاز كېچىپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن، مەمۇنىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. كېيىن مەمۇن ئۇلارنى ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ھوكۇمرانى قىلىپ بەلگىلىگەن ئىدى.

سامانىلار دۆلىتى فېوداللىق دۆلەت ئىدى. ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققى قىلغان، تاۋار ئىگىلىگى راۋاجلانغان ئىدى. سامانى 820 - يىلدىن 865 - يىلغىچە پەرغانە ۋادىسىدا ھوكۇمرانلىق قىلدى. ئۇ 865 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ناسىر ئىبنى ئەخمەت سامانىلار تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى (865 - 892). ناسىر تەختكە چىقىپلا ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن بۇخارا،

شاش ۋە قاشقا ۋادىسىغا ھەتتا قەشقەرغىچە يۇرۇش قىلدى.
خۇراسان ھاكىمى مۇھەممەت ئىبنى تاھىرنىڭ ئىنىسى
ھۇسەيىن ئىبنى تاھىر 874 - يىلى بۇخارانى ئېلىپ، بۇخارا ۋە خارەزىم ۋىلايىتىگە ۋالىي بولدى. ئۇ بۇ قېتىمقى يۇرۇشتە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، ئاتىرشا شەھەر ئاھالىسىنى بۇلىدى ۋە قىردى. ھۇسەيىن بۇخارا ھاكىمى بولغان ۋاقتىدا ئۇزىگە قاراشلىق جايلارغا ئېغىر سېلىق سال- دى. ئاھالىنى پۇللارنى كۇمۇش پۇلغا ئالماشتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئاھالە قاتتىق نارازى بولدى. نارازى بولغان خەلق ئۇنىڭغا قارشى قوزغىلاڭ كوتەردى ۋە ئوردىسىغا ئوت قويىدى. شەھەرنىڭ يۇقۇرى قاتلىمى سەمەر- قەنتتىكى ناسىر ئىبنى ئەخمەتكە ۋەكىل ئەۋەتىپ، سامانىلار خانلىقىدىن ھۇسەيىننى خىزمەتتىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا ھاكىم ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تەكلىپ ناسىر ئىبنى ئەخمەتنى خوشال قىلدى. چۈنكى ئۇ ماۋرا ئۇننەھر- نى سامانىلار هوكۇمرانلىقى ئاستىغا ئېلىپ، بۇ جايلارنى بىر- لىككە كەلتۈرۈش ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋاتقان ئىدى. ناسىر ئىبنى ئەخمەت ئۆز ئىنىسى ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەتنى بۇ خاراغا ۋالىي قىلىپ ئەۋەتتى. ھاكىم ئالماشقان بولسىمۇ، ئېزىلگەن دىخانلار يەنىلا ھېچقانداق ياخشىلىق كورمىدى.
ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت (874 - 907 - يىللىرىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) يەنىلا دىخانلار قوزغىلىڭىنى باستۇ- رۇش بىلەن بەنت ئىدى. نەرشەخى① «بۇخارا تارىخى» دىگەن ئەسىرىدە: "بەرىكەت بىلەن راستان ئوتتۇرىسىدا 4 مىڭ

① نەرشەخى — ئابابەكرى مۇھەممەت ئىبنى جەئبەر نەر- شەخى (؟ — 959) — ت

دىخان قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئىسمايىل قوزغىلاڭچى دىخان-لارنى قورال كۈچى بىلەن باستۇردى" دەپ بايان قىلغان.

ناسىر ئىبنى ئەخمەت ئاشۇ يىللاردا پۈتۈن ماۋرا ئۇننەھرنىڭ ھۆكۈمدارى سۈپىتىدە كۈمۈش پۇل چىقاردى. بۇ ئىلگىرى تاھىرىلەرگە بېرىلگەن ئىمتىياز ئىدى. 887 - يىلى سەمەرقەنتتە چىقىرىلغان پۇل (دەرھەم) سامانىلارنىڭ تۇنجى دەرھەملىرىدىن بولۇپ ھېسابلىناتتى. ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت ناسىرغا بويى سۇنۇشنى خالىماي، مۇستەقىل بولۇشقا ھەركەت قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سەمەرقەنت غەزنىسىگە سېلىق، باج تاپشۇرۇشنى رەت قىلدى. ناسىر ئىبنى ئەخمەت بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت ئوتتۇرىسىدا دۈشمەنلىشىش ھەركىتى باشلىنىپ، تاكى 888 - يىلىغىچە داۋام قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ناسىر ئىبنى ئەخمەتنىڭ قوشۇنلىرى يېڭىلىپ قالدى، ماۋرا ئۇننەھر پۈتۈنلەي ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەتنىڭ قولىغا ئۆتتى. ناسىر ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىنى سەمەرقەنتتە ئۆتكۈزۈپ، 893 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىسمايىل تەختكە چىقىپ ئۆزىنىڭ قالماي تىرازغا قاراپ يۈرۈش قىلدى ۋە بۇ جايدىكى تۈركلەرنىڭ 10 مىڭدەك ئەسكىرى ۋە خىزمەتچىلىرىنى قولغا چۈشۈردى، نۇرغۇن ئولجىغا ئىگە بولدى. ئىسمايىلنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قولغا چۈشۈرگەن ئولجىلىرى ھەربىر ئاتلىق ئەسكەرگە 10 مىڭ دەرھەمدىن توغرا كەلدى. ئىسمايىل تارازنى ئىگەللىگەندىن كېيىن بۇتخانىلارنى چېقىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مەسچىت بىنا قىلدى. موپتى، شەيخۇلئىسلام مەنسەپلىرىگە دىنىي كىشىلەردىن قويۇپ، ئۇلارنى ئۇستاز نامى بىلەن ئاتىدى. 9 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا

ئىراندا ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىشتىكى تاشقى سىياسەت ئۆز-گىرىپ، مۇھىم نۇقتا شىمالىي ۋە جەنۇبىي رايونلارغا قارد-تىلدى. خۇراساننىڭ ھاكىمى ياقۇپنىڭ ئۇكىسى ئىمىرسەپپا ئارى (879 — 900 - يىللار) ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەتنىڭ زاماندىشى ئىدى. باغدات خەلىپىلىگى ئىمىر سەپپائارى بىلەن ئىسمايىل سامانىنى ئۆزئارا ئۇرۇشقا سېلىپ قويۇپ، ئىسمايىل-دىن پايدىلانماقچى بولدى. ئۇلار 900 - يىللارغىچە ئۇرۇشتى. بۇ ئۇرۇشتا ئىسمايىل غەلىبە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن سامانىلار دۆلىتى يەنىمۇ مۇستەھكەملەندى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئىسما-يىل شەرقىي ئىراننىڭ چوڭ ئوبلاستلىرىنى قوشۇۋېلىپ، ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ئۇ تېخىمۇ قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرۇش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، فېئودال ئاقسوڭەكلەرنى قولغا كەل-تۈرۈش يولىدا ئاكتىپ ھەرىكەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تۈركلەردىن ياللانما قوشۇن قۇرۇشقا تىرىشتى. ئىسمايىل ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى مۇتلەق دۆلەت تەشكىلاتىغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دۆلەت ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىپ كېتەلمىدى. بۇ دەۋردىكى ئاساسىي زىددىيەت ھۆكۈمە-ران سىنىپ بىلەن دېھقانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر ئوتتۇرد-سىدىكى زىددىيەت ئىدى. فېئودال ئاقسوڭەكلەرنىڭ دېھقانلار ۋە ھۈنەرۋەنلەرنى رەھىمسىز ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى دائىم نارازىلىقنىڭ تۇغۇلۇشىغا، قوزغىلاڭنىڭ كۆتىرىلىشىگە سەۋەپ بولاتتى.

سامانىلارنىڭ ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشتە يۈرگۈزگەن مەركەزلەشتۈرۈش سىياسىتى ھۆكۈمران سىنىپنىڭ قارشىلى-قىغا ئۇچرىدى. سامانىلار ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن كۆپ ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن غەزنە،

گۇرجىستان، خارەزىم، ئىسپىجاپ قاتارلىق جايلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇرالمىدى. بۇ جايلاردىكى يەرلىك ھاكىملار مەركىزىي ھاكىمىيەتنى ئېتىراپ قىلمىدى.

ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشتا سىرتنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئىدىيىسىدىكى كىشىلەرگە ۋە فېئوداللارنىڭ مەنپەئەتنى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان كىشىلەرگە تايىنىپ ئىش كۆردى. ئىسمايىلنىڭ ئوغلى ئەخمەت (907—914 - يىللاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) ئەرەپ تىلىنى دۆلەت تىلى قىلىپ بېكىتىشنى قۇۋۋەتلەپ، ئەرەپ تىلىنى بىلىدىغانلارغە ھامىلىق قىلغانلىقتىن، ساراي ئەمەلدارلىرى بىلەن تۈرك قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. تەختكە ئەخمەتنىڭ 8 ياشلىق ئوغلى ناسىر II (914 — 943 - يىللاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) چىقتى. ناسىر كىچىك بولغانلىقتىن دۆلەتكە رەھبەرلىك قىلىشنى ئۇنىڭ ۋەزىرى ئابدۇللا مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت جەيھانى ئۆز ئۈستىگە ئالدى.

ئەخمەت ئىبنى ئىسمايىل ھايات چېغىدا سامانىلار ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىسيانلار كۆتىرىلگەن ئىدى. ئىسمايىلنىڭ ئۇكىسى ئىسھاق ئىبنى ئەخمەتمۇ سەمەرقەنتتە قوزغىلاڭ كۆتەردى. ئەمما بۇ قوزغىلاڭ قانلىق باستۇرۇلدى. 914 - يىلى ئەتىيازدا ئەبۇ سالىق مانسۇر ئىبنى ئىسھاق سەمەرقەنتتە قوزغىلاڭ كۆتەردى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا دۆلەتنىڭ جەنۇپ تەرەپلىرىدە ئومۇمى يۈزلۈك قوزغىلاڭ كۆتىرىلىشكە باشلىدى. ھەتتا بۇ قوزغىلاڭغا ئەخمەت ئىبنى ئىسمايىلنىڭ ئەڭ سادىق لەشكەر باشلىقلىرىدىن بولغان ھۈسەيىن ئىبنى ئېلىمۇ قاتناشتى. بۇ قوزغىلاڭمۇ دەھشەتلىك ھالدا باستۇرۇلدى. لېكىن، خەلقنىڭ قارشىلىقى بۇنىڭلىق بىلەن ھەرگىز پەسىيىپ

قالمىدى. تاشكەنت ۋە قەشقەرنىڭ ياردىمى بىلەن 922 ـ يىلى ئىبلى ئىبنى ئىسھاق باشچىلىقىدا سامانىيلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. مۇشۇ مەزگىللەردە قارامىت① مەزھىبى پۈتۈن مەملىكەتكە ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتتى. قارامىتلەر سامانىيلار ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز كىشىلىرىنى سامانىيلار دۆلىتىگە كىرگۈزدى. ناسىر II زامانىسىدا خۇراسان، ماۋرا ئۇننەھردە قارامىتلەرنىڭ تەسىرى كەڭ تارقالدى. سامانىيلارنىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ بۇ مەزھەپنى قوبۇل قىلدى. ئاخىر ناسىر II مۇ قارامىتە مەزھىبىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

ناسىر II دەۋرىدە مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت نەخشەبى ماۋرائۇننەھردىكى قارامىتلەرنىڭ رەھبىرى ئىدى. ناسىر II مۇ ئۇنىڭ تەكلىۋى بىلەن ئىش كۆرەتتى. نەخشەبى فاتىمىيە خەلىپىلىگى دەۋرىدە بۇخارا زىندانىدا ئۆلگەن خۇراسان قارامىتلەر ھەركىتىنىڭ چوڭ رەھبىرى ھۈسەيىن ئىبنى ئىبلىنىڭ خۇنى ئۈچۈن سامانىيلار ھاكىمىيىتىنى 119 مىڭ دىنار تۆلەشكە مەجبۇر قىلدى. سامانىيلارنىڭ قارامىتلەرنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئىش كۆرۈشى ئىسلام ئۆلىمالىرى بىلەن تۈرك ئەسكەرلىرى ئىچىدە قاتتىق نارازىلىق قوزغىدى. تۈركلەرنىڭ نارازىلىقى ئەمىرگە قارشى جامائەت پىكرى تەييارلىدى. نەتىجىدە ناسىر II تەختىنى ئۆز ئوغلى نۇھقا بوشىتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

---

① فاتىمىيە خەلىپىلىگىدىن ئىلگىرى سۈرىيە ۋە ئىراقتا "قارامىتە" دىگەن نام بىلەن ئەركىن پىكىرلىك ئىسمائىيل مەزھىبى مەيدانغا كەلدى. بۇ مەزھەپنىڭ ئاساسچىسى بولغان ھەمدانى تەخەللۇسلۇق بىركىشىگە قارامىت دەپ نام بېرىلگەن ئىدى.

نۇھ تەختكە چىقىش بىلەنلا ئۆز ئاتىسى ناسىر II نى زەنجىرلەپ زىندانغا تاشلىدى، ئارقىدىنلا نەخشەبىنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن مەملىكەتتە قارامىتە مەز- ھىبىگە قارشى ھەرىكەت باشلىنىپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلۈك- لىرى مۇسادىرە قىلىندى. نۇھ قارامىتىلەرنى قورال كۈچى بىلەن يوقاتماقچى بولغان بولسىمۇ، يوقىتالمىدى. قارامىتە- لەرنىڭ تەسىرى ماۋرائۇننەھر ھەم خۇراساندا ئۇزۇن ۋا- قىتلارغىچە ساقلىنىپ كەلدى.

نۇھ ئىبنى ناسىر (943 — 954 - يىللاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) نىڭ ھوكۇمرانلىغى باشلانغاندىن تارتىپ سامانى- لار دولىتى خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەربىسىدە بارغانسېرى ئاجىزلاشتى. قوزغىلاڭچىلار 942 - يىلى سامانىلار دولىتىنىڭ غەزنىسىنى بۇلاپ قۇرۇقداپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن دولەت- نىڭ مالىيىسى ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالدى. نۇھ مالىيە ئەھۋالىنى ئوڭشىماقچى بولۇپ، ئالۋاڭ - ياساقنى ھەددىدىن ئارتۇق كۆپەيتىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالۋاڭ - ياساقنى مۇددەتتىن بۇرۇن يىغىۋېلىش ئۈچۈن ھەرخىل چارە - تەدبىرلەرنى قوللاندى. نۇھ ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە ئال- ۋاڭ - ياساقنى قەرز ئورنىدا مۇددەتتىن بىر يىل بۇرۇن يىغىۋالاتتى. لېكىن بۇ قەرزنى ھوكۇمەت ھېچقاچان تولىمەيتتى. روھانىلار تەرەپدارى بولغان نۇھ ئۇلارنىڭ ۋەكىلى ئابدۇلفەزلى مۇھەممەت سۇلايمانىنى ۋەزىرلىك مەنسە- ۋىگە تەيىنلىدى. نۇھ ئۆز ھاكىمىيىتىنى روھانىلارنىڭ يار- دىمى بىلەن مۇستەھكەملەشكە تىرىشتى ۋە ئۇلارنىڭ مەس- لىھىتى بىلەن ئىش قىلدى؛ مەمۇرى ئەمەلدارلارنى روھا- نىلارنىڭ ئارزۇسى بويىچە بەلگىلىدى. نۇھ ھەتتا روھانىلارنى سېلىق تولەشتىنمۇ ئازات قىلدى.

يېڭى تەيىنلەنگەن ۋەزىر مۇھەممەت سۇلايمان پەقەت دىنىي ئىشلار بىلەنلا شۇغۇللىنىپ، دولەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا قىزىقمىدى. ھەرخىل ئالۋاڭ - ياساقلارنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئالۋاڭ - ياساقنى ئۆزلىرى خالىغانچە ئاشۇرۇپ، ئۆز يېنىنى تولدۇرغانلىقى خەلقنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. مالىيە ئەھۋالىنىڭ كۈندىن - كۈنگە يامانلىشىشى، ئەسكەرلەر ئارىسىدىكى نارازىلىقنىڭ كۈچىيىشى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ يۈزبەرگەن بۇ ئەھۋاللارنى ياخشىلاشقا قادىر ئەمەسلىكى دولەتنىڭ بارغانسېرى چۈشكۈنلىشىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلىدى. مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدە خەلقنىڭ قوزغىلاڭلىرى پارتلىدى. نۇھنىڭ ئاكىسى ئىبراھىم ئىبنى ئەخمەت نۇھقا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن خۇراسان نائىبى ئەبۇل ئىلى چېغانىنىڭ ياردىمى بىلەن 947 - يىلى بۇخارانى ئىشغال قىلدى. نۇھ سەمەرقەنتكە كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئەبۇل ئىلى بۇخارادىن قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، نۇھ ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كېلىپ قوزغىلاڭچىلارنى قاتتىق باستۇردى. مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن ئەبۇ ئىلى چىغانى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە گەرچە نۇھ بىلەن ئەبۇل ئىلى ئوتتۇرىسىدا يارىشىش كېلىشىمى تۈزۈلگەن بولسىمۇ، كېلىشىمنى ئىجرا قىلىش ۋاقتىدا يەنى 954 - يىلى نۇھ ۋاپات بولۇپ كەتتى. بۇ كۈرەش نۇھنىڭ ۋارىسى ئابدۇلمۇلۇك (954 — 961 - يىللاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن) دەۋرىدىمۇ داۋاملاشتى. ئابدۇلمۇلۇك سارايىنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپلىق مەنسىۋىنى تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى ئىپل تېگىنگە تۇتقۇزدى. ئابدۇلمۇلۇك ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ناسىر III تەختكە چىقتى. ئەمما ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىنمۇ كۈرەش يەنە داۋاملاشتى.

بۇخارا ئاھالىسى قوزغىلاڭ كوتەردى. قوزغىلاڭچىلار ئەمىر سارىيىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى ۋە سارايغا ئوت قويدى. ناسىر III ئۇزۇن ئوتمەي تەختتىن ئاغدۇرۇلدى. نەتىجىدە ئېل تېگىن غەزنەگە كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ غەزنەدە دولەت قۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، مەقسىدىنى ئەمەلگە ئاشۇرالماي، 963 - يىلى ۋاپات بولدى.

مۇشۇ پەيتتە سامانىلار ھاكىمىيتى ئىچىدىكى كۇرەش، بولۇپمۇ ساراي ئىچىدىكى كۇرەش قاتتىق ئەۋج ئالدى. بۇ ئەھۋال سامانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولۇنۇش پەيدا قىلدى. سامانىلارغا قاراشلىق ئامۇ دەريانىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى جايلار مۇشۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ مۇستەقىللىق جاكالىدى. بۇنىڭ بىلەن مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ دارامىتى زور دەرىجىدە كېمىيىپ كەتتى. يېڭى ۋەزىرمۇ تەرتىپ ئورنىتالمىدى، نۇرغۇن جايلار قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. قوشۇنلارنىڭ خەلق ئۇستىدىكى جەبرى - زۇلمى ئاشتى. ھاكىمىيەت تۇركلەر قولىغا ئوتتى. ۋەزىرنىڭ ئەمر - پەرمانلىرى ئاقمىدى. ناسىر ئارسلانخان ئېلىك 999 - يىلى سامانىلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن سامانىلار خانلىقى مۇنقەرز بولدى.

3 - بۆلۈم سامانىلار خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت شەكلى

9 — 10 - ئەسىرلەردە، سامانىلار دولەتنى ۋىلايەتلەرگە بولۇپ باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. سامانىلارنىڭ ئەڭ چوڭ باشلىقى "ئەمىرۇلمۇمىنىن" (مومىنلەرنىڭ ئەمىرى) دىگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلاتتى. ئابباسىلار سامانىلار دولىتىنى ئۇزدە-

گە تەۋە دەپ قارىغاچقا، ئابباسىلار خەلىپىسى ئۇلارغا مۇشۇ نامنى بەرگەن ئىدى. سامانىلار ئابباسىلار خەلىپىلىرى قوللانغان ھاكىمىيەت تەشكىلى شەكلىنى داۋاملاشتۇردى. سامانىلارنىڭ ئەڭ ئالى ھاكىمىيەت ئورگىنى "مەركىزىي مەھكىمە" يەنى دەرگاھ (ساراي) ۋە "دىۋان" (ئىدارە) دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سىستېما بولۇپ، پۈتۈن دولەت 10 باشقارما بىلەن ئىدارە قىلىناتتى.

سامانىلار دەۋرىدىكى مەھكىمە تۈزۈمى پارسلارنىڭ ئەنئەنىسى بولۇپ، دولەت ئاپاراتى مەركىزىي مەھكىمە بىلەن دىۋاندىن تەشكىل قىلىناتتى. بۇ ئاپارات خەلىپىگە ۋاكالەتەن دولەتنى باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتىنى ئوز ئۈستىگە ئالاتتى. بىر بۇنىڭدىن شەرقتىكى مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنىڭ ھەممە ئورگانلىرى ئىككى چوڭ سىستېما يەنى "مەھكىمە — دەرگاھ" ۋە "دىۋان"غا بولۇنگەنلىكىنى كورىمىز. سامانىلارنىڭ مەھكىمىسى ۋە دىۋانىنىڭ باشلىقلىرى باش ھاجىپ، باش مىرزا، مىرزىلار ۋە باشقىلاردىن تەركىب تاپاتتى. سامانىلار دولىتىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى ئورگىنى بولغان دەرگاھنى باشقۇرىدىغان كىشى دولەتنىڭ سىياسى ھاياتىدىكى ھەممە ئىشلارغا ئارىلاشقانلىقى ئۈچۈن ئەڭ ئابرويلۇق شەخسلەردىن بولۇپ ھىساپلىناتتى.

مەركىزىي مەھكىمە 10 دىۋاندىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بۇ ھەقتە نەرشەخى ئوزىنىڭ «بۇخارا تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: "يۇقۇرىدا مەركىزىي باش مەھكىمە يەنى دەرگاھ ھەم دىۋان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدا باش ھاجىپ①، ۋەزىر

① باش ھاجىپ — ئەرەپ تىلىدا ئەل ھاجىپ (ھاجىپلار ھاجىپى) دەپ ئاتىلىدۇ، ھاجىپ سامانىلار دولىتى ۋاقتىدا ساراي ئۇنۋانلىرىنىڭ ئەڭ يۇقۇرىسى ھىساپلىناتتى. بۇ ئۇنۋاننى غەزنەۋىلەر، كېيىنكى دەۋرلەردە قاراخانىلارمۇ قوللانغان.

ۋە دىۋان ئەمەلدارلىرى بولاتتى. باش مەھكىمە ۋىلايەتلەر-
گە ھاكىم تەيىنلەش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى" دەپ بايان
قىلىدۇ. باش مەھكىمە دىۋان، باشقارمىلاردىن تەشكىل قىلىن-
ناتتى. ساراي ئەمەلدارلىرى ۋە خىزمەتچىلەرنى باش ھاجىپ
باشقۇراتتى.

1. «دىۋان مۇستەخى»— مەھكىمىنىڭ باش مالىيە
باشقارمىسى بولۇپ، دۆلەتنىڭ پۈتۈن مالىيىسىنى باشقۇراتتى.
ئۇنىڭ ئاستىدا بەنە مەخسۇس ھىساپچىلار ئىشلەيدىغان بو-
لۇملەر بولۇپ، ئۇلار دۆلەتنىڭ كىرىم-چىقىمىنى ئىنتىلاپ
تۇراتتى.

2. «دىۋان ئەررا سائىل»— مەھكىمىنىڭ خەت-ئالا-
قە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئورگان ئىدى.

3. «دىۋان ئىنشا»— بۇيرۇق-يارلىق باشقارمىسى بو-
لۇپ، مەھكىمىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم باشقارمىلىرىدىن بىرى
ئىدى. بۇ باشقارما دۆلەتنىڭ ھوججەت، خەت-ئالاقىلىرىنى،
ھەتتا باشقا دۆلەتلەر بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنى-
تىش ئىشلىرىنىمۇ باشقۇراتتى.

4. «دىۋان شاھبۇششۇرات»— مەسلىھەتچىلەر باشقار-
مىسى، دۆلەت ئىشلىرىغا مەسلىھەت بەرگۈچى ئورگان ئىدى.

5. «دىۋان ساھىبەلبەرد»— پوچتا باشقارمىسى. ئۇ
دۆلەتنىڭ پوچتا خىزمىتىگە مەسئۇل ئورگان بولۇپ، ئۇنىڭ
ئاستىدا يەرلىك پوچتا بولۇملىرى بار ئىدى. بۇلار ھوكۇمەت-
نىڭ ئەمىر-پەرمانلىرىنى تووۋەنگە تېز يەتكۈزۈشتىن تاش-
قىرى، ھوكۇمەت ئەمەلدارلىرى ئۈستىدە يوشۇرۇن مەلۇمات
يەتكۈزۈپ بېرەتتى.

6. «دىۋان مۇختەسىپ»— بازارغا نازارەتچىلىك قى-

لىدىغان باشقارما بولۇپ، سودىگەرلەرنىڭ سودا ـ سېتىق ئىش-لىرىغا، قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنىڭ بەلگىلەنگەن باھا بويىچە سېتىلىشىغا ۋە بازار باشقۇرۇش ئىشلىرىغا نازارەتچىلىك قىلاتتى. بۇ ئورگان كېيىنكى چاغلاردا ئاھالىنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىنىڭ ياخشى ـ يامانلىغى، مەسچىتلەرگە بېرىش ـ بار-ماسلىغى، ئىچىملىكلەرنى ئىچىش ـ ئىچمەسلىگى ئۈستىدىنمۇ نازارەت قىلىدىغان بولدى.

7. «دىۋان مۇشربان» ــ غەزنىنىڭ پۇلىنىڭ چىقىم قىلىنىشىغا ۋە سارايغا كەتكەن خىراجەتلەرگە نازارەت قىلى-دىغان باشقارما ئىدى.

8. «دىۋان مۇھتەسىپ» ــ ئىلىم ـ پەنگە مەسئۇل باش-قارما بولۇپ، دۆلەتنىڭ ئىلىم ـ پەن ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

9. «دىۋان مۇشرىپ» ــ مەمۇرى خادىملارغا نازا-رەت قىلغۇچى باشقارما بولۇپ، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ئۈستىدىن نازارەت قىلىدىغان ئورگان ئىدى.

10. «دىۋان ئاۋقاب» ــ ۋەخپە يەرلەرنى باشقۇرىدى-غان باشقارما ئىدى.

قازى، شەيخۇلئىسلام، رەئىس، خاتىپ قاتارلىق ئەمەل-دارلار دىنىي ئىشلارغا مەسئۇل ئىدى.

سامانىلار دەۋرىدىكى مەھكىمە ۋە دىۋاندا ئەمەلدارلىق قىلغۇچىلار مۇسۇلمان روھانىلىرىدىن بولۇشى شەرت ئىدى. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ھەممىسى يۇقۇرى تەبىقىدىكى دىنىي كىشىلەردىن بولۇشى، مەلۇم دەرىجىدىكى مەلۇماتقا ئىگە بو-لۇشى، ئەرەبچە، پارسىچە تىللارنى ۋە قۇرئاندىكى ئەمىر-پەرمانلارنى پىششىق بىلىشى، ھەر خىل پەنلەردىن خەۋەردار

بولۇشى تەلەپ قىلىناتتى. ھوكۇمەت مۇشۇنداق كىشىلەرنى تاللاپ، مەھكىمە، دىۋان ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلەيتتى.

سامانىلار دۆلىتىنىڭ ئەسكىرىي قىسىملىرىنىڭ كۆپ قىسمى تۈركلەردىن قوبۇل قىلىنغان ۋە ياللانغان ئەسكەرلەر ئىدى. نىزامۇلمۇلۇك① ئۆزىنىڭ «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا» ۋە «سىياسەتنامە» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە سامانىلارنىڭ ئاساسىي قوغدىغۇچى قوشۇنى ھەققىدە مۇنداق دىگەن: "سامانىلارنىڭ باش مەھكىمىسىنى قوغدىغۇچى مۇھاپىزەتچى قوشۇن ۋە ياللانما قوشۇننىڭ كۆپ قىسمى ياش ئوغۇزلار، تۈركلەر ۋە تۈركمەن يىگىتلىرىدىن ئىدى. ئۇلار پىيادە ئەسكەرلەر بولۇپ، 1-يىلدا ئاتقا مىنىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىناتتى. كىيىم-كېچەكلەر زىندان ماتا② دىن كىيىم بېرىلەتتى؛ 2-يىلى بۇ ئەسكەرلەرگە ئاددى ئىگەرلەنگەن ئات بېرىلەتتى؛ 3-يىلى بۇ ئەسكەرلەرنى باشقا ئەسكەرلەردىن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن كەمەر، ياخشى كىيىم-كېچەك، كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنگەن قارا مووۋۇت قالپاق بېرىلەتتى؛ 4-يىلى چېدىر باشلىقى دىگەن ئەمەل بېرىلەتتى، ئاندىن ئەمەلدارلىققا كۆتىرىلەتتى".

سامانىلار دەۋرىدە مۇئاش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، ھوكۇمەت ئەسكەر ۋە خىزمەتچىلەرگە ھەر 3 ئايدا بىر قېتىم ئومۇمى يۈزلۈك مۇئاش بېرەتتى. ھەر قېتىمدا 5 مىليون دەرھەمدىن كېتەتتى. بىر يىلغا تەخمىنەن 20 مىل-

① نىزامۇلمۇلۇكنىڭ ئەسلى ئىسمى ئەبۇ ئېلى ھەسەن ئىبنى قۇس بولۇپ، 1092-يىلى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

② زىندان ماتا — بۇخارادىكى زىندان قىشلاقتا ئىشلەنگەن ماتا زىندان ماتا دەپ ئاتالغان.

يون دەرھەم سەرپ قىلىناتتى.

سامانىلار دولىتى ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىنى قوللىنىپ، ئۆز تەۋەلىكىدىكى جايلارنى مەھكىمە ئارقىلىق باشقۇردى. خارەزىم، تاشكەنت، غەزنە ۋە جۇرجان قاتارلىق جايلارنىڭ ھاكىملىرى سامانىلارغا خىراجەت تولەيتتى، ئۇلار مۇستەقىللىق خاراكتېرىغا ئىگە ئىدى. شۇڭا كېيىنكى دەۋرلەردە، ئۇلار سامانىلارغا بوي سۇنماستىن، ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرىدىغان بولدى، بۇنى كورگەن باشقا جايلارمۇ مۇستەقىل بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. بۇ خىل ئەھۋاللارنىڭ يۈز بېرىشى ئەينى دەۋردىكى سامانىلار ھاكىمىيىتىدە بولۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

4 - بولۇم سامانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

سامانىلار دەۋرىدە، ماۋرائۇننەھرنىڭ ئاساسي ۋىلايەتلىرىدە، بولۇپمۇ زەرەپشان ۋادىسىدا دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قىشلاقلار مەيدانغا كېلىپ، دېخانچىلىق تەرەققى قىلدى. قىشلاقلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن سودا تەرەققى قىلدى. سودىنىڭ تەرەققى قىلىشى ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاساس ياراتتى. زەرەپشان، قەشقەر ۋادىلىرىدا، پەرغانە، تاشكەنت ۋە خارەزىمدە دېخانچىلىق ئىشلىرى سۇغىرىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى، بۇغداي، ئارپا، شال، نوقۇت، كېۋەز، مايلىق دان قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلاتتى. بۇ ۋاقىتتا زەرەپشان ۋادىسى ئەڭ مۇھىم كېۋەزچىلىك رايونى ئىدى. دېخانچىلىقنىڭ تەرەققى قىلىشى باغۋەنچىلىك-

نىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاساس ياراتتى. بۇ جايلاردا شاپتۇل، ئۈزۈم، ئەنجۈر، ئۆرۈك، ئالما، نەشپۈت، ئانار، بەھى قاتار-لىق مېۋىلەر كەڭ كۆلەمدە ئۆستۈرۈلەتتى.

ماۋرائۇننەھر ئاھالىسىنىڭ ئىقتىسادىدا دېخانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىكتىن تاشقىرى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. شەھەر ۋە يېزا-قىشلاق ئاھالىسى ئىچىدە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار كۆپ ئىدى. زىندان قىشلاقتا ماتا، گەزلىمە ۋە يۇڭ رەختلەر توقۇلاتتى. بۇخارا ۋە باشقا جايلاردا گىلەمچىلىك سانائىتى مۇھىم ئو-رۇننى ئىگەللەيتتى. نەرشەخى ئۆزىنىڭ «بۇخارا تارىخى» دىگەن ئەسىرىدە: "بۇ جايلاردا ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار ئىران، ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا چىقىرىلاتتى" دەپ بايان قىلى-دۇ. بۇ ۋاقىتتا سەمەرقەنت سودا مەركىزى ئىدى. سەمەرقەنتنىڭ لاتا قەغىزى مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىدى. شۇ دەۋرلەردە ماۋرا ئۇننەھردە كارۋان سودىسى تەرەققى قىلى-غان بولۇپ، ئۇلار جەنۇبىي ۋە شەرقىي رايونلارغا قاتنايتتى. جۇڭگو، ئەرەبىستان، مىسىر، ئىراننىڭ مەدەنىيىتى قەدىمقى يىپەك يولى ئارقىلىق بۇ رايونغا تەسىر قىلغان ئىدى. نەتىجىدە ئىقتىساتنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ مەدەنىيەت-مۇ راۋاجلاندى.

11-ئەسىرنىڭ بېشىدا خارەزىم مەمۇنىلىك پايتەختى ھەم مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ئىدى. بۇ جايغا نۇرغۇن ئالىملار توپلاندى. شۇ دەۋردە ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا (980 — 1037 - يىللار) ۋە ئەبۇرەيھان مۇھەممەت ئىبنى ئەخمەت ئەل بىرونى (973 — 1048 — يىللار) غا ئوخشاش ئۇلۇغ ئالىم ۋە مۇتەپەككۇرلەر مەيدانغا كەلدى.

تارىختا خارەزىمنىڭ مەدەنىيىتى بىرونىنىڭ نامى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغاندۇر. ئەبۇرەيھان بىرونى قەيات شەھەر ئەتراپىدىكى "بۇرۇن" دەپ ئاتىلىدىغان قىشلاقتا 973 - يىلى دۇنياغا كەلدى. بىرونى ئۇنىڭ تەخەللۇسى بولۇپ، ئاشۇ "بۇرۇن" دىگەن قىشلاقنىڭ نامىدىن ئېلىنغان. بىرونى ياش ۋاقتىدا خارەزىم شاھىنىڭ سارىيىدا خىزمەت قىلغان. ئۇ «ئەل ئەسەر ئەل باقىيە ئانەل قورونال خالىيە» («ئەجداتلاردىن قالغان يادىكارلىق») ناملىق مەشھۇر كىتابىنى، ئاسترونومىيە ۋە باشقا مەسلىلەر ئۈستىدە 150 تىن ئارتۇق ئىلمي ئەسەر يازغان. ئۇ يەنە «ھىندىستان» نام-لىق داڭلىق ئەسىرى بىلەن دۇنياغا تونۇلدى.

شۇ دەۋرلەردە يەنە تارىخشۇناس ئابۇناسىر ئاررات، مۇھەممەت خارەزمى، ئەلغەدىغانى، ئەبۇنەسىر فارابى، ئاركىندى، ئەررازى، ئەل مائارى، پەيلاسوپ ئابدۇساخىل، تىببى ئالىم خوممەر قاتارلىق مەشھۇر ئالىملار ئۆتتى. ئاتاقلىق تارىخشۇ-ناس گەردىزىنىڭ «زەيىنۇلئاخبار» («گۈزەل خەۋەرلەر»)، بەيھەقى (966 — 1077 - يىللار) نىڭ 30 توملۇق چوڭ كىتاۋى، مەجىددىن (ۋاپاتى 1068 - يىلى) نىڭ «تارىخي مۇلكى تۈركىستان» («تۈركىستان تارىخى»)، نىزامۇلمۇلۇكنىڭ «سىياسەتنامە» ۋە «دولەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا» قاتارلىق كوپلىگەن مەشھۇر ئەسەرلەر مەيدانغا كەلدى.

مەدەنىيەت تارىخىدا تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان نەققاشچىلىق، ھەيكەلتاراشلىق، بىناكارلىق سەنئىتىمۇ كوزگە كورۇنەرلىك دەرىجىدە تەرەققى قىلدى.

ئۈچىنچى باپ

قاراخانىلار خانلىغىنىڭ قۇرۇلۇشى

1 - بۆلۈم قاراخانىلار خانلىغى مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى دەۋر

9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ 13 - ئەسىرگە قەدەر بولغان ئارىلىقتا ئۇيغۇر ۋە بەزى تۈركى مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ماكانى بولغان شىنجاڭدا قاراخانىلار خانلىغى ۋە خوتەن خانلىغى، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىغىدىن ئىبارەت 3 چوڭ فېودال خاندانلىق مەۋجۇت ئىدى. شىنجاڭنىڭ جەنۇبى كۇچادىن تاكى جەيھون (ئامۇ) دەرياسىغىچە بولغان پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا قەشقەر ۋە بالاساغۇننى پايتەخت قىلغان قاراخانىلار يەنى تۈرك ۋە ئىسلام خانلىغى ياشىغان ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ مەيدانغا كېلىشى دۆلىتىمىز تارىخى ۋە ئۇيغۇرلار تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ مۇھىم تارىخي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ غەربىي يۇرتنىڭ گۈللەپ ياشنىشى، مەدىنىيىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلىشى ھەمدە غەربىي يۇرتنىكى بىرمۇنچە قەدىمقى تۈركى قەۋملەرنىڭ قوشۇلۇپ ئۇيغۇرلىشىشى ئۈچۈن تارىختا چوڭ تۆھپە قوشتى ۋە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى.

"قارا" دىگەن ئىسىم قاراخانىلار خانلىقىنىڭ خانلىق ئۇنۋانلىرىدا قوللىنىلغان. جامال قارشى ئۇيغۇر تارىخچىسى ئەبۇل فۇتۇھ ئابدۇغاپپار ئىبنى ھۇسەيىن قەشقەرى (ۋاپاتى مىلادىنىڭ 1082 - يىلى) يازغان «قەشقەر تارىخى» ناملىق چوڭ ئەسەر (ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەر بىزنىڭ زامانىمىزغا يېتىپ كېلەلمىگەن) دىن پايدىلىنىپ تۈزگەن «سۇراھ» (مىلادىنىڭ 1282 - يىلى تۈزۈلگەن) ناملىق لۇغەتنىڭ ئەرەبچە «مولھەقاتۇس سۇراھ» دىگەن ئىلاۋىسىدە: "قارا خانىلارنىڭ ئىسمى قارا نامى بىلەن ئاتىلىشتىن باشقا، خانلارمۇ ئۆزلىگە ياغما ۋە قارلۇقلارنىڭ سىمۋول ئادىتى بويىچە دەسلەپتە "بۇقا"، كېيىن "بۇغرا" دەپ لەقەم قويۇلغان" دەپ كۆرسىتىلگەن.

قەشقەر خانلىقىنىڭ خانلىرى ئۆزلىرىنى قەدىمقى قارا خانلاردىن بولغان مەشھۇر "قاراخان" (ئافراسىياپ) نىڭ ئەۋلادى دەپ قارىغانلىقى قەدىمقى مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن. ئىرانلىقلار بۇ خاقان ياكى "قاراخان" نى پارس تىلىدا ئافراسىياپ دەپ ئاتىغان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا بۇ خاقانىنى "ئالىپ ئەرتۇڭا" دىگەن. «تۈركى تىللار دىۋانى»، «شاھنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردە بۇ قەھرىمان خاقان ھەققىدە نۇرغۇن مەلۇماتلار بېرىلگەن.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىراننىڭ سامانىلار دەۋرىدە ئىران بىلەن تۇرانلار ئوتتۇرىسىدا قاتتىق جەڭ بولغان. ئافراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا) تۇران مەملىكىتىنىڭ سەردارى سۈپىتىدە ئىران شاھلىرى بىلەن نۇرغۇن قېتىم جەڭ قىلىپ، شۇ جەڭلەرنىڭ بىرىدە ھالاك بولغان. شۇ زاماندىكى تۈرك قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئۇنىڭ قەھرىمانلىقىغا

ۋە ئولۇمگە بېغىشلانغان مەدھىيە ۋە مەرسىيىلەر پۈتۈن بىر داستان بولۇپ پۈتۈلگەن ئىدى. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا بۇ داستاندىن پارچىلار بېرىلگەن:

ئالپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ
ئېسىز ئاۋۇن قالدىمۇ
ئۆزلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر

(خاقان ئافراسىياپ ئۆلدىمۇ؟ بىۋاپا دۇنيا ئۇنىڭدىن قۇتۇلدىمۇ؟ پەلەك ئۇنىڭدىن ئۆچىنى ئالدىمۇ؟ ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچۈن زامانغا نەپرەتلىنىپ، يۈرەكلەر پارە-پارە بولماقتا.)①

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئافراسىياپنى ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ بوۋىسى دەپ رىۋايەت قىلغانلىقى ئۆز ئەۋلادىنى قەدىمقى بۈيۈك تۈرك خاقانىنىڭ نامى بىلەن ئاتىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىسلام تارىخچىلىرىدىن ئىبنۇلئەسىر (ۋاپاتى 1232-يىلى) «تارىخىي كامىل» ۋە «مۇجمەئۇتتاۋارىخ» (1126-يىلى يېزىلغان) ناملىق ئەسىرىدە، بەيھەقى (ۋاپاتى 1077-يىلى) نىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە گەردىزىنىڭ «زەينۇلئاخبار» (1050- يىلى يېزىلغان) قاتارلىق ئەسەرلىرىدە، شۇنىڭدەك

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980 - يىل نەشرى، 1 - توم، 59 - بەت.

ئېمىس تارىخچىسى پرىتساكنىڭ يېقىنقى يىللاردا يازغان ئەسەرلىرىدە "قاراخان" لار توغرىسىدىكى مەنبەلەر بايان قىلىنغان. دېمەك، بۇنىڭ يېقىنقى ئىسىم بولماستىن، ئەڭ قەدىمقى ئىسىم ئىكەنلىكى ئېنىق.

قاراخانلار خانلىقىنىڭ ئەۋلادى قايسى نەسەبكە مەنسۇپلىقى توغرىسىدا تارىخىي مەنبەلەردە قارىمۇ۔ قارشى سۆزلەر بار. بەزى تارىخلاردا قاراخانلار خانلىقى قارلۇق-لاردىن كېلىپ چىققان دېسە، بەزىلىرى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان دەيدۇ؛ يەنە بەزىلەر چىگىللەردىن كېلىپ چىققان دەيدۇ. ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللار ۋە «تۈركى تىللار دىۋانى» دا بايان قىلىنغان پاكىتلاردىن قارىغاندا، "ياغما" (تارىختا ئۇلار قارا ياغما دەپمۇ ئاتالغان)لار قارا-خانلار خانلىقىنى تەشكىل قىلىشتا يېتەكچى رول ئوينىغان. خانلارنىڭ چاپاۋۇل قىسمى، كۆپىنچە، ياغمىلاردىن بولغان.

ياغمىلار تۈركى قەۋملەرنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەخمىنەن 742- يىلى تۈرك خانلىقى مۇن-قەرز بولغاندىن كېيىن، ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى دەسلەپ ئۇيغۇر، قارلۇق ئىتتىپاقىدىكى باسمىللارنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئىراق، باسمىللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئىنتايىن قىسقا بولدى، كېيىن ئۇيغۇرلار قولىغا ئۆتتى. ياغمىلار مۇشۇ توققۇز ئۇيغۇر (ئىچكى توققۇز ئۇيغۇر دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىچىدىكى بىر قەۋم بولۇپ، 766- يىللىرى سۇياب شەھىرىنى ئىگەللەپ، بۇ شەھەرنى ئۆزلىرىگە پايتەخت قىلغان ئىدى. قارلۇقلار باش-لىقىنى "يابغۇ"، "ئۇلۇغ يابغۇ"، "سول يابغۇ" دەپ ئاتايتتى. ياغمىلار باشلىقىنى "بۇغرا"، "قاراخان" ئۇنۋانى بىلەن ئاتايتتى.

قاراخانىلار خانلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئۇلارنىڭ خانلىق نەسەبىنىڭ شەكىللىنىشىدە مەركىزىي ھوكۇمەتنىڭكى ۋەكىللىك خاراكتىرغا ئىگە نۇرغۇن مۇلكى، ھەربىي ئەمەلـ دارلار ۋە ھەربىي قوشۇنلار مۇھىم رول ئوينىغان. ئەمما خان جەمەتى قارلۇقلار بىلەن چىگىللار ئارىسىدىن چىقمىدى. قاراخانىلار خانى تۈركى قەۋملىرى ئىچىدە جەڭگىۋارلىقى بىلەن مەشھۇر بولغان ياغمىلاردىن چىقتى.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان ياغمىلار ئوردا، شەھەرلەردە تۇراتتى. ئۇلارنىڭ فېئوداللىق ئىقتىسادىي تۈزۈمى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ئىدى. 9- ئەسىردە، توققۇز ئوغۇز خەلقىنىڭ جەڭگىۋار ئالدىنقى قىسمى بولغان ياغمىلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھالدا قاراخانىلار خانلىقى قۇرۇلدى.

قاراخانىلار خانلىقى ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئەڭ گۈلـ لەنگەن ۋە قۇدرەت تاپقان فېئودال خانلىق ئىدى. بۇ خانلىق ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 399 يىل ھوكۇم سۈردى. قاراخانىلار مۇشۇ ئۇزاق مەزگىل ئىچىدە يۇقۇرى گۈللىـ نىش، تەدرىجىي زەئىپلىشىشتەك باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتتى.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا پارلاق يېڭى گۈللىنىش دەۋرىنى مەيـ دانغا كەلتۈردى. قاراخانىلارنىڭ يۈكسەك تەرەققىي قىلغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول سانائىتى ئاساسىدا نۇرغۇن مۇتەپەككۇرلەر، كەشپىياتچىلار، سىياسىيونلار، ھەربىي مۇتەخەسسـ سلەر، ئەدىبلەر، سەنئەتكارلار، تارىخشۇناسلار، تىلشۇناسلار، تىبـ بىي ئالىملار مەيدانغا كەلدى. ئۇلار كېيىنكى ئەۋلادلارغا مول، قىممەتلىك جاھانشۇمۇل ئەسەرلەرنى قالدۇردى.

قاراخانىلارنىڭ كېڭەيگەندىن كېيىنكى تېررىتورىيىسى مەمۇرى جەھەتتىن 3 چوڭ قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، مەركىزىي قىسمى "خاقانىيە ئۇلكىسى" دەپ ئاتىلاتتى، خاقانىيە ئۇلكىسى قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا كۇچا ۋە قوچۇ شەھىرىدىن تارتىپ ئىسسىق كول بويىدىكى بالاساغۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، مىڭلاق، ئىلى ۋادىسىغا قەدەر بولغان شەرقىي رايوننى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ يەنە بىر قىسمى غەربىي قىسىم بولۇپ، ئىسسىق كولنىڭ غەربىدىن كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان كەڭ رايوننى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ قىسمى تالاس بىلەن سەمەرقەنتنى مەركەز قىلغان ئىدى؛ ئۈچىنچى قىسمى شەرقىي جەنۇبىي قىسىم بولۇپ، يەركەندىن تارتىپ چەرچەنگىچە بولغان خوتەن رايوننى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ ئۈچ چوڭ قىسىمدىن باشقا يەنە ئىسسىق كولنىڭ شەرقىي شىمالىدا قۇياس ۋىلايىتى، تاشكەنت بىلەن مەرغىلان ئارىلىقىدىكى ئىغراق ۋىلايىتى، ئامۇ دەرياىنىڭ شىمالىدا قوتال- سومان ۋىلايىتى بار ئىدى.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسىدە شەكىللەنگەن بۇ مەمۇرى بىرلىكلەر ئىچىدە غەربىي قىسىم بىلەن شەرقىي جەنۇبىي قىسىم "ئېلىك خانلىق" دەپ ئاتالغان ئىدى. بۇ ئەمەلىيەتتە ھەربى فېودال سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىدىكى يەرلەر ئىدى.

قاراخانىلارنىڭ پايتەختى ئىككى بولۇپ، بالاساغۇن يازلىق پايتەخت ئىدى. قاراخانىلارنىڭ چوڭ خانى قەشقەردە تۇرغاچقا، قەشقەر "ئوردۇكەنت" دەپ ئاتىلاتتى. بۇ خان تۇرىدىغان شەھەر، مەركەز دېگەنلىك بولاتتى.

قاراخانىلارخانلىقىنىڭ تۇنجى خانى كول بىلگە

قادىر خان مىلادىنىڭ 819 - يىلى خانلىق تەختىگە چىقتى. ئۇ ئۆز تېررىتورىيىسىنى قەشقەردىن تاكى ماۋرائۇننەھرنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا قەدەر كېڭەيتتى. كول بىلگە قادىرخان ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى بازىر خانلىققا ۋارىسلىق قىلىپ، بالاساغۇندا ئارسلانخان ئۇنۋانى بىلەن خانلىق تەختىدە ئولتۇردى.

سامانىلار خانى ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت ئىسلام دىنىنى سىرتقا كېڭەيتىش مەقسىدىدە، تىنىغ ئۈچىنى قارا-خانىلارغا قارىتىپ، ئۇلارنى ئۆز بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن قورال كۈچىنى ئىشقا سالدى. بازىرخان (بەزى مەن-بەلەردە بارلىقخان) ھىجرىيىنىڭ 302- يىلى، مىلادىنىڭ 914—915- يىللىرى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى ساتۇق تېخى كىچىك بولغانلىقتىن، تاغىسى قادىرخان ئوغۇلچاق نايىپ خان بولدى. قادىرخان ئوغۇلچاق سامانى-لار خانى ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت بىلەن زامانداش بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەشلەر داۋام قىلغان ئىدى. ئىسمايىل ئىبنى ئەخمەت 893- يىلى تالاسنى قادىر-خان ئوغۇلچاقنىڭ قولىدىن تارتىۋالغاندا، ئۇنىڭ خوتۇنى بىلەن 15مىڭغا يېقىن ئەسكىرىنىمۇ ئەسىرگە ئالدى. شۇ يىلى كۈزدە قادىرخان ئوغۇلچاق خانلىق پايتەختىنى قەشقەرگە كۆچۈردى ۋە سامانىلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن جىددى تەييارلىق كۆردى. 904- يىلى سامانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا نىزا يۈز بەرگەندە، ئوغۇلچاق دەرھال ئەسكەر چىقىرىپ ئۆز زېمىنىنى كېڭەيتىۋالدى ھەمدە سامانى-لاردىن نارازى بولۇپ، باشپانا ئىزلەپ كەلگەن ئەبۇ ناسىر سامانىنى قانات ئاستىغا ئېلىپ ئاتۇشتا تۇرغۇزدى.

2- بولۇم قاراخانىلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى

بەزى تارىخىي كىتاپلاردا دېيىلىشىچە، ئەبۇ ناسىر سامانى ئاتۇشتا پانالىنىپ تۇرغان چاغلاردا، ساتۇق تېگىن ئوۋ ئوۋلاپ يۈرۈپ، ئۇنىڭ تۇرغان يېرىگە كېلىپ قالىدۇ. ئەبۇ ناسىر سامانى ئۆزىنى ساتۇق تېگىنگە مۇسۇلمان دەپ تونۇشتۇرىدۇ ۋە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىنى تەپسىلى بايان قىلىپ بېرىدۇ. بۇ ساتۇق تېگىنگە قاتتىق تەسىر قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولىدۇ. تارىخىي مەنبەلەردە "ساتۇق تېگىن مۇسۇلمان بولغان ۋاقتىدا 20 ياشلاردا ئىدى" دېيىلسە، بەزى ماتېرىياللاردا "12 ياشتا مەخپى مۇسۇلمان بولغان" دېيىلىدۇ. هەر هالدا، قاراخانىلارنىڭ هوكۇمران قاتلىمىنىڭ 10- ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ئېنىق.

ئىبنۇلئەسىر (ئەسلى ئىسمى ئەزىزىددىن ئوبۇل هۇسەيىن ئېلى ئىبنى مۇهەممەت بولۇپ، هىجرىيىنىڭ 630- يىلى مىلادىنىڭ 1232- يىللىرى ۋاپات بولغان) نىڭ «تارىخىي كامىل» ناملىق ئەسىرىدە بايان قىلىنىشىچە، ئىسلام دىنىنى 1- قېتىم ساتۇق تېگىن قوبۇل قىلدى. ئەبۇ ناسىر سامانى ساتۇق تېگىن بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن ئىسلام دىنىنىڭ تائەت-ئىبادەتلىرىنى ئۆزى ئىشلەپ ياخشى تەسىر بەرگەن، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭغا "لائىلاهە ئىللەللا مۇهەممەدەن رەسۇلۇللا" (بىر ئاللادىن

سۇلتان ساتۇق بۇغرا قاراخان

باشقا ئىلاھ يوق، مۇھەممەت ئاللانىڭ ئەلچىسىدۇر) دىگەننى ئۇگىنىپ ۋە ئۇنى ئىمان ئېيتقۇزۇپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدۇرغان. «ھەزرىتى سۇلتان ساتۇق تەزكىرىسى» (ئاپتۇرى موللا ھاجى) ۋە «خوجا ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ تەزكىرىسى» قاتارلىق ئۇيغۇرچە قولىيازما مەنبەلەردىكى رىۋايەتلەر بىلەن يۇقۇرقى كىتاپتىكى بايانلار ئوخشىشىپ كىتىدۇ. قاراخانىلاردىن ئىسلام دىنىنى دەسلەپ قوبۇل قىلغان ساتۇق (مۇسۇلمانچە ئىسمى ئابدۇكىرىم) بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش تارىخى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە بىلمەيمىز. بۇ ھەقتىكى مەنبەلەرنىڭ ئەڭ قەدىمقىسى جامال قارشى «مولھەقاتۇس سۇراھ» دىگەن ئەسىرىدە ئەبۇل فۇتۇھ ئابدۇغاپپارنىڭ «قەشقەر تارىخى» دىگەن ئەسىرىدىن نەقىل كەلتۇرۇپ: "ساتۇق بۇغراخان ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ تەسىرى ئاستىدا 12 يېشىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان، 25 يېشىدا قاراخانىلار تەختىگە ئولتۇرغان. ساتۇق بۇغراخان ھىجرىيىنىڭ 344 - يىلى،

مىلادىنىڭ 955- يىلى ۋاپات بولۇپ، قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئاتۇشقا (مەشھەتكە) دەپنە قىلىنغان" دىگەن.

ساتۇق تېگىننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى توغرىسىدىكى تارىخىي مەنبەلەرنى سېلىشتۇرۇپ، «سۇراھ» تا نەقىل كەلتۈرۈلگەن جامال قارشىنىڭ سوزىنى توغرا دەپ قارىدىم.

ساتۇق تېگىن ئۆزى مەخپىي ھالدا مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن، ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ يوليورۇغى بويىچە، ئەتراپتىكى خەلقلەرنى مەخپىي ۋە ئاشكارا ھالدا يېنىغا تارتىپ، بىرنەچچە ئاي ئىچىدە مىڭلىغان كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى ۋە ئۇلارنى ئاساسىي كۈچ قىلىپ، ساتۇق تېگىن باشچىلىقىدا ئىسلامنى تارقىتىدىغان مەخپىي تەشكىلات قۇردى. 920- يىللىرى، ساتۇق تېگىن ۋە ئەبۇ ناسىر سامانى ئۆز مۇخلىسلىرىنى باشلاپ قادىرخان ئۇغۇلچاق بۇغراخاننىڭ ئوردىسىغا باستۇرۇپ كىردى ۋە ئۇغۇلچاقنى ۋە ئۇنىڭ شاھزادە (تېگىن) لىرىنى، مەنسەپدارلىرىنى قولغا ئېلىپ، بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى. بەزىلىرىنى ئىمان ئېيتقۇزۇپ ئىسلامغا بەيئەت قىلغۇزدى. مۇشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن قەشقەر (ئوردۇ كەنت)نى پۈتۈنلەي ئىگەللىدى. ساتۇق تېگىننىڭ بېسىمى ۋە ئىسلامغا دالالەت قىلىشى بىلەن نۇرغۇن كىشىلەر مۇسۇلمان بولدى.

ساتۇق تېگىن كېيىن قەدىمقى ئەجداتلىرىغا ئوخشاش "ئارسلان بۇغرا قاراخان" ئۇنۋانىنى قوللىنىپ، ئۆزىنى "ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخان" دەپ رەسمى ئېلان قىلدى ۋە قەشقەرنى رەسمى تۇردە ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىشنىڭ مەركىزىگە ئايلاندۇردى. غەيرى دىندىكىلەرنى ئىس

لام دىنىغا دەۋەت قىلىش يولىدا پائال كۈرەش قىلىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ياركەنت (يەكەن)، ئاقسۇنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. 942—943 - يىللاردىكى غازاتتا بالاساغۇن، سۇياپ ۋە ئىسسىق كولنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى قارلۇقلار ۋە ياغما، ئوغۇز قەۋملىرىنىمۇ ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى.

مىلادىنىڭ 940 - يىللىرى ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخانىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن 200 مىڭغا يېقىن تۈرك ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. بۇ ۋاقىتتا شىمالدىكى ئوغراق، توخسى تۈرك قەبىلىلىرى ئىسيان كۆتىرىپ، قاراخانىلارغا قارشى چىقتى. ساتۇق ئارسلان بۇغرا قارا- خان، بىر تەرەپتىن، مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ شىمالدىكى تۈركى قەبىلىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، خوتەن خەلقىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن خوتەن خانلىقى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. ئاخىرى خوتەن خانلى- قىنى مەغلۇپ قىلىپ، خوتەن شەھىرىنى ئىگەللىدى ۋە خوتەنلىك بۇددىستلارنىڭ بىر قىسمىنى دەسلەپكى قەدەم- دە ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. قاراخانىلار خوتەننى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈشنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىللە، كۇچانى ئىسلامىيەتكە كىرگۈزۈشنىمۇ چىڭ تۇتتى. قاراخانىلار قوشۇنى كۇچانى ئىشغال قىلغان بولسىمۇ، ئەمما كۇچا ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان بولمىدى. بۇ جايدىكى ئادەملەرنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا بۇددا دىنىدا قالدى.

ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخان مىلادىنىڭ 955 - يىلى

سۇغۇندا ۋاپات بولدى①. "ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن 37 ملڭ مۇسۇلمان يىغىلىپ كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخاننى ئاتۇشتىكى مەشھەتتە دەپنە قىلدى. ساتۇق ئارسلان بۇغرا قاراخاننىڭ ئورنىغا ئوغلى بايتاش تېگىن (تۈركچە ئىسمى) يەنى مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم (مۇسۇلمانچە ئىسمى) قاراخان بولدى.

مۇسا ئارسلان بۇغرا قاراخان تېگىنلەر ئىچىدىكى سىياسەتچىلەردىن ئىدى. ئۇ قاراخانلار تەختىگە چىققاندىن كېيىن، قاراخانلارنىڭ مەركىزى بالاساغۇندا ۋە قەشقەردە ھاكىمىيەتنى داۋاملىق مۇستەھكەملەپلا قالماستىن، بەلكى قاراخانلارنىڭ يېڭى چېگرا رايونلىرىغا بولغان ھوكۇمرانلىقىنى يەنىمۇ كۈچەيتتى. قاراخانلار ئىچكى بىرلىكنى كۈچەيتىش ئۈچۈن بىر قاتار سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى قوللاندى.

971 - يىلى مۇسا (بايتاش) ئارسلان بۇغرا قاراخان خوتەنلىكلەر بىلەن غازات قىلدى. ئۇ خوتەندىكى ئىسيانىنى باستۇرۇپ، خوتەننىڭ ئاھالىسىدىن يەنە بىر قىسمىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. شۇندىن كېيىن، مۇسا ئارسلان بۇغرا قاراخان ئالپ تېگىن باشچىلىقىدا مۇسۇلمان قوشۇنلىرىنى ئەۋەتىپ،

---

① «تۈركى تىللار دىۋانى» دا سوغۇن بۇغراخانغا زەھەر بېرىلگەن جاينىڭ ئېتى، دېيىلگەن. ئەمما قايسى بۇغراخان ئىكەنلىكى ئېنىق ئېيتىلمىغان. شۇ چاغدا ساتۇق بۇغراخان ئاتۇشتىكى سوغۇن دېگەن جايدا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئېھتىمال ساتۇق بۇغراخان بولسا كېرەك دەپ تەخمىن قىلىمىز. بۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

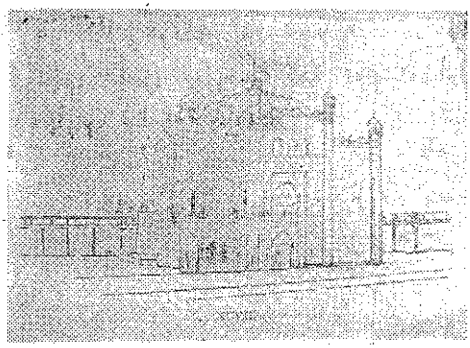

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاتۇش ناھىيىسى
مەشھەتتىكى سۇلتان ساتۇق بۇغرا قاراخانىڭ قەۋرىسى
(1875 ـ يىلدىن ئىلگىرىكى كورۇنۇشى)

ئالدى بىلەن كىنگىت (قارا شەھەر)نى ئىشغال قىلدى. ئاندىن ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى "مىڭلاق ــ ئىلى (ھازىرقى غۇلجا) غا يۈرۈش قىلدى. قاراخانىلارنىڭ قوشۇنى ئىلىنى ئىشغال قىلىپ، بۇ جايدىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى، بۇددىست ئۇيغۇرلارنى مىڭلاقتىن سۈرۈپ چىقىرىپ، ئۇ يەرلەرگە مۇسۇلمان تۈركلەرنى ئورۇنلاشتۇردى. دەل مۇشۇ مەزگىلدە قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئىلىغا ھۇجۇم قىلدى.

قاراخانىلارنىڭ مۇسۇلمان قوشۇنلىرى بىلەن قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى جەڭ ئىنتايىن شىددەتلىك بولغان. بۇنى مۇشۇ شېرلاردىن بىلىش مۇمكىن:

كەلدى ماڭا تات
ئايدىم ئەمدى يات
قوشقا بولۇپ ئەت
سېنى تىلەر ئۇس، بورى

(ماگا بىر كاپىر ئۇيغۇر ھۇجۇم قىلىپ كەلدى، مەن ئۇنى ئۆلتۈردۈم؛ قۇش، بۆرىلەرگە يەم بولسۇن دەپ، ئۇنى پارچە - پارچە قىلىۋەتتىم.)①

تۈنە بىلە باستىمىز
تەگمە ياگاق پۇستىمىز
كەسمەلەرنى كەستىمىز
مىگلاق ئەرىن پىچتىمىز

(بىز ئۇلارنىڭ ئۈستىگە كېچىسى باستۇرۇپ باردۇق، ھەر تەرەپتىن موكۇپ كىرىپ، ھەتتا ئاتلىرىنىڭ كوكۇللىرىنى كەستۇق، مىگلاق ئادەملىرىنى ئولتۈردۇق.)②

ئالپ تېگىن قاتتىق جەڭلەردىن كېيىن قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ قوچۇنى ئىشغال قىلدى. قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماي، ئۆزلىرىنىڭ بۇددا دىنىدا قېلىپ، مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن قاراخانىلارغا تەۋە بولدى.

ئۇيغۇر تارىخىي مەنبەلىرىدە: قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن، قوچۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن بېشبالىقتا ئېلىپ بارغان بىر قېتىملىق شىددەتلىك جەڭدە ئەبۇناسىر سامانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلفەتتاھ باتۇرلۇق بىلەن خىزمەت كۆرسىتىپ قازا قىلدى، دېيىلىدۇ. مۇسا ئارسلان بۇغرا قارا-

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1980 - يىل نەشرى، 1 - توم، 51 - بەت.
② يۇقىرقى ئەسەر، 564 — 565 - بەتلەر.

خان ئۇنىڭ قەھرىمانلىقىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئا-
لىپ تېگىن (قەھرىمان شاھزادە) ئۇنۋانىنى بەردى. ئالىپ
تېگىن ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغدا دەپنە قىلىندى. ھا-
زىرمۇ خەلقلەر بۇ مازارنى "ئەلپەتتا خوجام مازارى" دەپ
ئاتايدۇ.

3. بولۇم قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھ-
كەملەش يولىدىكى كۈرەشلىرى

قاراخانىلار 10 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۆز زې-
مىنىنى بىرلىككە كەلتۈردى. مۇشۇ دەۋردە قاراخانىلارنىڭ زې-
مىنى شەرقتە گەنسۇدىن تارتىپ، غەربتە ئارال دېڭىزىغىچە،
شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبتا قارا قۇ-
رۇم، كۇئىنلۇن تاغلىرىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىنى ئۆز
ئىچىگە ئالاتتى. قاراخانىلار بۇ كەڭ زېمىنى ئۈنۈملۈك
باشقۇرۇش ئۈچۈن، مەركىزىي ئۆلكە بولغان خاقانىيىدىن
باشقا شىمالىي ۋە غەربىي ئۆلكىلەرگە "ئېلىك خان" بەلگى-
لەپ باشقۇرۇش تۈزۈمىنى قوللاندى. سەمەرقەنت غەربىي
ئېلىك خانلىقىنىڭ مەركىزى ئىدى. قاراخانىلارنىڭ تېگىن-
لىرى ئېلىك خان بولاتتى. غەربىي ۋە شىمالىي ئېلىك خان-
لىقىنىڭ خانلىرى مەركىزىي ھاكىمىيەتكە بويسۇناتتى.

ھارۇن بۇغرا قاراخان 990 - يىلى ئەسكەر چىقىرىپ
ئىسپىجاپ شەھىرىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ماۋرا ئۇننەھردىكى
سەمەرقەنت ۋە بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى. ھارۇن بۇغرا قا-
راخان سەمەرقەنتنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئۇ يەردە ئۈچ
يىل تۇردى. قەشقەرگە قايتىش سەپىرىدە كېسەل بولۇپ يول

ئۇستىدە يەنى قوچقار بېشى دىگەن جايدا ھىجىرىيىنىڭ 375 - يىلى، مىلادىنىڭ 997 - يىلى ۋاپات بولـدى.① بۇ چاغـدا ئامۇلغا قېچىپ بېرىۋالغان ئەمىر نۇھ غەزنە ھوكۇمدارى سوبۇك تېگىن قاتارلىق يەرلىك ھوكۇمدارلاردىن ياردەم تەلەپ قىلـدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسى، بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرى بىلەن بولۇپ كەتكەچكە، يەنە بىر تەرەپـتىن، قاراخانىلارنىڭ كۈچىدىن ئېھتىيات قىلغاچقا، بۇ ئۇرۇش سېپىگە كىرىپ قېلىشتىن باش تارتىپ، ياردەم بېرىشنى رەت قىلدى. ئەمىر نۇھ سىر دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىغا جايلاشـقان سالچۇقلاردىن ياردەم تەلەپ قىلغاندا، سالچۇقلار يارـدەمگە ئارسلان بەگ باشچىلىغىدا ئەسكەر ئەۋەتتى. ئەمىر نۇھ ئامۇ دەريادىن ئۆتۈپ، بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى. بۇ ۋاقىتـتا بۇخارادا ئۇنىڭغا بىر قىسىم كۈچ ياردەم قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا ئەمىر نۇھ ئېلىك خان ئېلى تېگىننى مەغلۇپ قىـلىپ، بۇخارانى يېڭىۋاشتىن ئىگەللىۋالدى. ئېلىك خان ئېلى تېگىن بۇخارانى تارتىۋۈپ قويغاندىن كېيىن، بۇخاـراغا قايتا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. ئەمىر نۇھ بۇ خەـۋەرنى ئاڭلاپ، ئەمىر سوبۇك تېگىندىن ياردەم سورىدى. سوـبۇك تېگىن نۇرغۇن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن بۇخاراغا يېقىنـلاشقاندا، ئەمىر نۇھ سوبۇك تېگىندىن گۇمانلىنىپ، ئېلىك خان ئېلى تېگىن بىلەن سۇلھى قىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ۋەـزىر ئابدۇللا مۇھەممەت ئىبنى ئەزىزنى ئەۋەتتى. سامانىلار

① چەتئەل تارىخىي مەنبەلىرىدە ھارۇن بۇغراخاننى مىلادىنىڭ 993 - يىلى ۋاپات بولغان دەپ كورسەتكەن بولسا، خەنزۇچە مەنـبەلەردە 992 - يىلى ۋاپات بولغان دىيىلگەن. مەن ئۇيغۇر تارىخىي مەنبەلىرىدىكى 997 - يىلنى توغرا دەپ قارايمەن.

بىلەن قاراخانىلار سۇلھى قىلىپ، بۇخارا ۋە سەمەرقەنت ئارىسىدىكى "كاتۋان چۆلى" نى چېگرا سىزىقى قىلىپ بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن "كاتۋان چۆلى" نىڭ غەربىي قىسمى سامانىلارغا، شەرقىي قىسمى قاراخانىلارغا قارايدىغان بولدى. هارۇن بۇغرا قاراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى يۇسۇپ تېگىن يەنى يۇسۇپ قادىرخان قاراخان ئۇنىۋانى بىلەن تەختكە ئولتۇردى.

مىلادىنىڭ 998 - يىلى، سامانىلار ئەمىرى نۇھ ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا مەنسۇر ئەمىر بولدى. شۇ يىلى غەزنە ھوكۇمدارى سوبۇك تېگىن بەلختە ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئىسمايىل بىلەن مەھمۇت خانلىق تالىشىپ ئۆزئارا جەڭگى - جېدەل قىلىشتى. ئېلىك خان ئېلى تېگىن نۇھ بىلەن تۈزگەن كېلىشىم بويىچە، مەنسۇر بىلەن داۋاملىق دوستانە ئۆتتى. كېيىن ئەمىر مەنسۇرنىڭ ھوكۇمرانلىقىدىن نارازى بولغان ۋەزىر ئابدۇللا مۇھەممەت، ھەربىي قوماندان فايىق باشچىلىقىدىكى ئەمەلدارلار يۇسۇپ قادىرخان قاراخانغا ئەبۇ مەنسۇر ئىسپىجاپىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ۋەكىل ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ قاراخانىلارغا بوي سۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. يۇسۇپ قادىرخان قاراخان بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ، سەمەرقەنتتىكى ئېلىك خان ئېلى تېگىنگە بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. ئېلى تېگىن بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، ۋەزىر ئابدۇللا مۇھەممەت، ئەلچى ئەبۇ مەنسۇر ئىسپىجاپى ۋە قوماندان فايىق بۇخارادىن سەمەرقەنتكە قېچىپ كەلدى. ئېلىك خان ئېلى تېگىن بۇخاراغا كېتىۋېتىپ، ۋەزىر ئابدۇللا مۇھەممەت ۋە ئەبۇ مەنسۇر ئىسپىجاپى قاتارلىقلارنى ئۇلارنىڭ ئاسلىقى ئۈچ-

NIEDERS. STAATS- U. UNIV.- BIBLIOTHEK GÖTTINGEN

چۇن قولغا ئالدى، فايىقنى تۇرشاۋۇل قىلىپ 300 ئەسكەر بىلەن بۇخاراغا ئەۋەتتى. ئەمىر مەنسۇر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ بۇخارادىن قېچىپ كەتتى. فايىق بۇخاراغا كىرىۋېلىپلا ئىلىك خاندىن يۈز ئۆرۈپ، بىر تەرەپتىن ئىلىك خانغا قارشى مۇداپىئە كورۇشكە تەييارلاندى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمىر مەنسۇرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، پادىشالىق نامى ئەمىر مەنسۇردە بولۇش، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئۆزىدە بولۇش شەرتىنى قويدى. ئەمىر مەنسۇر ماقۇل بولۇپ، بۇخاراغا قايتىپ كەلدى. ئىلىك خان ئىلى تېگىن بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن سەمەرقەنتكە قايتتى.

ئەمىر مەنسۇر ۋە فايىقلار سوبۇك تېگىننىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئارىسىدىكى ماجرادىن پايدىلىنىپ، خۇراساننى تارتىۋالدى ۋە بەك تۇزۇن ئىسىملىك بىر قوماندانىنى خۇراسانغا ۋالى قىلىپ تەيىنلىدى.

مەھمۇت (سوبۇك تېگىننىڭ چوڭ ئوغلى) دادىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن، ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئېلان قىلدى ۋە بەك تۇزۇن بىلەن ئۇرۇش باشلىدى. ئەمىر مەنسۇر ۋە فايىقلار تۇرغۇن قوشۇن بىلەن بەك تۇزۇنغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن خۇراسانغا يېتىپ كەلدى. فايىق ۋە بەك تۇزۇن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەمىر مەنسۇرنى قاماقتا ئالدى. ئۇلارنىڭ ئورنىغا مەنسۇرنىڭ ئىنىسى ئابدۇلمۇلۇك نۇھنى تەختكە چىقاردى. ئەمىر ئابدۇلمۇلۇك سۇلتان مەھمۇت بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، فايىق، بەك تۇزۇنلار بىلەن بىللە بۇخاراغا قاچتى. سۇلتان مەھمۇت خۇراساننى ئىشغال قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي فايىق ئۆلدى. مىلادىنىڭ 999 - يىلى ئىلىك خان ناسىر ئەسكەر چىقىرىپ، سامانىلار پايتەختى بۇخارانى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن

125 يىل ھوكۇم سۈرگەن سامانىلار خانلىقى ئاخىر قاراخا-نىلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

غەزنە ھوكۇمدارى سۇلتان مەھمۇت قاراخانىلار بىلەن ئەپ ئۆتۈش ئۈچۈن، دوستلۇق مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ ياخ-شىلاش تەلىۋىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھىجرىيىنىڭ 380 - يىلى، مىلادىنىڭ 1001 — 1002 - يىللىرى، يۈسۈپ قادىر قاراخان سۇلتان مەھمۇتنىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن، غەزنىۋىلەرگە مەخ-سۇس ئەلچىلەر ئەۋەتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن سۇل-تان مەھمۇت ئاتاقلىق ئالىم ئەبۇتىپ بىلەن ۋالى دەرى-جىلىك يەنە بىر ئەمەلدارنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بىر ۋەكىللەر ئۆ-مىكىنى يۈسۈپ قادىر قاراخان ھوزۇرىغا ئەۋەتتى. سۇلتان مەھ-مۇتنىڭ ئەلچىلىرى يۈسۈپ قادىر قاراخانغا قاراخانىلار بىلەن قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىش تەكلىۋىنى بەردى. يۈسۈپ قادىرخان تەكلىپنى دەرھال قوبۇل قىلدى ۋە ماۋرائۇننەھر ئىلىك خانى ناسىرغا قىزى چىگىلنى سۇلتان مەھمۇتقا خوتۇنلۇققا بېرىشنى بۇيرۇدى. ناسىر ئىلىك خان يۈسۈپ قادىر قاراخاننىڭ يارلىغىنى دەرھال ئورۇنداپ، سۇلتان مەھ-مۇتقا ئۆز قىزىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىلار بىلەن غەزنىۋىلەر ئوتتۇرىسىدا تۇققانلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىلدى.

1005 - يىلى ناسىر ئىلىك خاننىڭ ئامۇ دەريا بويىدى-كى چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى بىلەن سۇلتان مەھمۇتنىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى ئارىسىدا چېگرا توقۇنۇشى يۈز بەردى. بۇ ئادەتتىكى توقۇنۇشنىڭ ئاقىۋىتى ھەر ئىككى تە-رەپنى ئۇرۇشقا سورەپ كىردى. بۇ چاغدا سۇلتان مەھمۇت ھىندىستاندا ئۇرۇشتا ئىدى. ناسىر ئىلىك خان غەزنىۋىلەر-نىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، بىر تۈركۈم ئەس-

كەرنى ئىنىسى چاغرى تېگىننىڭ قوماندانلىقىدا بەلخقە ئەۋەت-
تى. يەنە بىر قىسىم ئەسكەرنى سۇ بېشى تېگىننىڭ قوماندان-
لىقىدا خۇراسانغا ماڭدۇردى. چاغرى تېگىن باشچىلىقىدىكى
قوشۇنلار ئامۇ دەرياسى كېسىپ ئۆتۈپ، بەلخنى ئىشغال قىل-
دى. سۇ بېشى تېگىن باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار خۇراسان ۋىلا-
يىتىنىڭ كوپ قىسمىنى ئىگەللىدى. سۇلتان مەھمۇت بۇ ۋە-
قەدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال ھىندىستاندىن غەز-
نەگە يېتىپ كېلىپ، چاغرى تېگىننىڭ قوشۇنلىرى بىلەن قات-
تىق ئېلىشتى، چاغرى تېگىن مەغلۇپ بولۇپ بەلختىن چېكى-
نىشكە مەجبۇر بولدى. ئارقىدىنلا سۇلتان مەھمۇت بارلىق
ھەربى كۈچىنى سۇ بېشى تېگىننىڭ قوشۇنلىرىغا سالدى. بىر
مەزگىل قاتتىق جەڭ بولغاندىن كېيىن، سۇ بېشى تېگىن
ماۋرائۇننەھرگە چېكىندى. ئۇرۇش ھىجرىيىنىڭ 397 - يى-
لى، مىلادىنىڭ 1009 - يىلىغا قەدەر داۋام قىلدى.

مىلادىنىڭ 1009 - يىلى، يۈسۈپ قادىر قاراخان سۇل-
تان مەھمۇتقا قارشى ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن نۇرغۇن ھەر-
بى كۈچ بىلەن قەشقەردىن يۈرۈش قىلدى ۋە بالاساغۇندى-
كى شىمالىي ئېلىك خان توغان خانغا ئەسكەر توپلاپ سە-
مەرقەنتكە يۈرۈش قىلىشقا بارلىق چۈشۈردى. يۈسۈپ قادىر
قاراخان 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئامۇ دەرياسىن
ئۆتۈپ بەلخنى ئىگەللىدى. سۇلتان مەھمۇتمۇ ناھايىتى نۇر-
غۇن قوشۇن تەييارلاپ بەلخقە يېقىن كەتەر دىگەن سايدا
چېدىر تىكتى. يۈسۈپ قادىر قاراخانمۇ ئوزىنىڭ ئەسكەرلى-
رىنى كەتەرگە ئېلىپ بېرىپ، سۇلتان مەھمۇتىنىڭ ئۇدۇلىدا
چېدىر تىكىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلدى. يۈسۈپ قادىرخان
ئوتتۇرىدا سەپ تۈزدى، ناسىر ئېلىك خان ئوڭ قانات، چاغ-

رى تېگىن سول قانات بولۇپ سەپ تۈزۈشتى.
سۇلتان مەھمۇتمۇ ئىنىسى ناسىرنى ۋە جۇرجان ۋالىسى ئەبۇ نەسىر فىرىخۇنى ئوتتۇرىدا، ئالتۇن تاشنى ئوڭ قانات، ئارسلان جازىپنى سول قانات قىلىپ سەپ تۈزدى، سەپ ئالدىغا 500 ئۇرۇش پىلىنى تىزدى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇش تەييارلىقى پۈتكەندىن كېيىن، ئۇرۇش رەسمى باشلاندى. دەسلەپكى جەڭدە مەھمۇتنىڭ پىللىرى يۈسۈپ قادىر قاراخاننىڭ قوشۇنلىرىغا خېلى زىيان يەتكۈزەلىگەن بولسىمۇ، ئەمما ناسىر ئېلىك خاننىڭ 500 ئەسكەردىن تەشكىل قىلىنغان پىداكار قىسمى سۇلتان مەھمۇتنىڭ پىللىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوتتۇرا قىسمىنى بۇسۇپ ئۆتتى. سۇلتان مەھمۇتنىڭ زاپاس قوشۇنى ناسىر ئېلىك خاننىڭ ئەسكەرلىرىگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ چېكىندۈردى. ئارقىدىنلا سۇلتان مەھمۇت پۈتۈن ئەسكىرىنى ئىشقا سېلىپ، يۈسۈپ قادىر قاراخاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى زور چىقىمغا ئۇچراتتى. يۈسۈپ قادىرخان بەلخقە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرى، يۈسۈپ قادىر قاراخان يەنە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ چوڭ جەڭگە تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، سۇلتان مەھمۇت يۈسۈپ قادىر خانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇرۇشنى توختىتىپ، سۈلھى قىلىش تەكلىۋىنى بەردى. يۈسۈپ قادىرخان سۇلتان مەھمۇتنىڭ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىپ، قوشۇنلىرىنى چېكىندۈردى.

قاراخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەر ئوتتۇرىسىدا تېچلىق كېلىشىمى ئىمزالىنىش ئالدىدا، قاراخانىلارغا قاراشلىق خوتەن خەلقى قاراخانىلارغا قارشى ئىسيان كۆتەردى. ئىسيانچىلار قاراخانىلارنىڭ ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئىسلامىيەتتىن

يۈز ئورۇدى. يۇسۇپ قادىرخان سەمەرقەنتتىن نۇرغۇن ئەسـ
كەر ۋە ئۇلىمالىرىنى باشلاپ قەشقەرگە قايتتى.

يۇسۇپ قادىر قاراخان 1010 ـ يىلى قەشقەردىن خوـ تەنگە يۈرۈش قىلدى. ئۇ ئالدى بىلەن خوتەندە ئىلگىرى مۇسۇلمان بولغان ئاھالىنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۇلارنى قورالـ لاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە قورال كۈچى بىلەن دىنىي تەشۋىقاتنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ خوتەننى يەنە بوي يۇندۇردى. قاراخانىلارنىڭ خوتەنلىكلەرنى ئىسلامغا كىرـ گۈزۈش ئۇرۇشى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 24 يىلغا سوزۇلدى. ئاخىر خوتەن شەھىرى بويسۇندۇرۇلدى، خوتەن خەلقى ئىسـ لام دىنىغا تولۇق كىرگۈزۈلدى. خوتەن خانى چىگالۇخالـ خالىنىڭ كاللىسى ئېلىندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش توختىدى.

قاراخانىلار خوتەن ئىسيانىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، خوتەنگە ۋالى دەرىجىلىك خان ۋە ھەر دەرىجىلىك مەمۇرى ئەمەلدارلارنى قويدى. خوتەن ۋەزىيىتى مۇقىملاشقاندىن كېـ يىن، خوتەندىن دۇڭخۇاڭغا بارىدىغان يىپەك يولى يەنە راـ ۋانلاشتى. خوتەننىڭ قاراخانى لاچىن نائىل ساۋۇن سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ئىلگىرىدىن داۋاملىشىپ كەلگەن سودا مۇـ ناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. خوتەندىن دۇڭخۇاڭغا ۋە ئىچـ كىرىگە توشۇلىدىغان ماللارنىڭ ئىچىدە قاشتاش بۇيۇملىرى، ھەر خىل دورا ـ دەرمەك، يىپەك، پاختا، يىپ توقۇلمىلار بار ئىدى. سودىگەرلەرنىڭ ئىچكىرىدىن خوتەنگە ئېلىپ كەلگەن ماللىرى ئىچىدە چاي، ھەر خىل جانان قاچىلار بار ئىدى. بۇ دەۋردە خوتەن خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، كۈچلەنگەن ئىدى. بۇنى مۇنداق بىر پاكىتتىن كۆرۈشكە بولىدۇ:

مىلادىنىڭ 1068 - يىلى، خوتەن خانى سۇڭ خانلى-
غىنىڭ شېنزۇڭ خانى جاۋشۇغا يازغان خېتىدە ئۆزىنى "شا-
يى - ئەتلەسلىرى مول، بەختلىك، قۇدرەتلىك، بىلىملىك خو-
تەن قاراخانى" دەپ ئاتىغان.

غەرپ ئېلىك خانى ئېلى تېگىن يۈسۈپ قادىرخاننىڭ
ئىچكى - تاشقى جەھەتتە قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنى مۇستەھ-
كەملەش بىلەن بولۇپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، سالجۇق-
لار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، تەيرىقچىلىق بىلەن ئاشكارا
شۇغۇللاندى. يۈسۈپ قادىرخان ئېلى تېگىننىڭ بۆلگۈنچىلىك
ھەركىتىنى ئۆز ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، كىچىك
ئوغلى مەھمۇت ياغان تېگىن بۇغراخاننى دەرھال ئاتلاندۇر-
دى ۋە سۇلتان مەھمۇتقا خەت يېزىپ، ئوغلى مەھمۇت يا-
غان تېگىنگە ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان مەھ-
مۇت دەرھال مەھمۇت ياغان تېگىنگە ھەربىي كۈچ بىلەن
ياردەم بېرىپ، ئۇنىڭ ئېلى تېگىننىڭ تەيرىقچىلىقىنى باس-
تۇرۇشقا ماسلاشتى. ئېلى تېگىن قاتتىق زەربە يېگەندىن كې-
يىن، ئۆزىنىڭ تەيرىقچىلىقىدىن قەتئىي ۋاز كېچىپ، مەڭگۈ قارا-
خانىلار خاندانلىقىغا سادىق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ
مەسىلە ھەل بولغاندىن كېيىن، سۇلتان مەھمۇت يۈسۈپ
قادىرخاننى سەمەرقەنتكە تەكلىپ قىلدى. يۈسۈپ قادىرخان
سۇلتان مەھمۇت بىلەن دوستلۇق كېلىشىم ئىمزالاش ئۈ-
چۈن ۋەكىللەر ئومىگى بىلەن سەمەرقەنتكە يېتىپ باردى. قا-
راخانىلار بىلەن غەزنەۋىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق كې-
لىشىمنىڭ ئىمزالىنىش ئەھۋالىنى گەردىزى مۇنداق دەپ با-
يان قىلىدۇ: سۇلتان مەھمۇت مەخسۇس ئوردا گاھ يەنى
خان چېدىرى تەييارلىدى. سۇلتان مەھمۇت يۈسۈپ قادىر-

خان قاراخانىي دەرھال ئۆزى تەييارلىغان ئوردا گاھقا تەكلىپ قىلدى. ھەر ئىككى ھۆكۈمدار بىرنەچچە سىۋارلار ① بىلەن كېلىپ، ئاتلىرىدىن چۈشۈپ سەمىمىي، قىزغىن قول ئېلىشىپ كورۇشتى. ھەر ئىككى ھۆكۈمدار بىر بىرىگە قىممەتلىك سوغىلارنى تەقدىم قىلىشتى. سۇلتان مەھمۇت يۇسۇپ قادىرخانغا بىر جەۋھەرنى تەقدىم قىلدى. يۇسۇپ قادىرخانمۇ ئۆزى ئېلىپ كەلگەن قىممەتلىك بىر جەۋھەرنى سۇلتان مەھمۇتقا تەقدىم قىلدى. ئۇلار سوغا تەقدىم قىلىشقاندىن كېيىن زىياپەت بېرىلدى. ئەتىسى رەسمىي سوھبەت باشلاندى. سوھبەتتە يۇسۇپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇت ئوتتۇرىسىدا، زورۇر تېپىلغاندا، بىر بىرىگە ئەسكەر ياردەم قىلىش ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار مەسىلىلەر، تۈركىستان ھەم خۇراساننىڭ ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، سالچۇقىلارغا ئالاقىدار مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىنىپ، ھەر ئىككى تەرەپ ئورتاق كوز قاراشقا كەلدى. دوستلۇقنى مەڭگۈ داۋاملاشتۇرۇپ، قۇدا-باجىلىق مۇناسىۋەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، سۇلتان مەھمۇتنىڭ قىزى زەينەپنى يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئوغلى مەھمۇت ياغان تېگىنگە ياتلىق قىلىش، يۇسۇپ قادىرخان ئۆزىنىڭ قىزىنى سۇلتان مەھمۇتنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئەمىر مۇھەممەتكە ياتلىق قىلىش توغرىسىدا پۈتۈشتى. يۇسۇپ قادىرخان ماۋرائۇننەھرنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ماۋرائۇننەھرنى ئېلىك خان ئېلى تېگىننىڭ قولىدىن ئېلىپ ياغان تېگىنگە ئۆتكۈزدى.

1030 - يىلى سۇلتان مەھمۇت ۋاپات بولدى. 1031 -

① سىۋار — ئەرەبچە "ئاتلىق ئەسكەر" دىگەن مەنىدە ـــ ت.

يىلى سۇلتان مەھمۇتنىڭ چوڭ ئوغلى مەسئۇت غەزنىۋىلەر تەختىدە ئولتۇردى. سۇلتان مەسئۇت غەزنىۋىلەر بىلەن قاراخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى دوستلۇقنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن قەشقەرگە ۋەكىللەر ئومىكى ئەۋەتتى. بۇ ۋەكىللەر ئومىكى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قىزىنى سۇلتان مەسئۇتقا بېرىش، سۇلايمان بۇغرا تېگىن ئارسلانخاننىڭ قىزىنى مەسئۇتنىڭ ئوغلى مەۋدۇتقا بېرىشنى تەلەپ قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان ئىدى.

1032 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان ۋاپات بولدى. غەزنىۋىلەر بىلەن قاراخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى قودا - باجىلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىش بىر مەزگىل كېچىكتى، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلان بۇغرا تېگىن قاراخان ئۇنۋانى بىلەن تەختتە ئولتۇردى. ئۇ 1032 - يىلدىن 1056 - يىلغىچە ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى.

سۇلتان مەسئۇت يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ۋاپاتىغا تەزىيە بىلدۈرۈش ھەم قاراخانىلار تەختىدە ئولتۇرغان سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخاننى تەبرىكلەش ئۈچۈن قەشقەرگە مەخسۇس بىر ۋەكىللەر ئومىكىنى ئەۋەتتى. ۋەكىللەر ئومىكى سۇلايمان ئارسلان بۇغراقاراخان بىلەن ئۇچرىشىپ، تەنتەنىلىك مۇراسىم ئىچىدە ئۆز ۋەزىپىلىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلاپ، 1034 - يىلى غەزنىگە قايتتى.

4 - بۆلۈم قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت شەكلى

قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت شەكلىنى، ئۇلار قوللانغان تۈرلۈك ئەمەل ناملىرىنىڭ قەدىمقى ئاتىلىشىنى، قاراخانىلار-

نىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى ئىسىملىرىنى ئۇبدان تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. قاراخانىيلارنىڭ مۇنتىزىم ھاكىمىيەت شەكلى، سىياسى تۈزۈمى، قانۇن - ياساقلىرى بولغان ئىدى. ئۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىكى ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى داۋاملاشتۇردى ۋە ئۇنىڭغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلدى. قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى قاراخان ۋە ئېلىك خاندىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سىستېما بويىچە بولۇنگەن بولۇپ، ئىككى چوڭ سىستېمىنىڭ ئاستىدا يەنە ھەر دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئاپاراتلىرى تەشكىل قىلىنغان ئىدى.

ئا. ھەر دەرىجىلىك مەنسەپلەر

1. قاراخانىيلارنىڭ ئەڭ ئالى ھوكۇمدارى "ئارسلان خان" دەپ ئاتىلاتتى. ئارسلان خاننىڭ قول ئاستىدىكى ھوكۇمدار "بۇغراخان" دەپ ئاتىلاتتى.

قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىي تۈزۈمىدە، بۇغراخان ئەڭ ئالى ھوكۇمدار ئارسلان خانغا ئوستۇرۇلەتتى. كېيىنچە، قاراخانىيلارنىڭ خانلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغ خان ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلىش ئۈچۈن، "تاۋغاچ خان" دىگەن نامنىمۇ قوشۇپ ئاتايدىغان بولدى. مەھمۇت قەشقەرى "تاۋغاچ" سوزىگە بەرگەن تەبىرىدە، بۇ سوزنىڭ ھەربىر بۈيۈك ۋە قەدىمىي نەرسىگە قارىتىپ ئېيتىلىدىغانلىقىنى، خانلارغىمۇ ئۇنۋان بولۇپ كېلىدىغانلىقىنى، "مەملىكىتى قەدىمىي ۋە چوڭ خان" دىگەن مەنىدە "تاۋغاچ خان" دېيىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان.①

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، 1 - توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 592 - بەت.

ئۇز زامانىسىدا پۈتكۈل "مۇسۇلمانلارنىڭ ئەمىرى" دەپ ئاتالغان ئابباسىلار قاراخانىلارنىڭ خانلىرىنى دىپلوماتىيە جەھەتتە "مەلىكۇل مەشرىق ۋە سىن" ("شەرق ۋە چىن پادىشاسى") دەپ ئېتىراپ قىلغان. ھىجرىيىنىڭ 459 - يىلى، مىلادىنىڭ 1066 — 1067 - يىللىرىدىن باشلاپ، قاراخانىلار "مەلىكۇل مەشرىق ۋە سىن" دىگەن ئۇنۋان بىلەن تەڭگە پۇل چىقاردى.

2. قاراخانىلارنىڭ 2 - چوڭ سىستېمىسىغا (يەنى يۇقۇرقى ئىككى ئالى ھوكۇمداردىن باشقا) ئىلىك خانلار ① كىرەتتى. ئۇلار ئارسلان ئىلىك خان، بۇغرا ئىلىك خان ئۇنۋانى بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزەتتى. بۇلارنىڭ دەرىجىسى بۇغراخاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن بولۇپ، ئادەتتە ئارسلان ئىلىك خان بۇغراخانغا ئۇستۇرۇلۇپ، خىزمەتكە تەيىنلىنەتتى. قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈمىدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە بۇنداق ھوكۇمدارلار جەزمەن خان جەمەتىدىن بەلگىلىنەتتى.

قاراخانىلار پايتەختىدىن يەنى ئوردۇ كەنتتىن يىراق بولغان چوڭ رايونلار ئىلىك خانلىق دىيىلەتتى. ئىلىك خانلىقلار ئەلچى ئەۋەتىش، ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىش قاتارلىق چوڭ مەسىلىلەرنىمۇ ئۆزلىرى بىۋاستە باشقۇراتتى. ئىلىك خانلارنىڭ مۇشۇنداق مۇستەقىل ھالدا چوڭ مەسىلىلەرنى باشقۇرۇشىنى غەرپ ئالىملىرى، تارىخشۇناسلىرى خاتا ھالدا "ئىلىك خاقانىيە" دەپ دولەت نامى بىلەن ئىزاھلاشتى. ئۇلارنىڭ بۇنداق ئىزاھلىشى قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت

① ئىلىك — قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا ئەل ئىگىسى، يۇقۇرى خان دىگەن مەنىدە.

تەشكىلىنى ئوبدان تەتقىق قىلمىغانلىقتىن بولغان، ئۇنداق ئاتاش توغرا ئەمەس.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ماۋرا ئۈننەھر رايونىدىكى غەربىي ئېلىك خان ۋە شىمالىي ئېلىك خانلار-نىڭ چوڭ مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئالدى بىلەن قاراخانىڭ تەستىقى، يولىيورۇغىنى ئېلىش ۋە ئىشتىن كېيىن قاراخانغا تەپسىلى دوكلات قىلىش، مەركىزىي هو-كۈمەتكە مەلۇم مىقداردا باج ـ سېلىق تولەپ تۇرۇش مەج-بۇرىيىتى بار ئىدى. قاراخانىلاردىن بەلگىلەنگەن "ئېلىك خانلار" قاراخانىلارغا بىۋاستە قاراشلىق جايلاردىكى يەر-لىك خان بولۇپ، خانلىق تامغىسى ئۇتاتتى. ئۇلار ئۆز دائىرىسىدىكى چوڭ مەسىلىلەرنى مۇستەقىل هالدا بىر تە-رەپ قىلاتتى. ئۆزلىرىنىڭ خانلىق دائىرىسىدە مەخسۇس ئەسكەر تۇرغۇزۇش، مالىيە ـ ئىقتىساتنى باشقۇرۇش، ئۆز ئالدىغا ئالتۇن، كۈمۈش، مىس پۇللارنى چىقىرىش، ئۆزىنىڭ قانۇنى، ئىنتىزامىنى بەلگىلەش هوقۇقىغا، جۇڭگو، ئىران، هىندىستان قاتارلىق خوشنا ئەللەر بىلەن سودا، مەدىنىيەت ئالاقىلىرىنى ئورنىتىش، خوشنا ئەللەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا توغرا كەلگەندە، ئۇرۇش قىلىش ياكى سۈلهى قىلىش، ئۆزئارا ئەلچى ئەۋەتىش هوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قارا خان دەۋرىدە تېررىتورىيىسى ئىلگىرىكىدىن كېڭىيىپ، شەرقتە كۇچاغىچە، غەرپتە بۇخارا ۋە خارازىمغىچە، جە-نۇپتا ئامۇ دەريانىڭ قىرغاقلىرىدىن غەزنىگىچە سوزۇلغان ئىدى.

قاراخانىلار پۈتۈن دولەتنە خاقانىيە①دىن باشقا جايلارغا ئېلىك خان بەلگىلەپ باشقۇرۇش چارىسىنى يولغا قويدى. مەسىلەن، ماۋرائۇننەھردە ئېلىك خان ئېلى تېكىن قاراخانىلارغا ۋاكالىتەن ئىش بېجىردى؛ ياغان تېكىن مۇھەممەت (بۇغرا ئۇنۋانى بىلەن) تالاس (ھازىرقى ئەۋلىيا ئاتا)، ئىسپىجاپ (چىمكەنت يېنىدىكى ھازىرقى سايرام) قاتارلىق جايلارنى باشقۇردى. بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئىسلام تارىخلىرىدا "ئېلىك خان" نى كۆپىنچە بىر پادىشانىڭ نامى سۈپىتىدە قوللىنىپ، ئۇ باشقۇرغان دولەت "ئېلىك خانلار دولىتى" دەپ ئاتالغان. قاراخانىلار خانلىقىنىڭ شىمالدا ۋە غەربتە قويغان ئېلىك خانلىرى ۋالى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار بولۇپ، ئۇلار قاراخانىلارغا ۋاكالىتەن ئىش بېجىرگۈچىلەر ئىدى. قاراخان ماۋرائۇننەھرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، بۇ ئۆلكىلەرنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن ئېلى تېكىننى "ئېلىك خان" ئۇنۋانى بىلەن ئومۇمى ۋالى قىلىپ بەلگىلىدى.

1035 - يىلى، ماۋرائۇننەھردىكى ئېلىك خان ئېلى تېكىن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى ناسىر ئىبنى ئېلى ماۋرا ئۇننەھرگە "ئېلىك خان" بولدى. ئۇ قاراخانىلار خانلىقىغا سادىق كىشى بولۇپ، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈچلەر بىلەن قەتئى كۈرەش قىلدى. ماۋرائۇننەھردە يۈز بەرگەن سالچۇقىلارنىڭ دولەتنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش يولىدىكى ھەركىتىگە خاتىمە بېرىپ، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىگە كېلىدىغان خەۋپنى تۈگەتتى.

---

① خاقانىيە ــ قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان مەركىزىي قىسىم "خاقانىيە ئۆلكىسى" دەپ ئاتىلاتتى ــ ت.

مىلادىنىڭ 1039 ـ يىلى، ناسىر ئىلىك خان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئىبراھىم سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخاننىڭ يارلىغى بىلەن ئىلىك خان بولدى. ئىبراھىم ئىلىك خان ئۇنىۋانى بىلەن خىزمەتكە تەيىنلىنىپ ئۇزۇن ئوتمەي ئوزىنى "ئىمادۇد دولەتى" (دولەتنىڭ تۈۋرۈكى) دەپ ئېلان قىلىپ، ئوز ئورنىنى كوتەرمەكچى بولغاندا، قاراخانىلار تەرەپتىن ئىبراھىم ئىلىك خانغا "تامغاچ ئىبراھىم خان" (تامغا تۇتقۇچى ئىبراھىم خان) دىگەن ئۇنىۋانىنى بەردى.

تامغاچ ئىبراھىم خان مۇستەقىل (مۇختارىيەت خاراكتىردىكى) خان سۈپىتىدە ھوقۇق تۇتقان ئىدى. شۇڭا، 1041 — 1047 ـ يىللىرى بۇخارا، سەمەرقەنتلەردە تامغاچ ئىبراھىم خان نامىدا پۇل چىقىرىلدى. ماۋرائۇننەھردىكى فېوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى خاقانىيەدىكىگە ئوخشاش خېلى تەرەققى قىلدى. تامغاچ ئىبراھىم خان قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خوشنا ئەللەر بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇردى.

سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخان مىلادىنىڭ 1056 ـ يىلى ۋاپات بولدى.

مىلادىنىڭ 1061 ـ يىلى سالجۇقىلار سۇلتانى سۇلتان ئالپ ئارسلان خان تامغاچ ئىبراھىم خان بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ چېگرىسىغا ئەسكەر توپلىدى. تامغاچ ئىبراھىم خانمۇ ئاكتىپ مۇداپىئە كورۇش ئۈچۈن سەمەرقەنتتىن يۈرۈش قىلىپ، خارەزىم چېگرىسىغا ھەربى كۈچ توپلىدى. ئالپ ئارسلان خان تامغاچ ئىبراھىم خاننىڭ زىمىنىغا تاجاۋۇز قىلدى. تامغاچ ئىبراھىم خان سالجۇقىلار-

نىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەركىتىگە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ باغدات خەلىپىلىكىگە ئەلچى ئەۋەتتى. بۇ چاغدا، باغدات خەلىپىلىكى بىتەرەپ بولۇپ، بۇ ئىككى ئوتتۇرىدىكى ئۇ-رۇشقا قىزىل سالمىغان بولسىمۇ، لېكىن تامغاچ ئىبراھىم خاننىڭ ئەلچىلىرىگە دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ، تامغاچ ئىبراھىم خانغا "ئىززەلمومىن" (موممىنلەرنىڭ ئەززىزى) دىگەن ئۇنۋاننى بېرىپ ئەلچىلەرنى قايتۇردى. شۇندىن كېيىن خارەزىم چېگرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش باشلاندى. تامغاچ ئىبراھىم خان 1068 - يىلىدىكى ئۇرۇشتا ۋاپات بولدى، قاراخانىلارنىڭ قوشۇنلىرى چېكىندى. قاراخانىلار قوشۇنلىرىنى سەل تەرتىپكە سېلىۋالغاندىن كېيىن، سۇلتان ئالپ ئارسلان خان بىلەن يەنە قاتتىق جەڭ قىلىدى. بۇ جەڭدە ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم چىقىم بولدى. ئالپ ئارسلان خان قاراخانىلارنىڭ چېگرا مۇداپىە قوماندانى يۇسۇپ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئىسلام ھوكۇمدارلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش توختىدى. ئەمما، سالجۇقلار قاراخانىلارغا قاراشلىق ماۋرائۇننەھرگە قارىتا پاراكەندىچىلىكنى توختاتمىدى.

تامغاچ ئىبراھىم خاننىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغلى شەمسۇلمۇلۇك ئولتۇردى. تامغاچ شەمسۇلمۇلۇك خان ماۋرائۇننەھرنىڭ زىمىن پۈتۈنلۈكىنى قوغداش ئۈچۈن، سالجۇقلار بىلەن بولغان كۈرەشنى داۋاملاشتۇردى، مۇشۇ جەرياندا تېرمىزنى ئىشغال قىلىپ، بەلخقە قەدەر قىستاپ كەلدى. بەلخ ھاكىمى ئاياز (سۇلتان ئالپ ئارسلان خاننىڭ ئوغلى) شەھەرنى بوشىتىپ چېكىندى. ئۇ تېرمىزغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ئاخىر مەغلۇپ بولدى.

شەمسۇلـمۇلۇك بۇخارانى غـەربـي ئـىلىك خانـلىغـىنىڭ پايتەختى قىلدى.

1080 - يىلى، شەمسۇلـمۇلۇك ۋاپات بولـدى. ئۇنىڭ ئورنـىغا قېرىنددىشى خىزىر ئىلـىك خان بولۇپ ئولتۇردى. ئىسلام تارىخى ۋە ياۋروپا تارىخلىرىـدا بۇ ئىلىك خاننىڭ ھاكىمىيەت دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ۋاپاتى توغرىـسىدا ماتىرىيال كەمچىل. ئەمـما 12 - ئەسىردە يېزىلغان «بۇخارا تارىخى» دىـگەن كىـتابنىڭ مۇئەللىپى نىزام ئارۇدى: "خىزىرنىڭ خانلىق دەۋرىـدە بىرقەدەر تېچلىق ئورنىتىلـدى. خانلىق دائىرىسىدە ئىقتىسات، مەدىنىيەت تەرەققى قىلـدى. مەدىـنىيەتنىڭ تەرەقـقى قىلـىشى بىلەن ئەدىـبىيات ـ سەنئەت راۋاجلىنىپ، ئەدىپلەر كوپلەپ يېتىشتى. خان شائىرلارنى بارلىق ئىمكانىيەت بىلەن قوللاپ، ئۇلارنى يېزىشقا رىغبەتلەندۇردى. شائىرلارنىڭ شېئىر ئوقۇش مۇراسىملىرى ئوتكۇزۇلۇپ تۇراتتى. بىر قېتىم ئوتكۇزۇلگەن مۇراسىمدا، ياخشى ماھارەت كور- سەتكەن بىر شائىرغا ھەر بىرىسىدە 250 تىسى دىنار قويۇل- غان 4 پەتنۇس ئالتۇن تەقـدىم قىلىنـغان" دەپ يازغان.

خىزىر خاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى تامغاچ ئەخمەت خانلىققا ئولتۇردى. تامغاچ ئەخمەت زامانىسىدا خانلىقـنىڭ غەربىدە شىئە ھەركـىتى ئۇلغـىيىپ، شىئەلەر بىلەن تامـغاچ ئەخمەت ئوتتۇرىـسىدىكى كۇرەش كەسكىنلىشىپ كەتتى.

1089 - يىلى، سالچۇقىلار سۇلتانى مەلىكشاھ قاراخانـ لارنىڭ غەربىي ئىلىك خانلىغىنىڭ پايتەختى بۇخاراغا ھۇجۇم قىلدى ۋە بۇ يەرنى بېسىۋالدى. ئۇلارنىڭ ھەربى جەھەتتىكى غەلىبىسى ئۇلارنىڭ نەپسىنى تېخىمۇ زوراينۇەتتى. سالچۇقىلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ سەمەرقەنت، ئوزكەنت قاتارلىق جايلارنى

قورشۇالدى. قاراخانىلار سالچۇقلارغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۇردى ۋە ئۇلارنى قاتتىق ئاگاھلاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇردا توختام تۈزۈلۈپ ئۇرۇش توختىدى. سالچۇقلار ئىزلىرى بېسىۋالغان قاراخانىلار زېمىنىنى ئاران 5 يىل تۇتۇپ تۇرالىدى. مەلىكشاھ 1092 - يىلى ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن مەھمۇت بىلەن بەگيارۇق ئارىسىدا سۇلتانلىق تالىشىش ئۇرۇشى پارتلىدى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان تامغاچ ئەخمەت خان سالچۇقلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، قولدىن كەتكەن يەرلىرىنى قايتۇرۇۋالدى. ھىجرىيىنىڭ 488 - يىلى، مىلادىنىڭ 1095 - يىلى، تامغاچ ئەخمەت خان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا خان ئائىلىسىدىن سۇلايمان تېگىن، مەھمۇت تېگىن، ھارۇن تېگىنلەر نۆۋەت بىلەن تەختتە ئولتۇردى. مەھمۇت تېگىن مىلادىنىڭ 1097 - يىلى ۋاپات بولدى. قالغان خانلارنىڭ خانلىق دەۋرى ۋە ئۇنىڭ ۋاپاتى ھەققىدە تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق ماتېرىيال يوق.

ھەسەن ئارسلان بوغرا قاراخان مىلادىنىڭ 1103 - يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى تامغاچ ئەھمەت ئىبنى ھەسەن 1105 - يىلى قاراخان بولدى. بۇ دەۋردە قاراخانىلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدىنىيىتى تەرەققى قىلغان بولۇپ، خوشنا ئىسلام دولەتلىرى بىلەن بولغان دوستانە سودا ئىشلىرىنى يولغا قويدى. بولۇپمۇ باغدات خەلىپىلىكى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەت تېخىمۇ راۋاجلاندى. 1105 - يىلى، قاراخانىلار مەھمۇت ئىبنى ئابدۇجەلىل قەشقەرى ناملىق بىر كىشىنى ۋەكىل سۈپىتىدە باغدات خەلىپىلىكى مۇستەزىرىبىللاھ ھوزۇرىغا ئەۋەتىپ دوستانە مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

ئىسلام تارىخى مەنبەلىرىدە: "قاراخانىلار خانى ئەھمەت ئىبنى ھەسەن مىلادىنىڭ 1128 - يىلى قەشقەردىن بىر كۈنلۈك يىراقتا قاراختايلارنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كەلدى. ئەھمەت قاراخان قاراختايلارنىڭ ھۇجۇمىغا شىددەتلىك زەربە بېرىپ، ئۇلارنى چېكىندۇرگەن بولسىمۇ، لېكىن قاراختايلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى توختىمىدى" دېيىلىدۇ. ئەھمەت قاراخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەت بۇغرا قاراخان قەشقەردە خانلىق تەختتە ئولتۇردى.

1129 - يىلى، قاراختايلار قاراخانىلارغا ئومۇمىي يۈزلۈك ھۇجۇم قىلدى. غەرپتە تامغاچ مەھمۇتخان سالچۇقىلارنىڭ سۇلتانى سەنجەرنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كېلىۋاتاتتى.

قاراخانىلارغا قاراشلىق سەمەرقەنتتە ۋەكىل سۈپىتىدە تۇرۇشلۇق خانلار غەربىي ئېلىك خان دېيىلەتتى. غەربىي ئېلىك خانلىق تەۋەلىكىدىكى يەتتە سۇ قاتارلىق جايلاردا يەنە بۇغرا تېگىن، ئارسلان تېگىن ئۇنۋانىدىكى ئەمەلدارلار خىزمەتكە قويۇلاتتى.

3 . 2 چوڭ سىستېما ئاستىدا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن توغرۇل، ئىناغ بەگ، ساغۇن (كول ساغۇن)، ئىركە (كول ئىركىن)، ئوگە، چوغۇر دەپ ئاتىلىدىغان ئەمەلدارلارمۇ بولغان.

قاراخانىلاردا ئالىي ھوكۇمران گۇرۇھىدىن باشقا، ئوردا ۋەزىرلەر گۇرۇھى بار ئىدى. بۇ گۇرۇھ 3 كىشىدىن يەنى توكسۇن، يابغۇ، يوغۇرۇش - ھاجىپ نامىدىكى ۋەزىرلەردىن تەركىپ تاپاتتى. ۋەزىرلەر ئاستىدا ئوردا مەھكىمە مەسلىھەتچىلىرى، كاتىپ، تايىنىغۇر، ئىلىمكە، سۇ بېشى ياكى

مايىلباش (ئارمىيە قوماندانى) بار ئىدى.

4. بۇلاردىن تاشقىرى تۆۋەن تۇرىدىغان ئەمەلدارلار تابىغۇچى (مالىيە ـ غەزنە ئەمەلدارلىرى)، ئىدىشچى (چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار)، ئامبارچى، سېتىقچى (سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار)، يالىۋاچ (ئەلچى)، ئاشچى (ئوردا خىزمەتچىلىرىنىڭ تۇرمۇشىغا مەسئۇل ئەمەلدار) دىگەنناملار بىلەن ئاتىلاتتى.

قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، يەنە يېڭى مەنسەپ ناملىرى، مەسىلەن، شەيخۇل ئىسلام، ئۇنىڭ ئاستىدا مۇپتى (تەتقىق قىلىپ پەتىۋا چىقارغۇچى)، قازى (سوتچى) قاتارلىق مەنسەپلەر يېڭىدىن قوشۇلدى.

5. قاراخانىلار خانلىقىغا بىۋاستە قاراشلىق يەرلىك خانلارمۇ بولۇپ، ئۇلار ئۆز دائىرىسىنى باشقۇراتتى. ئۇلار قاراخانىلارغا بوي سۇنغان بىلەن يەنىلا مۇستەقىل ھالدا ئىش بىجىرەتتى، يەرلىك ئورۇنلارغا بەگ، ئەمىرلەرنى، ئاساسىي قاتلامغا يېزا ئاقساقىلى، ياردەمچى ئاقساقال قويااتتى. ئۇلار يەرلىك ئورۇنلارغا خاس تۈزۈم، ئىنتىزاملارنى تۈزۈش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى، ئۇنىڭغا قاراخانىلار ئارىلاشمايتتى. مەسىلەن، خوتەن خانى قىلىچخان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن قىلىچ ئۇنۋانىدىكى يەرلىك خان بولۇپ، خوتەننى ئۆزى باشقۇرغان.

يەرلىك خانلار ئۆز ئالدىغا ئەسكەر تۇتۇش، مالىيە ـ ئىقتىساتنى باشقۇرۇش، پۇل چىقىرىش، كەمچەن بېكىتىش، خوشنا ئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە ئىدى. ئۇلارنىڭ چوڭ ئىشلاردا خاننى خەۋەردار قىلىش، خىزمىتىدىن دوكلات بېرىش، مەلۇم مىقداردا باج ـ سېلىق

تولەش، قاراخانىلارنىڭ بۇيرۇغى بويىچە يەرلىكتىن ئەسكەر چىقىرىش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدە مەركەزدىن يىراق جايلاردىكى ئېلىك خان ۋە مۇستەقىل يەرلىك خانلار ئوتتۇرىسىدا چاپارمەنلەر يۈرۈپ تۇراتتى، قارغۇلار① بار ئىدى. قارغۇلاردا تۇرغان قاراۋۇللار كېچىسى ئوت يېقىش، كۈندۈزى بايراق (بىر پارچە ھال رەڭ يىپەك رەختتىن قىلىنغان بايراق بولۇپ، جەڭ ۋاقتىدا قوللىنىلاتتى) لەپىلدىتىش بىلەن مەركەزگە ئالاقە يوللاش ئىشلىرىنى قىلاتتى. قارغۇ دەپ ئاتىلىدىغان پوتەيلەرنىڭ خارابىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ھېلىمۇ ساقلانماقتا.

ب. پەخرى ئۇنۋانلار

قاراخانىلار دەۋرىدە تۈرك ئۇنۋانلىرى قوللىنىلغان، ئۇمۇ ئۆزگىرىپ تۇراتتى. قاراخانىلار خاندانلىقىدا تۆۋەندىكىدەك ئۇنۋانلار بولغان:

1. قاراخانىلارنىڭ باتۇرلۇق بىلەن تونۇلغان ياكى چوڭ غەلىبىگە ئېرىشكەن خانلىرىغا "بۇغرا خان ياكى بۇغرا قاراخان"، ياكى "تونگاخان" دېگەن ئۇنۋانلار بېرىلەتتى.

2. قاراخانىلار مەركىزىنى كۈچەيتىشتە خىزمەت كۆرسەتكەن ياكى دۆلەتلەر ئارىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئىشلاردا كۈچ قوشقان ۋە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە "قادىرخان" (قابىلىيەتلىك، لاياقەتلىك، تەسىرلىك دېگەن مەنىدە) ئۇنۋانى بېرىلەتتى.

3. ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە "قىلىچ خان

---

① قارغۇ — قاراۋۇل تۇرا، ئېگىز دوڭلەرگە، قۇرۇلغان تۇرا. دۈشمەن كۆرۈنگەن ھامان ھەممەيلەننىڭ جەڭگە تەييار بولۇشى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوت يېقىلىدۇ.

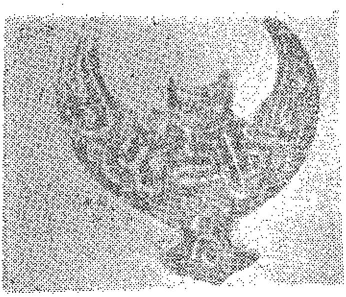

قارا خانىلارنىڭ تۇچ ئەلىمى
(ھىجىرىيىنىڭ 445 - يىلى)
خوتەندىن تېپىلغان

سوكمەن" (جەڭدە سەپنى يارغۇچى باتۇر) ئۇنۋانى ۋە "تونگا تېگىن"، "ئالپ تېگىن"، "ياغان تېگىن" ئۇنۋانلىرى بېرىلەتتى.

4. نەتىجە ياراتقان، توھپىسى بارلارغا "كول بىلگە خان" ئۇنۋانى بېرىلەتتى.

5. قاراخانىلار ۋەزىرلىرىدىن خىزمەت كورسەتكەن، توھپە ياراتقانلىرىغا "باش ھاجىپ" دىگەن ئۇنۋان بېرىلەتتى.

6. قاراخانىلار دەۋرىدە سوز تۈزگۈچى يەنى شائىرلار ۋە ئەمچىلەر يەنى تىۋىپلەرنىڭ توھپىسىگە قاراپ يۇقۇرى باھادا قەلەم ھەققى بېرىش، مۇكاپاتلاش تۈزۈملىرى بولغان (بىز بۇنى يۇقۇرىدا كورسىتىپ ئوتتۇق).

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت تەشكىلىدە كورسىتىلگەن ھەر خىل ۋەزىپە ئوتىگۈچى ئەمەلدارلارنىڭ خىزمىتىنى ئوستۇرۇش ۋە خىزمەتكە بەلگىلەشتىكى لاياقەت قاتارلىق مەسىلىلەردە بەلگىلىك شەرت ۋە ئولچەم بولغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوزىنىڭ «قۇتاتقۇبىلىك» نامىلىق

ئەسىردە بۇ مەسىلىنى مۇنداق دەپ تەپسىلى بايان قىلىدۇ:
"'سۇ بېشى' (ھەربى قوماندان) قانداق بولۇشى كېرەك؟
سۇ بېشى — دۈشمەننى كورۇپ چوچۇپ كەتمەسلىكى، تىز پۈكمەيدىغان بولۇشى، بېشىدىن قەھرىمانلىق سەرگۈزەشتىلىرىنى ئوتكۈزگەن بولۇشى ۋە جەسۇر بولۇشى كېرەك. سۇ بېشى بولغان كىشى قوماندانلىق قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان بولۇشى، دۈشمەننىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالىشى لازىم. سۇ بېشى ئۇزىگە پەقەت بىر ئات، كىيىم - كېچەك، قورال - ياراق قالدۇرۇشى لازىم. ئوغلۇم، قىزىم، خوتۇنۇم، دەپ، مال - مۈلۈك توپلىماسلىقى، سۇيۇم، بېغىم دەپ كۈمۈش توپلىماسلىقى كېرەك؛ قوماندان ئۆزى جەسۇر بولسۇنكى، ئەسكەرلەر ئۇنىڭدىن جاسارەت ئالسۇن، قوماندان جەسۇر بولسا، پۈتۈن ئارمىيە جەسۇر بولىدۇ. باش قوماندان ئۇچۇن مۇنداق تۆت پەزىلەت كېرەك: توغرا سوزلۇك، جاسارەتلىك، مەرتلىك، ھىلە بىلمەك كېرەك".

"يالۋاچ (ئەلچى) بولۇش ئۇچۇن ئۇنىڭدا چوڭقۇر بىلىم بولۇش كېرەك. ئىنسانلار ئارىسىدا كوپ ماھارەت بىلەن ئۇزىنى كورسەتكەن بولۇشى، تۇرلۇك تىل - يېزىقلارنى بىلىشى، ھەرخىل پەندىن خەۋەردار بولۇشى، ھەتتا ئىلمىي نۇجۇم، تىۋىپلىق ۋە شاخمات، چەۋگەن (ئات ئۇستىدە ئوينايدىغان توپ ئويۇنى) قاتارلىق ئويۇنلارنى بىلىشى، ئوقيا ئېتىش، قارىغا ئېلىشنى بىلىشى كېرەك".

ت. قاراخانىلار دەۋرىدىكى ھەربى قوشۇن

قاراخانىلارنىڭ مۇنتىزىم ھەربىي قوشۇنى بولۇپ،

قوماندان سۇ بېشى، ئەسكەر سۇ دەپ ئاتىلاتتى. قارا خانىلار ھەربى مەجبۇرىيەت قانۇنىنى يولغا قويغان، ئۇلار ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردىكى خەلقتىن قانۇن بويىچە ئەسكەر قوبۇل قىلاتتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئەسكەرلەرنىڭ ئىسمىلىگى، سانلىرى ۋە ئۇلارغا بېرىلىدىغان تەمىناتلارنى ئېنىق يېزىپ تۇرىدىغان دەپتەرنى "ئاي بىتىك" دەپ ئاتايتتى. بۇنىڭدىن شۇنى كورۇشكە بولىدۇكى، قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئەسكەرلەر تاسادىپى يىغىلىپ قالغان كىشىلەر توپى بولماستىن، بەلكى ھەربى تەرتىپ بويىچە ئۇيۇشتۇرۇلغان مۇنتىزىم قوشۇن، ئىدى.

ھەتتا قاراخانىلار دەۋرىدە، ھەربى قوشۇندا "ئىم"① دەپ ئاتىلىدىغان مەخپى بەلگە (پارول) قوللىنىلاتتى. قارا خانىلارنىڭ ھەربى قوشۇنى تووەندىكىدەك تۇرلەرگە بولۇنەتتى:

1. ئاقىنچى قىسىم يەنى ھۇجۇمچى قىسىم.
2. تۇتقاق قىسىم يەنى كېچىسى دۈشمەن قاراۋۇلنى

① "ئىم" — ھەربى قوشۇنلاردا باش قوماندان تەرىپىدىن بەلگىلەپ بېرىلگەن مەخپى بەلگە (پارول). مۇنداق بەلگىلەر قۇش ۋە قوراللارنىڭ ئېتى ياكى باشقا سوزلەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككى تۇركۇم ئەسكەر ئۇچراشقاندا، بىر بىرىنى تونۇشقا ۋە ئۇقۇشماي ئۇرۇشۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشقا خىزمەت قىلىدۇ. كېچىسى ئىككى كىشى ئۇچراشقاندا، بىرى يەنە بىرىدىن ئىم سورايدۇ، سورالغان كىشى ئىمنى بىلسە ئوز كىشىسى ھىساپلىنىدۇ؛ بىلمىسە ھۇجۇمغا ئۇچرايدۇ. «تۇركى تىللار دىۋانى» 1 - توم، 54 - بەتكە قاراڭ.

تۆيۇقسىز تۇتۇپ كېلىدىغان ئاتلىق قىسىم.

3. ئەسكەرلەر ئىچىدە دۈشمەن ھۇجۇمىدىن ساقلىنىدىغان مەخسۇس قىسىم.

قاراخانىلار ھەربىي قوشۇنىنىڭ مەخسۇس بايرىقى بولۇپ، تارىخىي مەنبەلەردە كورسىتىلىشىچە، 9 دانە ھال رەڭ بايراق قوللىنىلغان. بۇ قاراخانىلارنىڭ قەدىمقى 9 تۇغلۇق ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇشى ئىدى. (قەدىمقى ئۇيغۇرلار 9 نى مۇقەددەس دەپ بىلەتتى. ھازىرمۇ 9 تازىم، 9 خون دىگەن سوزلەر بار). يەرلىك خانلار بايراقنى 9 دىن ئاز قوللىناتتى. قاراخانىلارنىڭ ھەربىي قوشۇنىدا سىگنال ئورنىدا سۇناي، ناغرا - دۇمباق ئىشلىتىلەتتى.

5 - بولۇم قاراخانىلارنىڭ ئىقتىسادى

1. فېئوداللىق مۇناسىۋەتلەر

ئۇيغۇرلار تارىخىدا قاراخانىلار خانلىقىدەك بۇيۇك خاندانلىقنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى ئۇيغۇرلاردا فېئوداللىق ئىگىلىكنىڭ يۇقۇرى باسقۇچقا كوتىرىلگەنلىگىدىن دېرەك بېرىدۇ: (1) ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە چوڭ ئوزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن؛ (2) ماۋرا ئۇننەھر، ئىلى، تارىم، قەشقەر، خوتەن ۋادىلىرىدا ئىگىلىك داۋاملىق تەرەققى قىلغان؛ (3) ئۇيغۇرلارنىڭ ھوكۇمران قاتلىمى خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ قۇدرىتىدىن تەپتارتىپ، سىياسى جەھەتتە بەك ھەددىدىن ئېشىپ كېتىشكە پېتىنالمىغان؛ (4) قاراخانىلار ئىسلام دىنىنى دولەت دىنى قىلىپ بەلگىلىگەن. مانا مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قاراخانىلار جەمىيتى ئۇزاق مۇددەتكىچە ئەمىنلىك ئىچىدە تەرەققى قىلدي.

قاراخانىلار ئىقتىسادىنىڭ گۈللەپ ـ ياشنىغانلىقى، ئاساسەن، دىخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ روناق تاپقانلىقى ۋە سودا ـ سېتىقنىڭ گۈللەنگەنلىكىدە كورۇلىدۇ. ئۇيغۇر ھوكۇمرانلىرى ئىجتىمائىي بايلىقنى زور مىقداردا ئىستىمال قىلغانلىقتىن (مەسىلەن، ئۇزلىرىنىڭ ئەيش ـ ئىشرىتى ئۇچۇن سەرپ قىلغانلىقى، كەينى ـ كەينىدىن غازات ئۇرۇشلىرى ۋە زىمىن كېڭەيتىش ئۇرۇشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقى)، دىخانلار ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىدى. يېزا ئىگىلىكى ــ فېودالىزمنىڭ ئاساسى. قاراخانىلار دەۋرى فېوداللىق جەمىيەتنىڭ يۇقىرى باسقۇچى ئىدى. مۇشۇ دەۋردە جەمىيەتنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىي قىلىپ، فېوداللىق مۇناسىۋەتلەردە چوڭ ئۇزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. 10 ـ ۋە 13 ـ ئەسىردە يېزىلغان تارىخىي ۋە گېئوگرافىيىلىك ئەسەرلەردە قاراخانىلارنىڭ ئىگىلىكىگە ئائىت ماتېرىياللار ناھايىتى كەمچىل بولسىمۇ، ئەمما بىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دىگەن ئەسىرىدىكى مەنبەلەردىن قارخانىلار جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا دائىر ئىنتايىن قىممەتلىك جاۋاپلارنى تاپالايمىز. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ئەسىردە قاراخانىلار جەمىيىتىنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە جەمىيەتتىكى تەبىقىلەر، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر، ئۇز دەۋرىدىكى ئەھۋاللار تولۇق ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىلارنىڭ ئىگىلىگىنى ئەتراپلىق، ئىنچىكە تەكشۇرۇپ، تەتقىق قىلىپ، قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدە ياشىغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى، روھىي قىياپىتى، دۇنيا قاراشلىرى، ئەخلاقىي پەزىـ

لەتلىرىنى يەكۈنلەپ، سىستېمىلىق بايان قىلغان. ئاپتور ئۆز ئەسىرىدە قاراخانىلار جەمىيىتىدىكى تەبىقە ۋە سىنىپلارنى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى ئېچىپ كورسىتىش ئارقىلىق، جەمىيەت بايلىقىنى ياراتقۇچىلارغا ئۆز دەۋرىگە لايىق ئىلىغار باھا بەردى. قاراخانىلار جەمىيىتىنىڭ ئاساسى بولغان دىخانلارنى چارۋىچىلاردىن پەرقلەندۈرۈپ، ئۇلارنى شەھەر ھاياتىنىڭ ماددىي بايلىقىنى ياراتقۇچىلار دەپ قارىدى. قاراخانىلار دەۋرىدىكى يەر تۈزۈمىدە بىرنەچچە خىل ئىگىلىكنىڭ بارلىقىنى كورۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى خىلى، دىۋان يېرى (دولەت يېرى) بولۇپ، بۇ قانۇن بويىچە مۇسادىرە قىلىنغان يەرلەر ئىدى. بۇ يەرلەر ئاغدۇرۇلغان خانلارنىڭ يەرلىرى، خان جەمەتلىرى، ۋەزىر ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئىگەللىگەن يەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. 999 - يىلى، ناسىر ئېلىك ئارسلان خان سامانىلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى ئىگەللەپ، سامانىلار خانلىقىغا خاتىمە بەردى. مۇشۇ ۋاقىتتا سامانىلار خانلىقىنىڭ يەرلىرى مۇسادىر قىلىنىپ، قاراخانىلارنىڭ دىۋان يېرىگە ئايلاندۇرۇلغان.

ئىككىنچى خىلى، يەر ئىگىلىرى ۋە دىخانلار ھەدىيە قىلغان يەرلەر بولۇپ، كېيىن بۇ يەرلەر "ۋەخپە يەر" دەپ ئاتالدى. بۇ خىلدىكى يەرلەر ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدا، قەشقەردە ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن مەيدانغا كەلدى. قاراخانىلار ھاكىمىيىتى دەۋرىدە، ئىسلام مەدرىسلىرىگە، مەسچىتلەرگە ھەدىيە قىلىنغان نۇرغۇنلىغان يەرلەر بولۇپ، بۇ يەرلەرنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى مەدرىس، مەسچىت، ئادەتتىكى دىنىي مەكتەپلەرنىڭ موتىۋەللىلىرىنىڭ

قولىدا بولاتتى. بۇ يەرلەر ۋەخپى يەرلەر دەپ ئاتىلاتتى.

ئۈچىنچى خىلى، فېئوداللار، خانزادىلەرنىڭ مۈلكى يەرلىرى بولۇپ، فېئوداللار (پومېششىكلار) ئۆز نامىدىكى مۈلكى يەرلەرنى ئۆزلىرى تېرىماستىن، دېخانلارغا ئىجارىگە بېرىش يولى بىلەن تېرىتقۇزاتتى.

تۆتىنچى خىلى، دېخانلارنىڭ ئۆزى تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلەر بولۇپ، بۇ خىلدىكى يەرلەرنى دېخانلار ئۆزلىرى تېرىيتتى.

بەشىنچى خىلى، يېزا جامائەسىنىڭ يەرلىرى بولۇپ، بۇ خىل يەرلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش شەكلى "ئىكتا" دەپ ئاتىلاتتى. نىزامۇلمۇلۇك «سىياسەتنامە» دىگەن ئەسىرىدە "ئىكتا" نى ۋاقتىنچە بېرىلىدىغان ئىنئام يەر سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن؛ دۆلەت غەزىنىسىگە چۈشىدىغان دارامەتنىڭ بىر قىسمى مۇشۇ خىلدىكى "ئىكتا" يەردىن كېلىدىغانلىقىنى ئېيتقان. نىزامۇلمۇلۇك «سىياسەتنامە» نىڭ بىر بابىنى "ئىكتا" غا بېغىشلاپ، بۇ باپقا "ئىكتا" دەپ نام قويغان. "ئىكتا" پارىسچە سۆز بولۇپ، "ئىگىسى" دىگەن مەنىنى بېرىدۇ. "ئىكتا" نامىدىكى يەرنى تېرىغان دېخان باج شەكلى بىلەن سېلىق تۆلەيتتى، يەنى "ئىكتا" يەرنى تېرىغان دېخاندىن مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمىنى سېلىق سۈپىتىدە تۆلىتىۋېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان.

8-، 9-ئەسىرلەرگە ئائىت بىرقانچە پاكىتتىن مەلۇم بولۇشىچە، شۇ دەۋردە هاكىملارغا، ھەربى باشلىقلارغا ۋە ئەمەلدارلار، خادىملارغا "ئىكتا" شەكلىدە ئىنئام يەر بېرىش يولغا قويۇلغان. كېيىن بۇ خىلدىكى "ئىكتا" يەرلەر ساراي ئەمەلدارلىرىنىڭ مۇئاشى ئۈچۈن ۋە ھەربى

خىزمەت كورسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش ئۈچۈن ئىنئام سۈيۈرغالى
تىدە بېرىلىدىغان بولغان. بۇ خىل شەكىل سامانىلار دەۋرى
دە، كېيىن قاراخانىلار دەۋرىدە ئومۇمىي يۈزلۈك ساقلانغان.
سەمەرقەنتتىكى ئىلىك خان ئېلى تېگىن ۋاقتىدىمۇ "ئىكتا"
بېرىش شەكلى قوللىنىلغان. كېيىنكى دەۋرلەردە "ئىكتا"
ۋاقتىنچە ئىنئامدىن مۇددەتسىز ئىنئامغا، مۇددەتسىز ئىنئام-
دىن مىراسقا ئايلانغان. شۇنداق قىلىپ، سامانىلار دولىتىدە
فېئودال يەر مۇلۇكچىلىكىنىڭ كونا قالدۇقلىرى بىلەن بىللە
يېڭى شەكىلمۇ پەيدا بولدى ۋە تېز راۋاجلاندى. بۇ فېئو-
داللىق يەر مۇلۇكچىلىكى قاراخانىلار دەۋرىدە ئاساسىي
شەكىل بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ قاراخانىلار دەۋرىدە بىرقانچە
كوچمەن قەبىلىلەر يېزا - كەنتلەرگە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن،
ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا تۈپ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. بۇ
ۋاقىتتا يەرلەرنى ئىجارىگە ئالغۇچىلار، دېھقانلار كۆپچىلىكنى
تەشكىل قىلدى.

11 - ئەسىردىكى تارىخىي مەنبەلەردە يەرنى ئىجارىگە
ئالغۇچىلار "ئىجارىكەش" نامى بىلەن ئاتالدى. بۇ ھەقتە
نىزامۇلمۇلۇك ئۆزىنىڭ «سىياسەتنامە» دېگەن ئەسىرىدە
قىممەتلىك مەلۇمات بەرگەن. ئۇ «سىياسەتنامە» دېگەن
ئەسىرىنىڭ "ئىكتا" غا بېغىشلانغان بابىدا، شۇ دەۋردە
ئېسىلزادىلەردىن بولغان بىر خوتۇن ھەققىدە ھېكايە
قىلىپ مۇنداق دېگەن: "ئېرى ۋە باللىرىدىن ئايرىلغان
بۇ خوتۇن ئۆز يېزىسىدا يالغۇز قالدى. ئۇ ئۆزىگە قاراش-
لىق يەرنى ئۆز كۈچى بىلەن تېرىيالمىغاچقا، ئۇنى ئىجارى-
كەشكە ئىجارىگە بەرگەن. ئېلىنغان ھوسۇلنى خوتۇن 3 كە
بولگەن: بىر قىسمىنى دولەتكە، ئىككى قىسمىنى ئىجارىكەش-

كه بەرگەن، قالغان قىسمىنى ئۆزى تېرىشقا ئېلىپ قالغان.» بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، شۇ دەۋردە يېرى ئاز دېخانلارلا ئەمەس، ھەتتا پۈتۈنلەي يەرسىز دېخانلارمۇ يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىغان.

قارا خانىلار دەۋرىدە فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئىقتىسادنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭ بىلەن شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدا، دېخانچىلىق رايونلىرى بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدا تاۋار ئالماشتۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، سودا تەرەققىي قىلدى.

2. يېزا ئىگىلىكى

تارىم، قەشقەر ۋادىلىرىنىڭ ئىقلىمى تىپىك ئىچكى قۇرۇقلۇق ھاۋا كىلىماتىغا مەنسۇپ. يانۋار ئېيىدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا تەخمىنەن 0 دىن تۆۋەن °10 بولسا، ئىيۇل ئېيىدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا تەخمىنەن 0 دىن يۇقىرى °35 بولىدۇ؛ يىللىق ھول-يېغىن مىقدارى تەخمىنەن 50 م م ئەتراپىدا بولىدۇ؛ قىش پەسلىدە ئوتتۇرىچە 20 س م قېلىنلىقتا قار ياغىدۇ، تېرىش پەسلىدە تەخمىنەن 30 كۈن ئۈپچۈرىسىدە تېرىپ بولالايدۇ. يامغۇر ئاساسەن باش كۈز پەسلىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، ياز پەسلىدىكى ھول-يېغىن مىقدارى تەخمىنەن 10 مم ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ رايونلارنىڭ قىروسىز مەزگىلى تەخمىنەن 210 كۈن ئۈپچۈرىسىدە بولغانلىقتىن، كېۋەز، بۇغداي، قوناق قاتارلىق ئاساسىي زىرائەتلەرنى تېرىشقا ئەپلىك، بۇ جاينىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى تەخمىنەن 0 دىن

يۇقۇرى 10° ئوپچورىسىدە بولىدۇ. ھەر يىلى تەخمىنەن 10 - ئۆكتەبىر كۈنلىرى ئوپچورىسىدە دەسلەپكى قىرو چۈشىدۇ. يىل بويى ئوتتۇرا ھېساپ بىلەن 25 كۈن ئوپچورىسىدە 8 بالدىن يۇقۇرى غەربىي شىمال شامىلى ۋە غەربىي جەنۇپ شامىلى چىقىدۇ. تىيانشان، پامىر، قارا قۇرۇم، كوئىنلۇن تاغ تىزمىلىرىدا يىل بويى ئېرىمەيدىغان قار - مۇزلار بۇ ۋادىلارنى تۈگىمەس - پۈتمەس سۇ مەنبەلىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ. شۇڭا، قاراخانىلار مانا مۇشۇنداق ئەپلىك تەبىئى شارائىتلارغا ئىگە بولغانلىقتىن، يېزا ئىگىلىكى ئۆچقاندەك تەرەققى قىلدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئېرىق - ئۆستەڭلەر ئارقىلىق سۇغىرىش يولغا قويۇلدى. ھەتتا سۇ چىقمايدىغان يەرلەر تاغلارنى تېشىپ سۇ ئۆتكۈزۈش، كارىز سۇيىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق سۇغىرىلغان. «تۈركى تىللار دىۋانى» دا دېھقانچىلىقتا تۇپراقنى ياخشىلاش، يەر شورلىشىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، بۇغدايغا چۈشىدىغان "پىت" نىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئوخشاش تېخنىكا يېڭىلاش ئىشلىرى قىلىنغانلىقىنى كورسىتىلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زەرەپشان، قەشقەر ۋادىسىدا، پەرغانە، سەمەرقەنت، تاشكەنتلەردە دېھقانچىلىق سۇغىرىش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان.

تارىم بوستانلىقىدا ۋە ماۋرائۇننەھرنىڭ ئاساسىي ۋىلايەتلىرىدە، بولۇپمۇ زەرەپشان، قەشقەر ۋادىسىدا دېخانلار بۇغداي، قوناق، ئارپا، زىغىر، شال، تېرىق، پۇرچاق قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىيتتى. بۇ جايلاردا ئومۇمى يۇزلۇك سۇ تۇگمەنلىرىمۇ مەيدانغا كەلدى. ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن كىۋەز، كەندىر، زىغىر، كۇنجۇت قاتارلىقلار تېرىلاتتى. كىۋەز-

نىڭ كوپ تېرىلىشى ئارقىسىدا، چىڭگىزنىڭ باغ چىقىرىلىدىغان جۇۋازلارمۇ راۋاجلاندى. زەرەپشان ۋادىسى، تارىم بوستانلىقى ۋە تۇرپان ۋادىسى چوڭ كۆۋەزچىلىك رايونى ئىدى. ئارخېولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، تارىم ئويمانلىقىدا ۋە زەرەپشان ۋادىسىدا مىلادىدىن ئىلگىرىلا كۆۋەز تېرىلغان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتا- بوۋىلىرى پاختىدىن ھەر خىل رەختلەرنى توقۇغان. توقۇمىچىلىق راۋاجلىنىپ پاختا، كەندىر، يىپەك ۋە يۇڭدىن ئاردلاشما رەخت "ماشروپ" نى توقۇغان، رەخت ئۈستىگە ھەر خىل چىرايلىق گۈللەرنى باسقان. بۇ پاكىتلار ھازىرقى شىنجاڭ-نىڭ ۋە ماۋرائۇننەھرنىڭ ئاساسىي ۋىلايەتلىرىدە پاختا توقۇمىچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كورسىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇ-رىسىدا، بولۇپمۇ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېزا-قىشلاقلار بىلەن كوچمەنلەر ئارىسىدا تاۋار ئالماشتۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، سودا تەرەققىي قىلدى. كارۋان سودىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن ھۈنەر - سەنئەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاساس سېلىندى. 14- ئەسىردە ئوتكەن ئىتالىيىلىك مەشھۇر سەيياھ مارك پولۇ: "قەشقەر رايونىدا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا گۈزەل باغلار، ئۈزۈم-زارلىقلار ۋە كەڭ تېرىلغۇ يەرلەر بولۇپ، بۇ يەرلەردە كۆۋەز ئوستۇرۇلەتتى" دەپ يازغان.

بۇ دەۋرلەردە غەربىي رايوندا باغۋەنچىلىكمۇ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، خىلمۇ- خىل مىۋىلىك دەرەخلەر يېتىشتۇرۇلگەن. بۇنىڭدىن ئۇرۇك، شاپتۇل، ئەنجۇر، ئانار، ئۈزۈم، ئالما، ئامۇت، ياڭاق، بېھى، نەشپۈت، جىنەستە،

پىستە، بادام، تاۋۇز ۋە ھەر خىل شىرىن ئالمىلار، تۇرلۇك سورتتىكى قوغۇنلار داڭلىق ئىدى. ھەتتا لوپنۇرنىڭ جەنۇبىدىكى تۇپرىقى ئۇنۇمسىز بولغان جايلاردىمۇ ئۈزۈم كۆپلەپ ئوستۇرۇلەتتى، ئۈزۈمدىن مۇسەللەس ئىشلەپچىقىرىلاتتى.

3. قول ھۈنەرۋەنچىلىك

قاراخانىلار دەۋرىدە تومۇر، مىس، ئالتۇن، قوغۇشۇن قاتارلىق مەدەن كانلىرىنى ئېچىش، مەدەن تاۋلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش مەيدانغا كەلدى. كۇچا، قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن بازارلىرىدا ئالتۇن، مىستىن ئىشلەنگەن ھەرخىل زىننەت بۇيۇملىرى ۋە ئوي جاھازلىرى سېتىلاتتى. بۇ جايلاردا توقۇمىچىلىق (بىاپكالىق) ئىنتايىن تەرەققى قىلغان بولۇپ، بۇ جايلار ئوزلىرىنىڭ شايى - ئەتلەس، بەقەسەم، بوز - ماتا، چەكمەن، زەردۇۋال، پالاز، خۇرجۇن، جايناماز، گىلەم، كىگىز قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلىرى بىلەن داڭ چىقارغان، مەرۋايىت، ئېسىل تاشلاردىن ياسالغان نەپىس ئەسۋاپلارنى ۋە باشقا قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنى چەتكە چىقارغان. ئاتاقلىق جۇغراپىيون مۇقدۇسى ئوز ئەسىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى شەھەرلەردىن سىرتقا چىقىرىلىدىغان تاۋارلارنىڭ تىزىملىكىنى تىلغا ئالغان. ماۋرائۇننەھردىكى خارەزىم، بۇخارادىن چەتكە قوي تېرىسى، گەزلىمە، جايناماز، گىلەم، ئىگەر - جابدۇق قاتارلىق تاۋارلار چىقىرىلغان. تارىخىي مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردا كورسىتىلىشىچە، تارىم ئويمانلىقىدا يىپەكچىلىكنىڭ ئومۇملىشىش ۋاقتى مىلادىيىدىن

4 ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتتا توغرا كېلىندۇ. خوتەن يىپەك-چىلىكنىڭ مەركىزى ئىدى.

خوتەننىڭ شايى، ئەتلەس، گىلەم، قاشتاش بۇيۇملىرى، قەشقەرنىڭ كىون، خۇرۇملىرى، دورا - دەرمەك، ئەينەك بۇيۇملىرى ئىران، رۇم، ھىندىستان، خارەزىم قاتارلىق جاي-لارغا ئېلىپ بېرىلغان.

سودا - سېتىقنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن غەرپ ۋە شەرقتىكى ئەللەرگە بارىدىغان "كارۋان بۇيۇك" (يىپەك يولى) دا سودا كارۋانلىرىنى كۈتۈۋالىدىغان ساراي، ئۆتەڭلەر كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى. سودىنىڭ تەرەققى قىلىشى بىلەن پۇل مۇئامىلىسى راۋاجلاندى. قارا-خانىلاردىن ساتۇق بۇغرا قاراخان، ھارۇن بۇغرا قارا خان، مۇسا بۇغرا قاراخان، يۇسۇپ قادىر قاراخان، سۇلايمان ئارسلان قاراخان، غەرپ خانلىرىدىن تامغاچ ئىبراھىم خان، شەمسۇلمۇلۇك خان قاتار-لىقلارنىڭ نامىدا ئالتۇن، كۈمۈش، مىس پۇللار چىقىرىلدى.

4. بىناكارلىق

قاراخانىلار دەۋرىدە قەدىمقى ئاساستىكى بىناكارلىق، ئۆي - ئىمارەتلەرنى لايىھەلەش ئىشلىرى ناھايىتى تەرەققى قىلدى. قاراخانىلارنىڭ ئوردا كەنت، ساراي، مەسچىت، جامە، مەدرىسلىرى ئەڭ كوركەم، ئىنتايىن ھەشەمەتلىك سې-لىنغان. قەدىمقى ئۇيغۇر سەنئىتىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان نەققاش ئۇلگىلىرىنى شۇ دەۋرىدىكى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئۇلگىسى دىيىش مۇمكىن. ئوردا كەنت (خان سارىيى)،

مەدرىسە، مەسچىت ـ جامەلەرنىڭ قۇببىلىرى، گۇمبەزلىرى ۋە مۇنارلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلەتتى، تاملىرى ھەر خىل رەڭدىكى كاھىشلاردىن سىلىناتتى.

تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، قاراخانىلارنىڭ ئاتۇشتىكى تۇنجى ئوردىسى ۋە 10- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئىككىنچى قېتىمقى ئوردىسى يەنى قەشقەرنىڭ شەرقىدىكى "خان ئوي" ناھايىتى گۈزەل ياسالغان. ساتۇق بۇغرا قاراخاننىڭ ئاتۇش مەشھەتتىكى مازىرى ناھايىتى ھەشەمەتلىك ياسالغان. سۇلايمان ئارسلان قاراخان دەۋرىدە «قۇتاتقۇبىلىك» نىڭ ئاپتورى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەشقەردىكى مازىرى رەڭدار ۋە گۈللۈك خىشلاردىن نەقىشلىق قىلىپ ياسالغان. شۇ دەۋردە قەشقەردە قۇرۇلغان ساجىيە مەدرىسى ۋە ئۇنىڭ چوڭ تىپتىكى كۇتۇپخانىسىمۇ ناھايىتى چىرايلىق، كوركەم قىلىپ ياسالغان. بۇلار بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلغانلىقىنى كورسىتىدۇ. شۇ دەۋردىكى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئىزلىرىدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىرى ئاز ئەمەس.

«تارىخىي رەشىدى» نىڭ ئاپتورى مىرزا مۇھەممەت ھەيدەر (كوراگانى) نىڭ بايان قىلىشىچە، قاراخانىلار دەۋرىدە بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققى قىلغانلىقىنى كورسىتىدىغان بىرقانچە شەھەر يېڭىدىن قۇرۇلغان بولسىمۇ، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇنىڭ خارابىسىمۇ قالمىغان.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى غەرپ خانى تامغاچ ئىبراھىم خان سەمەرقەنتنىڭ كورجۇن مەھەللىسىدە چوڭ بىر ساراي بىنا قىلدۇرغان. بۇ ساراي ناھايىتى ھەشەمەتلىك، چىراي

لىق بولغانلىقتىن، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭقى چىققان. يۈسۈپ قاراخاننىڭ ئوغلى توغرول قاراخان 1072 - يىلى مەرغىلان، تەخسكە قاتارلىق جايلاردا چىرايلىق سارايلارنى سالدۇرغان ۋە يول، كوۋرۈك، چوڭ ئۆستەڭلەرنى ياساتقان.

1080- يىلى شەمسۇلمۇلۇك سەمەرقەنت بىلەن خەرجەڭ ئارىسىدىكى "ئاق كوتەل" دېگەن جايدا چوڭ ساراي بىنا قىلدۇرغان. خەرجەڭ قىشلىقى يېنىدا "قورغان مەلىكە" نامىدىكى سارايىنى سالدۇرغان؛ بۇخارا شەمساباد سارىيىنى ۋە بۇخارا مەسچىتىنى يېڭىدىن سالدۇرغان، بۇ بىنالار ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ ئاجايىپ گۈزەللىكى بىلەن ھېلىمۇ ئادەملەرنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

قاراخانلاردىن غەربىي ئىلىك خان خىزىر دەۋرىدە (1081 - يىلى ۋاپات بولغان) سەمەرقەنتتىكى "جۇيبار" دېگەن يەردە گۈزەل بىر ساراي سالدۇرغان. ئاتاقلىق تارىخچى نەرشەخى «بۇخارا تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە بۇ ھەقتە: "بۇ ساراي بەكمۇ گۈزەل بولۇپ، ئۇ كامالەتكە يەتكەن ماھىر ئۇستىلار تەرىپىدىن سېلىنغانلىقتىن، 30 يىلدىن بۇيان قاراخانلارنىڭ ئوردا سارىيى بولۇپ كەلمەكتە" دەپ بايان قىلغان. «كىتاپ موللازادە» دېگەن ئەسەردە، ساغىر بەگ ئارسلان خاننىڭ 1103- يىلى بۇخارادا "بۇخارا سارىيى" ناملىق ساراي سالدۇرغانلىقى، شەمساباتتا 1119- يىلى چوڭ تىپتىكى بىر مەسچىت بىنا قىلغانلىقى، 1121- يىلى جامەنىڭ بۇلۇڭدا تاقاشقان مۇنارىسىنىڭ ياسالغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ خىل خان سارايلىرى، مەسچىت، جامەلەر ئەينى دەۋردە يۇقىرى تېخنىكا ئاساسىدا

ماھىرلىق بىلەن يىپ ئاسالىغانلىقتىن ئۇزاق زامانلاردىن بېرى بۇزۇلماي كېلىۋاتقان قاراخانىلار دەۋرىدىكى بىناكارچىلىق تېخنىكىسىنىڭ يۇقىرىلىقىنى، نەقىشچىلىق، سىرچىلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىمارەتلەر قەدىمقى بىناكارلىقنى تەتقىق قىلىشتا چوڭ ئىلمىي قىممەتكە ئىگىدۇر.

تۆتىنچى باپ

قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

1. بولۇم قاراخانىلار دەۋرىدىكى مەدەنىيەت توغرىسىدا ئومۇمى مەلۇمات

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇرلار تارىخىدا ئومۇمى ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا چوڭ تۆھپە قوشتى؛ شىنجاڭدىكى قەدىمقى تۈركى خەلقلەرنىڭ قوشۇلۇپ بىر گەۋدە بولۇشى ئىنتايىن چوڭ رول ئوينىدى ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا گۈللىنىش دەۋرىنى ياراتتى.

تارىم ۋادىسى 3 خىل مەدەنىيەتنىڭ (يۇنان، ھىندى، چىن مەدەنىيىتى) ۋە 3 خىل دىن (بۇددا دىنى، خىرىستىيان دىنى، ئىسلام دىنى) نىڭ ئۇچراشقان ئورنى، قەدىمقى بۈيۈك كارۋان يولى — "يىپەك يولى" نىڭ تۈگۈنى ئىدى. 3 خىل مەدەنىيەت، 3 خىل دىننىڭ مەركىزى بولغان بۇ رايون تارىختا مەدەنىيەت رايونى بولۇپ كەلدى. شۇڭا بۇ رايوندا ياشىغان ئۇيغۇر، ياغما، قارلۇق قاتارلىق تۈركى خەلقلەر ماددى، مەنىۋى مەدەنىيەتتە ئۇزۇن دەۋردە يۇقۇرى سەۋىيىگە يېتىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا يېڭى

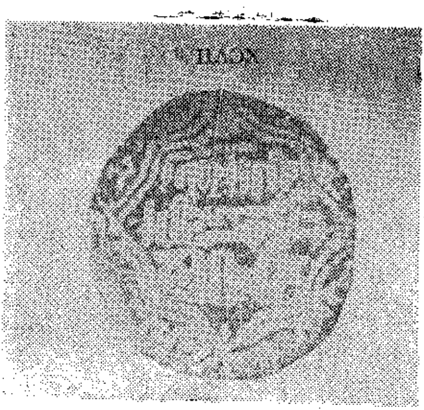

تامغاچ ئىبراھىم بۇغرا قاراخان قۇيدۇرغان
ئالتۇن پۇل

بىر دەۋر ياراتتى.

تارىخشۇناس مورگان: "دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تارىم ۋادىسى ئاستىدا كۆمۈكلۈكتۇر. قاچانكى بۇ ئاچقۇچ تېپىلىدىكەن، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ سىرى بىزگە مەلۇم بولغۇسى"① دەپ ئالدىن - ئالا بىشارەت بەرگەن ئىدى. دېمەك، تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمقى مەدەنىيەتنىڭ سىرى تەلتۆكۈس ئېچىلسا، غەربىي رايوننىڭ قەدىمقى ئەينى تارىخىي قىياپىتى روشەنلىشىش بىلەن بىللە، دۇنيا مەدەنىيىتىگە ئالاقىدار مۇھىم تارىخىي پاكىتلارمۇ ئايدىڭلىشىدۇ. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئارخېولوگىيە ساھەسىدىكى مۇشەققەتلىك ئىزدىنىشكە باغلىق.

① مورگاننىڭ «تۈرك تارىخىنىڭ ئانا خەتلىرى» دېگەن كىتاۋىنىڭ 1- بېتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى يىپەك بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان دېيىش ئارتۇقچىلىق قىلمايدۇ. قەدىمقى يونان تارىخچىلىرى هازىرقى شىنجاڭ توغرىلىق نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى. يۇنانلىق هېرودوتۇس ئۆزىنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە قەدىمقى شىنجاڭنى "سېرىس ئېلى" دەپ تىلغا ئالغان. مىلادىدىن 4 ئەسىر ئىلگىرى ياشىغان يۇنانلىق ئالىم كىسياس ئۆز ئەسەرلىرىدە "سېرىس دۆلىتى" (يىپەك دۆلىتى) نى تىلغا ئالغان. بىر قەدەر مۇكەممەل ۋە تەپسىلىرەك ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان، مىلادىنىڭ 2-ئەسىرىدە ياشىغان يۇنانلىق جۇغراپىيون پىتولېمى (مىلادىنىڭ 150-يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق 10 توملۇق ئەسىرىدە "سېرىس ئېلى" دېگەن مەخسۇس بىر باپ بولۇپ، هازىرقى شىنجاڭدا ياشىغۇچى خەلقنى "سېرىس" لار دەپ ئاتىغان. "سېرىس" سۆزى گرېك تىلىدىكى "يىپەك" دېگەن سۆزنى كۆرسىتىدۇ. «غەربىي يۇرت توغرىسىدا خاتىرىلەر» دېگەن كىتاپتا: "خوتەندە ياۋا پىلە ئىنتايىن كۆپ، يىپەكتىن توقۇلغان شايى، ئەتلەس، چۇچۇنچىلەر ئىنتايىن پىششىق كېلىدۇ. پاقىراق ۋە ئېسىل بولىدۇ" دېيىلگەن. شىنجاڭنىڭ يەر ئاستىدىن قېزىپ ئېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلما ماتېرىياللاردا يىپەك بۇيۇملىرىغا ئائىت قېزىلمىلار چىققان، بۇنىڭ ئىچىدە كىتاپ، شايى، ئەتلەس ۋە چۇچۇنچىلەر بار. بۇلار ناهايىتى زور ماهارەت بىلەن توقۇلغان، بوياقلىرى ناهايىتى كۆركەم، گۈللىرى ئاجايىپ چىرايلىق.

بىز يىپەك مەسىلىسىنى تىلغا ئالغاندا، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا "چىغرى" يىپەك ئىگىرىدىغان چاق، "كامان"

بوز ياكى گىلەم توقۇشتا ئارقاق بىلەن ئۇرۇچنى ئايرىيدى-
غان بىر خىل ئەسۋاپ؛ "چەكىن" يىپەك رەختكە زەر بې-
سىش؛ "تەختۇ" ئىگىرلىمىگەن مەشۇت؛ "كىمشكە"
قەشقەردىن چىقىدىغان گۈللۈك پالاز دېگەن سوزلەر بار.
تارىخىي پاكىتلار شۇنى كورسىتىدۇكى، بىزنىڭ ئەجداتلىرى-
مىزنىڭ بۇنىڭدىن 2000 يىل ئىلگىرىلا يىپەك رەخت تو-
قۇش ھۈنىرىنى ئىجات قىلىپ، ھەر خىل يىپەك بۇيۇملارنى
توقۇپ چىققان. ئۇلار يىپەك رەختلەرگە زەر بېسىش ئار-
قىلىق تەتىللا، كىمخاپ توقۇغان. بۇ ئېسىل رەختلەر
شەرقتە ۋە غەرپتە قەدىمدىن تارتىپ مەشھۇر بولۇپ
كەلگەن.

قەدىمقى "كارۋان بۇيۇك" ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان
مىللەتلەرنىڭ مەدىنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم
رول ئوينىدى، قەدىمقى كارۋان بۇيۇك تارىم ئويمان-
لىقىنىڭ ئىككى تەرىپىنى ۋە ئوتتۇرىسىنى كېسىپ
ئوتەتتى.

ئوتتۇرا يول كرورانىدىن ئوتۇپ غەربىي جەنۇبىي كىنە-
گىت (ھازىرقى قارا شەھەر) ئوگەدى (ھازىرقى بۈگۈرنىڭ
شەرقى)، كۇسەن (كۇچا)، سۇللاغ (قەشقەر) ئارقىلىق پامىر
ئىگىزلىكىدىن ئېشىپ، توپ-توغرا ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ بويلى-
رىغا يېتىپ باراتتى.

جەنۇبىي يول ياڭگۇەن (كۇن قۇۋۇق) دىن چىقىپ
قۇمۇلدىن ئوتۇپ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ
پىشامشان (ھازىرقى چارقىلىق) نىڭ جەنۇبى، شىمالىي كۇ-
ئېنلۇننىڭ شىمالى، كېرىيىنىڭ شەرقى، خوتەننىڭ جەنۇبى
قاتارلىق جايلار ۋە يەكەن قاتارلىق يەرلەردىن ئوتۇپ ئان-

دىن "دۇنيانىڭ ئوگزىسى" دەپ ئاتالغان پامىر ئېگىزلىكىدىن ھالقىپ ئامۇ دەرياىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ئارقىلىق غەرپكە قاراپ ئىلگىرىلەپ ئارساكقا (ئىرانغا) باراتتى.

بۇنىڭدىن باشقا بىر يول بولۇپ، ئۇ تىيانشان تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ ئۈرۈمچى (قۇمۇلنىڭ غەربى) ئارقىلىق بارىكۆل، سىبىشبالىق (جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبى)دىن ئۆتۈپ غەرپكە قاراپ ئىلگىرىلەپ، ئىلى دەرياسى، چۇ دەرياسى ئارقىلىق سۇياپ (سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى توقماقنىڭ يېنىدا) شەھىرىگە بېرىپ، ئاندىن شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى كونستانتىنوپول (ئىستامبۇل) غا باراتتى.

يىپەك سودىسى ئەزەلدىن ئاسىيانىڭ مۇھىم سودا پائالىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ خېرىدارى ئاساسەن ئىران، شەرقىي رىم ۋە يېقىن شەرق ئەللىرى ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىلار يىپەك سودىسىنىڭ ۋاستىچىلىك رولىنى ئوينايتتى. يىپەك يولىدىكى ھەر بىر ئاساسىي تۈگۈنلەردە سوغدىلارنىڭ تىجارەت ئورنى بار ئىدى. دېڭىز يولىدا بولسا ھىندى ئوكيان ئارقىلىق كېمە قاتنايتتى. شەرقىي رىمدا ئاساسەن يىپەك ئىشلەپچىقىرىلمىغانلىقتىن، ئىراندىن ئۆتۈپ، ھىندىستان بۇددىستلىرى بىلەن بىۋاستە سودا قىلماقچى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا ئىران توسقۇنلۇق قىلاتتى. بۇ ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدى سودىگەرلىرى تۈرك خانلىقىغا بېقىندى بولغانلىقتىن، يىپەك سودىسىنى كېڭەيتىشكە غەربىي تۈرك خانى ئىستەمىدىن ياردەم سورىدى. مىلادىنىڭ 560-يىلى، تۈرك خانى ئىستەمى خاقان ئىران شاھى

خىسراۋ I گە ئەلچى ئەۋەتىپ، يىپەك سودىسىنى يولغا قويۇشنى قاتتىق تەلەپ قىلدى. بىراق خىسراۋ I ئىستەمى خاقانىنىڭ تەلىۋىنى رەت قىلدى. "ئۇ تۈركلەردىن ئۆتۈپ كەلگەن يىپەكنى ئىشلەتمەيمىز" دەپ، يىپەك سودىگەرلىرىنىڭ ماللىرىنى خەلقى ئالەم ئالدىدا كۆيدۈرۈپ تاشلىدى، ھەتتا تۈرك ئەلچىلىرىنى قاماپ، ئۇلارغا زىيانكەشلىك قىلدى. شۇنداق قىلىپ ئىستەمى بىلەن خىسراۋ I نىڭ ئوتتۇرىسىدا يىپەك سودىسىنى قوغداش ئۇرۇشى پارتلىدى. كېيىن، ئىستەمى سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ تەكلىۋى بويىچە، شەرقىي رىم بىلەن بىۋاستە ئالاقە قىلىشنى يولغا قويۇش نىيىتىدە شەرقىي رىمغا مەخسۇس ئەلچىلەر ئۆمىكى بىلەن خەت ۋە يىپەك ئەۋەتتى. تۈرك خانلىغىنىڭ ئەلچىلىرى مىلادىنىڭ 567 - يىلى شەرقىي رىمغا يېتىپ بېرىپ، شەرقىي رىم پادىشاسى يۇستىنىئانىنىڭ كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشتى. شەرقىي رىم پادىشاسىمۇ تۈرك خانى ئىستەمىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى.

مۇشۇ دەۋردە، تۈركلەرنىڭ ھۈنەرۋەنچىلىكىمۇ تەرەققى قىلغان ئىدى. 669 - يىلى پادىشا يۇستىنىئان ۋاقتىدا تۈرك خانى ئىستەمىنىڭ قېشىغا ئەلچى بولۇپ كەلگەن زىمارك: "تۈرك يۇرتىدا ئالتۇندىن ياسالغان نەرسىلەرنىڭ سەنئىتى ۋە نازۇكلىغى رىم مەملىكىتىدىن قېلىشمايدىكەن. مەن ئىستەمى خاقانىنىڭ بىرنەچچە ئوردىلىرىدىكى ئالتۇن ئەسۋاپلار ۋە ئۇلارنىڭ كۆپلۈگىدىن ھەيران بولدۇم. مېنى ئىستەمى خاقان ھوزۇرىدا مۇراسىم بىلەن قوبۇل قىلدى. مېنى قوبۇل قىلغان ئوردىنىڭ ھەممە يېرى يىپەك زىلچىلار، يىپەك پەردىلەر بىلەن زىننەتلەنگەن. ئىستەمى خاقان مۇشۇ زىنـ

بەتلىك ئوردىدا ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ مېنى قوبۇل قىلـ
دى. بۇ ئوردىنىڭ زىننەتلىكلىگى، ھەشەمەتلىكلىگى رىم پادىـ
شالىغىدىن كەم ئەمەس، بۇ ئورۇندا بىرقانچە ئالتۇن ئاپـ
تۇۋىلارنى كوردۇم. بۇ ئاپتۇۋىلار ناھايىتى چىرايلىق،
سىپتا، نەقىشلىق قىلىپ ئىشلەنگەن. ئوردىدىكى جاھازلار
ئالتۇن، كۇمۇش، قىممەتلىك نەرسىلەردىن ئىشلەنگەن، مەن
ئوردىدا ھايۋان سۈرەتلىرى ئورنىتىلغان جايلارنى تاماشا
قىلدىم" دىگەن. دىمەك، تۈرك، خاندانلىغىنىڭ تەرەققىياتىغا
رىم پادىشالىغىمۇ قىزىققان. شۇڭا ئۇلار بىلەن يىپەك يو-
لىدىكى سودا داۋام قىلغان. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن يىپەك
يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا، شەرقىي رىم ۋە ھىندىستانغا
سودا كارۋانلىرى قاتناپ تۇرغانلىقتىن، غەربىي يۇرتىنىڭ
يىپەك مەھسۇلاتلىرى چەتكە چىقىرىلغان.

يىپەك يولى كېيىنكى دەۋرلەردە قاراخانىلار مەدىنىـ
يىتىنى ئىلگىرى سۈردى. قاراخانىلار مەدىنىيىتى 3 خىل
مەدىنىيەت، 3 خىل دىنىنىڭ ۋە يىپەك يولىنىڭ تەسىرى
بىلەن يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققى قىلدى. قاراخانىلار دەۋ-
رىدە شەرقتە كۇچاغىچە بولغان ئارىلىق بىلەن شەرقىي
شىمالدا ئىلى ۋادىسىنى، غەرپتە ئامۇ دەرياسى ئوز ئىچىگە
ئالغان كەڭ زىمىنىغا جايلاشقان قەشقەر، بالاساغۇن،
بارسىغان، بارچۇق (مارالۋېشى)، تالاس (ھازىرقى جام-
بۇل)، فاراپ (ئوترار)، شاش (تاشكەنت)، سەمەرقەنت، بۇخاراقا-
تارلىق بىر قانچە چوڭ شەھەرلەر تېخىمۇ گۈللىنىپ ئىقتىسات ۋە
مەدىنىيەت مەركەزلىرىگە ئايلاندى. قاراخانىلار ئىقتىسادىنىڭ تە-
رەققىي قىلىشى قاراخانىلارنىڭ مەدىنىيىتىنى يۈكسەلدۈردى. تارىـ
خىي ھوججەتلەردىن قارىغاندا، بۇندىن 1000 يىل ئىلگىرى
بىزنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىمىز يىپەك قولياغلىق توقۇتقان،

يىپەك كىيىملەرنىڭ پۇكلىشىپ قالغان يەرلىرىنى سىلىغداش ئۈچۈن دەزمال ئىشلەتكەن، قىز ـ ئاياللار قىممەت باھا تاشلار ئېلىنغان ئالتۇن ياكى كۈمۈش "بوغماق" (مىدالىيون) "باغىرداق" (لىپتىك) ئىشلەتكەن. مانا بۇلاردىن شۇ دەۋردىكى تۇرمۇش مەدىنىيىتىنىڭ قانچىلىك يۇقۇرى دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىستىتىك (گۈزەللىك) قارىشىنىڭ قانچىلىك يۇقۇرى دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى كورۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنى جارى قىلىپ، ئۆزىنىڭ ھىس ـ تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەيدىغان خىلمۇخىل سەنئەت ئويۇنلىرىنى ئىجات قىلدى. قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن ھەر خىل ئويۇنلار ئۇيغۇرلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلاتلىرىغا قالدۇرغان قىممەتلىك مىراسىدۇر. قەدىمقى ئويۇنلاردىن ياش ـ ئوسمۇرلەر ئىچىدە ئومۇملاشقان "ئوتۇش" ئويۇنى، "ئوردىكام" ئويۇنى، "چەۋگەن" ئويۇنى (ئاتلىق توپ ئويناش ئويۇنى)، "كولاپ" ئورەككە ياڭاق تاشلاش ئويۇنى قاتارلىقلارنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن، يەنە خەلقىنىڭ ئورپ ـ ئادىتىگە ئايلىنىپ تارىختىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ئەنئەنىمە، مەشرەپلەرنى كورسىتىشكە بولىدۇ.

نەزمە ئويۇنى يىگىت بىلەن قىزنىڭ باشلىرىدىن چاچقۇ رەخت ياكى (پۇل) چېچىلىدىغان كىچىك نەزمە بولۇپ، بۇ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا "ماندۇرى" دەپ ئاتىلاتتى.

"سۇرچۇك" كېچىلىك ئولتۇرۇش زىياپىتى بولۇپ، ئۇيـ

غۇرلار ئارىسىدا ھازىرغا قەدەر مەشرەپ نامى بىلەن ساق-لانماقتا. «ئوغۇزنامە» دە قەدىمقى زاماندىكى مۇنداق بىر توي مۇراسىمى تىلغا ئېلىنغان: بىر كۈنى ئوغۇزخان ئەل-جامائەتنى يىغىپ، ئۇلارغا "ئۇلۇغ توي" قىلىپ بەرگەن. بۇ مۇراسىم شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، تويدا ھەممە ئېسىل نازۇ-نېمەتلەر تەييارلانغان، كىشىلەر ھاراق-شاراپ ئىچىپ "ئۇلۇغ توي" نى قۇتلۇقلاشقان. ئۇيغۇرلار بۇ يەرگە يىغى-لىپ مۇراسىم ئۆتكۈزگەندە، يىغىلغانلارنىڭ سانى نەچچە تۈمەنگە يېتەتتى، مال سويۇلاتتى، ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈ-لەتتى، كىشىلەر ئەتراپنى سەيلە قىلاتتى، ناخشا ئېيتاتتى، ئۇسۇل ئوينىشاتتى.

«تۈركى تىللار دىۋانى» دا بۇ مەقتە تۇرغۇن مىساللار بار. مەسىلەن، بەزمە ھەققىدە ئېيتىلغان قوشاق-بېيىتلار:

ئوتتۇز (ئۈچ قېتىم ئۈچتىن) ئىچىپ قىقىرايلى،
يۇقۇرى قوپۇپ سەكرەيلى.
ئارسلاندەك ھوكۇرەيلى،
قايغۇ قاچتى سۆيۈنەيلى.

(ئۈچ قېتىمدىن ئىچەيلى، ئورنىمىزدىن تۇرايلى، ئارس-لاندەك ھوكۇرەيلى، قايغۇنىڭ بىزدىن يىراق كەتكەنلىكىنى كۆرسىتەيلى.) ①

ئۆردەك بېشى غاز (بويىنى) غا ئوخشاپ (تۇرماقتا)،
ساغەر تولۇپ كوزگە ئوخشاپ (تۇرماقتا)،
قايغۇنى چوڭقۇر كومۈۋېتىپ،

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 1 - توم، 193 - بەت.

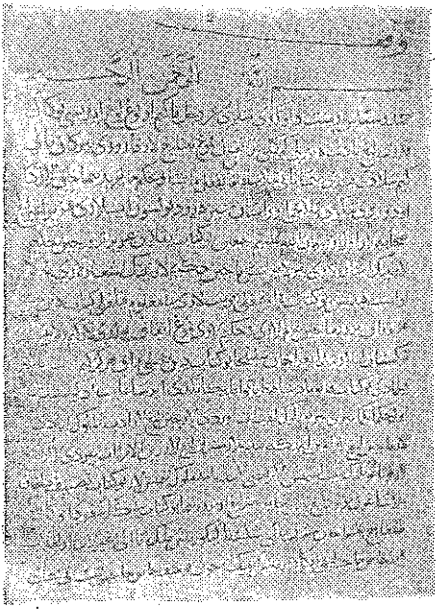

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ب نۇسخىسى (قاھىرە نۇسخىسى)

كېچە، كۈندۈز سۈيۈنەيلى.

(ئۆردەكنىڭ بېشى خۇددى غاز بويىندەك تىك تۇرماقتا، ساغەرلەر خۇددى كوز چانىغىدەك مەيگە تولدى. قايغۇ-ھەسرەتنى چۇرۇۋېتىپ، كېچە-كۈندۈز كوڭۈل ئا-چايلى.)①

«تۈركى تىللار دىۋانى» دىكى بۇ قوشاقلارنىڭ مەزمۇنىدىن قەدىمقى زاماندا ئەر-ئايال جەم بولۇپ ناخشا،

① «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 1 - توم، 136 - بەت.

ساز نەغمىلەر بىلەن خوشال-خورام ئۇسۇلغا چۈشۈپ كۆڭۈل ئاچىدىغان بۇنداق مۇراسىم شەكلىنىڭ شۇ چاغدىن تارتىپلا ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدە تارىم بوستانلىقىدىكى رايونلاردا، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمۇ تەرەققىي قىلدى. شۇڭا بەزى يېقىنقى زامان ئالىملىرى مۇشۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە "قەشقەرىيە دەۋرى دەپ نام بېرىش كېرەك" دەپ ھېسابلىدى.

قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەر، بالاساغۇن ۋە سەمەرقەنتلەردە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەرخىل تىپتىكى يۇقۇرى دەرىجىلىك بىلىم يۇرتلىرى - مەدرىسەلەر قۇرۇلدى. ساتۇق (ئابدۇكېرىم) ئارسلان بۇغرا قاراخان دەۋرىدە قەشقەردە "ساچىيە"① مەدرىسى بولغان. "ساچىيە" ("ساچ" قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا سېچىش، يېيىش، ئىلىم - پەننى كېڭەيتىش دىگەن مەنىدە) ئۆز دەۋرىدە يۇقۇرى دەرىجىلىك ئوقۇش يۇرتى ھەمدە ھەر خىل پەنلەرنى ئۆگىنىشنىڭ ئوچىقى ئىدى. ساچىيە مەدرىسىدە ئىسلام پەلسەپىسى، تارىخ، ئەدەبىيات، ئاسترونومىيە، مىدىتسىنا، روسۇمات جەڭ (ئۇرۇش ئىلمى) قانارلىق تەبىي ۋە ئىجتىمائى پەنلەردىن دەرس بېرىلەتتى. شۇ دەۋردە كوپلىگەن بىلىمگە ئىگە بولغان ئۆلىمالار، ئەدىپ-شائىرلار، تىل-

① قەشقەردە "ساچ مەدرىسى" دىگەن مەدرىسە بارە «سۇراھ» نامىلىق كىتاپنىڭ ئاپتورى جامال قارشى ئۆز كىتاۋىدا، جەۋھىرى (مىلادىنىڭ 1002 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ «سەھاھ» ناملىق 4 توملۇق كىتاپىنى قەشقەردىكى "ساچىيە" كۇتۇپخانىسىدىن ئالغانلىقىنى ئېيتىدۇ.

شۇناسلار، پەيلاسوپلار، تارىخشۇناسلار، يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىسلىرى، ئوتاچى (تىۋىپ) قاتارلىق مۇتەخەسسىسلەر مۇشۇ مەدرىستە يېتىشىپ چىققان. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇزىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە تىلغا ئالغان ھۈسەيىن ئىبنى خەلەفە قەشقەرىدەك ئالىملار، ئابدۇجاپپاردەك تارىخشۇناسلار، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ يۈكسەك نەمۇنىسى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئاپتورى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇت قەشقەرى مۇشۇ مەدرىسىدە يېتىشىپ چىققتى.

قاراخانىلار دەۋرىدە بىرمۇنچە ئۇيغۇر ئالىملىرى تۈرك مەدەنىيىتى ھەققىدە نۇرغۇن كىتاپلارنى يازدى ۋە ھەر خىل تىلدىكى قىممەتلىك كىتاپلارنى تەرجىمە قىلدى. بىراق، بۇ ئەسەرلەردىن بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەنلىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، بىزگە تېخى نامەلۇم بولغان يەنە بىر مۇنچە ئەسەرلەرنىڭ بارلىقىغا شۈبھىلەنمەيمىز، ئەلۋەتتە. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە ئۆز دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى يۈكسەك مەدەنىيەتنى نامايەن قىلىدىغان تەڭداشسىز قىممەتكە ئىگە ئەسەرلەرمۇ بار ئىدى.

بىز قاراخانىلار دەۋرىدە كامالەتكە يەتكەن ئالىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى توغرىسىدا تولۇق خەۋەردار بولالمىساقمۇ، ئەمما قاراخانىلار دەۋرىدە قەشقەردە، بالاساغۇندا يېتىشىپ چىققان ئالىملارنىڭ ئىسىملىرى ۋە ئەسەرلىرىدىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىرىنى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرىمىز:

(1) ئۇيغۇر تارىخشۇناسى ئەبۇلفۇتۇھ ئابدۇغاپپار

ئىبنى ھۇسەيىن قەشقەرى (مىلادىنىڭ 1098 - يىلى ۋاپات بولغان). ئۇ «قەشقەر تارىخى» ناملىق چوڭ ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ «قەشقەر تارىخى» دىن باشقا يەنە «مۇجەمە ئۇشـ شۇرخ» (ئۇستازلارنىڭ توپلانغان يېرى) ناملىق ئەسىرىنىڭ بارلىقىنى شەمئانى ئۆز ئەسىرىدە بايان قىلىپ ئۆتكەن. ئەپـ سۇسكى بۇ ئىككى ئەسەر قولىمىزدا يوق.

(2) جامال قارشى (ئەسلى ئىسمى ئەبۇل فەزلى ئىبـ نى مۇھەممەت). ئۇنىڭ ئاتىسى بالاساغۇنلۇق بولۇپ، ئۆ- زى ئالمىلىقتا (ئىلىدا تۇغۇلغان)، ئىجادىي پائالىيىتىنى قەشـ قەردە ئۆتكۈزگەن. جامال قارشى ھىجرىيىنىڭ 681 - يىلى، مىلادىنىڭ 1282 - يىلى قەشقەردىكى ساچىيە مەدرىسىسىنىڭ كۇتۇپخانىسىدا ئەل جەۋھىرى① نىڭ «ئەسساھ فىل- لۇغەت» ناملىق 4 جىلدلىق كىتاۋىنى «سۇراھ» (ھەقىقىي، تولۇق) نامغا ئۆزگەرتىپ، ئەرەپچىدىن پارسچىغا تەرجىمە قىلدى. 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەپچە ئىلاۋە بىلەن «مولھەقا- تۇس سۇراھ» دىگەن مەشھۇر لۇغەتنى يېزىپ چىقتى.

جامال قارشىنىڭ «سۇراھ» قا يازغان ئىلاۋىسى

① ئەل جەۋھىرى (تولۇق ئىسمى ئەبۇ نەسىر ئىسمايىل ئىبنى جادال فارابى) بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 393 - يىلى ۋا- پات بولغان. ئۇ قاراخانىلارنىڭ يەنە بىر مەركىزى بولغان بالاساغۇندا تۇغۇلغان. ئۇ شۇ جايدىكى ئىبراھىم فارابى قاتار- لىق ئالىملاردىن ئۆگەنگەن، كېيىن مىسىر، ئىراقلارغا كېلىپ ئە- رەپ تىلىنى تەتقىق قىلىپ، كېيىنچە نىشاپوردا تۇرۇپ قالغان. ئۇ پارسچە، تۈركچە تىلدا يېزىلغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى تەر- جىمە قىلغان. ئۇ «ۋانقۇلى» ناملىق ئەسەرنى تەرجىمە قىلىش بىلەن مەشھۇردۇر.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئالىم، مەشھۇر شەخسلەر، دىنىي ئالىم ۋە شەيخلەرنىڭ تارىخىنى ھەمدە شۇ دەۋردىكى مەنىۋى ھاياتنى يورۇتۇپ بېرىشتە زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. بۇ ئىلاۋىنىڭ قولىيازمىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا م. س. ئاندىرېۋ تەرىپىدىن تېپىلىپ، ف. ب. نەلفىكىن تەرىپىدىن ئاسىيا مۇزېيىغا تاپشۇرۇلغان، ھازىر شۇ يەردە ساقلانماقتا.

(3) مەشھۇر ھېكىم ئىمادۇددىن قەشقەرى. ئۇ ئۇيغۇر تىلىدا «شەرھى ئەلقانۇن» (قانۇنلار شەرھىسى) ناملىق ئەسەر يازغان، بۇ ئەسەرنى يېزىشتا ئاتاقلىق پەيلاسوپ فارابىنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلانغان. شۇنداقلا ئىبنى سىنا (980 — 1037 - يىللار)نىڭ تىبابەتچىلىك ھەققىدىكى ئەسەرلىرىنى شەرققە تونۇشتۇرۇش ۋە ئەمەلىي تەجرىبىلەر بىلەن بېيىتىش ئارقىلىق تىببى ئىلمىغا چوڭ تۆھپە قوشقان.

(4) مۇھەممەت ئىبنى ئەلكاتىپ سەمەرقەندى. ئۇ 12-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا سەلتەنەتلىك ھاكىمىيەت تېپىدە تۇرغان تامغاچ قىلىچخان مەسئۇد ئىبنى ئېلى (مىلادى 1095 - يىلى ۋاپات بولغان)غا بېغىشلاپ «ئەغرازۇ سىياسى فى ئىلمىي سىياسى» ناملىق ئەسەرنى يازغان. بۇ ئەسەر سالىجۇقلار سۇلتانى سەنجار (مىلادى 1157 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ياشىغان دەۋرنى ئوز ئىچىگە ئالغان تارىخىي ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا شۇ دەۋردىكى ھۆكۈمدارلارنىڭ تەرجىمھالى ۋە ئاتاقلىق تارىخىي شەخسلەر نۇقتىلىق بايان قىلىنغان. ئۇ ئەسەر ھېكايە شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، سۇلتان سەنجار سالىجۇققا ئائىت قىسمى ئوتتۇرا

ئاسىيا قاراخانىلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئەڭ قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

(5) مەجىددىن مۇھەممەت ئىبنى ئەدنان. ئۇ قاراخانىلار ئەۋلادى تامغاچ ئىبراھىم ئىبنىنى ناسىرغا بېغىشلاپ «تۈركىستان تارىخى» بىلەن «چىن تارىخى» ناملىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇ «تۈركىستان تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە تۈرك خەلقى ۋە تۈركىستاننىڭ ئومۇمى ئەھۋالى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ پادىشالىرى توغرىسىدا تەپسىلى مەلۇمات بەرگەن. «چىن تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە چىن خانلىقلىرى ھەققىدە، بولۇپمۇ قارا خىتاي خانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن.

(6) ئوبۇل فەيزى مۇھەممەت ئىبنى ھۇسەيىن بەيھەقى (996 — 1039 - يىللار). ئۇ 30 تومدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان، بۇنىڭدىن سۇلتان مەسئۇد (مىلادى 1030 - يىلى) نىڭ ۋەقەلىرىگە ئائىت يېزىلغان 10 تومى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ ئەسەردە قاراخانىلارنىڭ تارىخىغا دائىر ئەڭ كوپ ۋە توغرا مەلۇمات بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە تارىخىي ئەسەر ھېساپلىنىدۇ.

(7) مۇھەممەت ئەلئەۋھى. ئۇ ھىجرىيىنىڭ 625 - يىلى ھىندىستاندا «جامىئۇل ھېكايات» ناملىق ئەسەر يازغان. ئاپتور خارەزىم ۋە بۇخارادا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەسەردە قاراخانىلاردىن تامغاچ ئىبراھىم خان ھەققىدىكى ئىشلارنى ھېكايە شەكلى بىلەن بايان قىلغان. بۇ ئەسەر 5 باپ بولۇپ، ئەسەرنىڭ ئاخىرقى 5 - بابىدا جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلارغا قوشۇپ، ئۇيغۇرلار ھەققىدە تۇنجى قېتىم تولۇق ئىلمىي مەلۇمات بەرگەن.

(8) ئەبۇ نەسر فارابى. فارابىنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇ نەسر مۇھەممەت ئىبنى ئۇزلۇق ئىبنى تارخان. ئۇ فاراپ شەھىرىدىن بولغاچقا، فارابى دەپ ئاتالغان. ئۇ فاراپ شەھىرىدە تۈركى خەلقلەردىن بولغان مۇھەممەت ئىسملىك ھەربى كىشىنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، 950 - يىلى دەمەشقتە ۋاپات بولدى.

فاراپ شەھىرى بۇرۇن قەشقەر خانلىقىغا، كېيىن قاراخانىلار خانلىقى قۇرۇلغان چاغلاردا قاراخانىلار خانلىقىغا قارىدى. ئەبۇنەسر فارابى دەسلەپ فاراپ شەھىرىدە ئوقۇدى، كېيىن بالاساغۇن، قەشقەرلەردە بىلىمىنى تولۇقلاپ، ئىسلام ئەللىرىگە ساياھەت قىلىپ، باغدات، ئىران، مىسىر، سۈرىيىگە بارغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجادىي پائالىيىتىنى شۇ جايلاردا ئۆتكۈزدى، كېيىن باغداتقا كەلدى. بۇ جايدا ئۇ ئەرەبچىنى پىششىقلىدى، مۇشۇ جەريانىدا، پەلسەپە، تارىخ، ئاسترونومىيە، قانۇن، تىبابەتچىلىك ۋە مۇزىكا ئىلمىنى ئۆگەندى.

فارابى ئۆزىنىڭ زور كۆپ ساندىكى ئەسەرلىرىنى ئەرەبچە يازغان. شۇڭا فارابىغا باھا بېرىشتە ھەرخىل چۈشەنچىلەر مەيدانغا چىققان ئىدى. جۇرجى زەيدان فارابىنىڭ قەۋرىسى شام (سۈرىيە) دا بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ئەرەپ دەپ ئوتتۇرىغا قويغان بولسا، مەملىكىتىمىزدە چىققان «سىخەي» (سۆزلەر قامۇسى) دىمۇ فارابىنى ئەرەپ دەپ تونۇشتۇرغان. يېقىنقى زامان تارىخچىلىرى ئىچىدىمۇ فارابىنىڭ زور كۆپچىلىك ئەسەرلىرىنىڭ ئەرەبچە يېزىلغانلىقىنى قاراپ، ئۇنى ئەرەپ دىگۈچىلەر ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ كەلمەكتە.

ھەممىگە ئايانكى، شۇ زاماندا ئەدەبىي تىل غەرپتە

لاتىنچە بولسا، شەرقتە ئەرەبچە ۋە پارسچە ئىدى، فارا-بىنىمۇ ئەرەبچە ياكى پارسچە ئەسەر يازغانلىقىغا قاراپلا ئەرەپ دىگىلى بولمايدۇ. فارابى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۆزىنىڭ تۈرك ئىكەنلىكىنى كوپ قېتىم قەيت قىلىپ ئوتكەن.
ئۇ پۈتۈن هاياتىدا ئىلىم-پەن بىلەن شۇغۇللىنىپ، پەلسەپە، مەنتىقە، تىببى ئىلىم، تىلشۇناسلىق، مۇزىكىغا ئوخشاش هەرخىل ساهەلەردە چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولغانلىقتىن، ئۇ ئەرەپ تىلىدا 100 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يازدى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا نىمىسچە، فرانسۇزچە، ئىران تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىنلا، ئاۋال غەرپ، كېيىنچە شەرقتە جاهانشۇمۇل ئەسەرلەر قاتارىدا تونۇلدى.
ئۇ پەلسەپە جەهەتتە «ئىهسائول ئۇلۇم» (بىلىملەر بايانى) ناملىق داڭلىق ئەسەرنى يېزىپ، ئىلىم دۇنياسىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە سىنىپلارغا بولۇنۇشىنى كورسىتىپ بېرىش بىلەن ئەينى دەۋردە نۇرغۇن ئالىملار ۋە كىتاپخانىلارنى ئالاھىدە ئۆزىگە جەلپ قىلدى.
فارابىنىڭ يەنە «ۋەتتە ئىرىپ بىئەغىزايىها» (پارچە بولەكلەرنى تونۇشتۇرۇش) ناملىق مەشهۇر پەلسەپە ئەسىرى ئىسلام مەملىكەتلىرىدىن ئىراق، شام، مىسىردىكى پەيلا-سوپلارنى هەيران قالدۇردى. ئۇنىڭ ئارىستوتىلنىڭ مەنتىقە ئەسەرلىرىنى ئوقۇش جەريانىدا يازغان لېكسىيە دەپتىرى 70 كە يەتكەنلىكىنى تارىخىي مەنبەلەر كورسىتىپ كەلمەكتە.
فارابى هەمدانىلەر ئەمىرى سەيفۇل دەۋلە هوزۇرىغا تۈركچە كىيىم بىلەن كەلگەنلىكى تارىخىي مەنبەلەردە

ئېنىق، ئۇ شۆھرەتلىك ئالىم بولغاچقا، سەيفۇل دەۋلە ئۇنىڭ ئىلمىي پائالىيىتىگە شەرت-شارائىت يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئۇنى ناھايىتى يۇقۇرى مۇئاش بىلەن تەمىنلىمەكچى بولغاندا، فارابى كۈندىلىك خىراجەتلىرى ئۈچۈنلا كېرەك-لىك پۇللارنى ئېلىپ، باشقىنى ئالمىغان. ئەمىر سەيفۇل دەۋلە فارابىنى ئالاھىدە ھۆرمەت قىلىپ، پۈتۈن ساياھەت سەپىرىدە فارابىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرگەن.

فارابى ئاتاقلىق سەنئەتكار، ئاتاقلىق كومپوزىتور ۋە ئۆز دەۋرىنىڭ شائىرى ئىدى. ئۇ مۇزىكىدا ھازىر تارىخىي قىممەتكە ئىگە بولغان «مۇزىكا ھەققىدە چوڭ كىتاب» ناملىق ئەسەرنى يېزىپ، مۇزىكا ساھەسىگە نەزەرىيە جەھەتتىن ئاساس سېلىش بىلەن مۇزىكا ئىلمىگە چوڭ تەسىر كۆر-سەتكەن. فارابىنىڭ بۇ ئەسىرى 12 قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، مەزمۇن جەھەتتىن مۇزىكا تارىخى، مۇزى-كىنىڭ ئەھمىيىتى، مۇزىكا نەزەرىيىسى، پىراكتىكىسى، ئەسۋاپلىرى، مۇزىكىنى ئورۇنلاش چېۋەرلىكى، تۈزۈلۈشى (كومپوزىتسىيىسى) ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى شەرق بىلەن غەرپكە كەڭ تارقالغان بولۇپ، نۇرغۇن تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان.

فارابى مۇزىكىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسىنى تەتقىق قىلىپلا قالماستىن، ئۇ مۇزىكا ساھەسىدە ئۇيغۇر سازلىرىدىن قالۇن، تەمبۇر قاتارلىق بىرقانچە مۇزىكا ئەسۋاپلىرىنى ئىجات قىلغان. ئۇ مۇزىكا ئىلمىدە ئىنسانلارنىڭ روھىي دۇنياسىنى ئۆزىگە جەلپ قىلالايدىغان ناھايىتى يۇقۇرى ماھارەت ۋە ئۇستىلىقكە ئىگە ئىدى. فارابى داڭلىق

شائىر بولۇپ، تارىخشۇناسلارنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۇ پەلسەپىۋى سوئاللارنىڭ كوپ قىسمىغا شېئىر ئارقىلىق جاۋاپ قايتۇرغان. ئۇنىڭ شېئىرىيەتتە يېڭىچە ئىزدىنىش ۋە يېڭىچە مۇلاھىزىلىرى ئالىملارنى دائىم ئالغا يېتەكلەيدىغان ئۇستازلىق رولىنى ئوينىغان. مانا مۇشۇ خىل ئۇقۇمنى فارابى بىر كۇپلېت شېئىر ئارقىلىق مۇنداق دەپ يەكۇنلىگەن:

يايرايدۇ گۇللەر كەبى ئالەم سىرى،
يالت-يۇلت قىلار زۇمرەتتەك چاقنار نۇرى،
دانالار قىلسىمۇ گەرچە قانچە بىشارەت،
تاپمىدى ئاچقۇچنى ھېلىھەم بىرى.①

ئەمدى ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى سىياسى، ئەدەبىيات، تىل، پەلسەپە، قانۇن، ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە)، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تارىخ، دېخانچىلىق، ھەربى ئىلىم قاتارلىق ساھەلەردىكى تۇرلۇك كوز قاراشلىرى شەرھىلەنگەن «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «تۇركى تىللار دىۋانى» قاتارلىق ئىككى ئەسەرنى تونۇشتۇرىمىز.

2 - بولۇم «قۇتادغۇبىلىك» توغرىسىدا

«قۇتادغۇبىلىك» قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر

① پروفېسسور ئاقجان ماشانى: «فارابى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1000 يىللىقىغا مۇناسىۋەتلىك بىلەن».

ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمقى دەۋرلىرىنى چۈشە-نىشتە بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەن مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا قوشقان شانلىق تۆھپىسىنى چۈشىنىشتىمۇ ئەڭ ئوبدان تارىخىي ھۆججەتتۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» قاراخانىلارنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائى ھاياتىنىڭ مەھسۇلى. قاراخانىلار دەۋرىدە دولەت تۈزۈلمىسىدە، جەمىيەتتىكى ھەرقايسى تەبىقىلەر ئوتتۇ-رىسىدىكى مۇناسىۋەتتە يېڭى مەسىلىلەر بارلىققا كەلدى. بولۇپمۇ جەمىيەتنىڭ ئۈستقۇرۇلمىسىنى تەشكىل قىلىدىغان ئەخلاق، قائىدە، ئىنتىزام، قانۇن، پىرىنسىپلارنى، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى يېڭى مۇناسىۋەتلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەھ-مىيىتىنى كورسىتىپ بېرىش، قاراخانىلار جەمىيىتىنىڭ ئىچكى ھاياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىزاھلاپ بېرىش شۇ دەۋرنىڭ جىددى تەلىۋى ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار جەمىيىتىنىڭ ئىجتىمائى، سىياسى، ئىقتىسادى، ئەخلاقىي ۋە تەربىيە قاتارلىق مەسىلىلىرىگە ئالاقىدار بولغان نۇرغۇن مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىنچىكە ئىجتىمائىي تەكشۇرۇش، تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئىگەللەپ چىققان مەسىلىلەرنى ئىلمىي قاراش بويىچە سىستېمىلاشتۇرۇپ چىقتى؛ ھوكۇمرانلارنىڭ دولەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى، دولەت خادىملىرىنىڭ ئوتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىسى، ئۇلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەخلاقىي پەزىلەت ۋە ئۇلارنىڭ شەرتلىرى قاتارلىق دولەتنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىغا دائىر مەسىلىلەرنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى كوز قاراش بىلەن يورۇتۇپ بەردى.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەڭ قىممەتلىك، ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇ يەردىكى، ئاپتور بۇ ئەسەردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ شۇ دەۋردىكى تەرەققىيات ئەھۋالىنى يورۇتۇپ بەرگەندىن تاشقىرى، قەدىمقى تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تارىخي مەنبەلىرىنى ئۆز ئەسىرىگە سىڭدۈرۈپ، شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئىلغار پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

ئاپتور بۇ ئەسىرىدە يەنە قەدىمقى ئەسىرلەردىن قالغان تارىخي مەنبەلەردىن پايدىلىنىپ ۋە ئۇلارنى پەلسەپىۋى كوز قاراشلار بىلەن بېيىتىپ، قەدىمقى دەۋرلەردىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان بۈيۈك مەدەنىيەت بولمىغاندا، ھازىرقى يۈكسەك تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەتنىڭ بولمايدىغانلىقىنى تارىخي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ بەردى. شۇڭا «قۇتادغۇبىلىك» قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمقى مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئۆز ئىسمىنى پەقەت بىرلا قېتىم (6627 ـ بەت) تە تىلغا ئالدۇ. ئۇنىڭ ھاياتى توغرىسىدا، «قۇتادغۇبىلىك» نى كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇش مەقسىدىدە قوشۇمچە قىلىنغان نەزمى ۋە نەسرى مۇقەددىمىلەردە بېرىلگەن مەلۇماتلاردىن باشقا، مەلۇمات بېرىدىغان ئېنىق بىر مەنبە يوق. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئەسەردە مۇنداق دەيدۇ:

تەگۈردى ماڭا ئەلىگ ئەلگە ياشىم
قوغۇ قىلدى قوزغۇن تۈسى تەگ باشىم
ئۇقۇر ئەمدى ئالتىمىش ماڭا كەل تەيۇ
يۇسۇغ بولماسا باردىم ئەمدى نارۇ

(ماڭا تەككۈزۈپ قولىنى ئەللىك يېشىم،
قوغۇ قىلدى قوزغۇن تۈسىدەك بېشىم.
مېنى قىچقىرىپ ئاتمىش ئەمدى دەيدۇ كەل،
بارۇرمەن ئەگەردە يەتمىسە ئەجەل.)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مۇشۇ بېيىتلىرىغا قاراپ، ئۇنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىۋاتقان چاغلاردا ئەللىك ياشلارغا كىرىپ قالغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن.

يىل ئاتمىش ئىكى ئەردى تورت يۈز بىلە
تۈكەل ئون سەككىز ئايدا ئايدىم بۇ سوز

دېگەن مىسرالارغا قارىغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ كىتابنى ھىجرىيىنىڭ 462 - يىلى (مىلادى 1069 - 1070 - يىللار) جەمى 18 ئايدا يېزىپ تۈگەتكەن. ئەمدى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىشقا باشلىغاندا، بېيىتتا ئۆزىنىڭ 50 ياشلاردا ئىكەنلىكىنى ئېيتقانلىقىغا قاراپ، ئۇنىڭ تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1019 - 1020 - يىللىرى بالاساغۇندا تۇغۇلغانلىقىنى بىلەلەيمىز. ئاپتور

بۇ ئەسەرنى بالاساغۇندا يېزىشقا باشلاپ قەشقەردە تاماملىغاندىن كېيىن، ئۇنى تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمانغا تەقدىم قىلغان.

تاۋغاچ سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخان ئاپتورنىڭ قەلەم قۇۋۋىتىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى ماختاپ، كىتاپىنىڭ قەدىر-قىممىتىگە يېتىپ، ئۇنىڭغا "خاس ھاجىپ"① لىق ئۇنۋان بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئاپتورنىڭ ئىسمى يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەپ ئاتالغان. مۇشۇ ئىلمىي ئۇنۋان مۇناسىۋىتى بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار ھاكىمىيىتىگە تەسىر ئۆتكۈزىدىغان ئەرباپقا ئايلاندى. قاراخانىلار مۇشۇ دەۋردە ئۆز سىياسىتىنى ياخشىلاش، قانۇن-تۈزۈملىرىنى ئىسلاھ قىلىش، مالىيە، ئىقتىسات ۋە پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، سودا، قاتناش، دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول سانائەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش، مائارىپ، مەدەنىيەتنى گۈللەندۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق شائىرى، پەيلاسوپى، مۇتەپەككۇرى ئىدى. ئۇ بارلىق تۈركى تىل دىيالېكتلىرىنى ئېنىق بىلگەندىن تاشقىرى ئەرەپ، پارس تىللىرىنىمۇ ياخشى بىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن

---

① "خاس ھاجىپ" خاننىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى، خاس مەسلىھەتچى دىگەن مەنىدە. مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» دا بۇ سۆزنىڭ قەدىمقى تۈركچىسى "تاپاگۇ" يەنى سەلتەنەت تايانچىسى، دولەت تۈۋرۈكى، ئەڭ ئىشەنچلىك كىشى دىگەن بولىدۇ دەپ ئىزاھلىغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنى ئۇز دەۋرىنىڭ ئەڭ يېتىلگەن ئىنسىكلوپېدىكى دېيىشكە بولاتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قاچان ۋاپات بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىغانلىقتىن، تولۇق تەرجىمھالىنى رەتلەپ چىقىش قىيىن. لېكىن ئاپتور ئۆز ئەسىرىنىڭ قو-شۇمچە قىلىنغان قىسمىدا ئۆز ئەھۋالىنى سۆزلەپ كېلىپ، قې-رىپ قالغانلىقىنى مۇنۇ سۆزلەر بىلەن بايان قىلىدۇ:

تاتىغ ئەردى بارچە يىگىتلىك ئىشىم
ئاغۇ قىلدى ئەمدى ماڭا يەر ئاشىم

(يىگىتلىكتە تاتلىق ئىدى ھەر ئىشىم،
ئوغا قىلدى ئەمدى ماڭا يەر ئېشىم.)

قايىسىڭ تەگ بودىم ئەردى ئوق تەگ كونى تۈز
ياتەگ ئەگرى بولدى ئەگىلدىم تۈگىتتىم

(قېيىندەك بويۇم ئوقتەك ئىدى تۈز،
يايدەك ئەگرى بولدى، پۈكۈلدۇم ئېگىلىپ.)

بۇنىڭدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ خېلىلا ئۇزۇن يىل ياشىغانلىقىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن.

ئەسەرنىڭ نامى ۋە بىر قانچە نۇسخىلىرى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ نامى ھەق-قىدە بۇ ئەسەرنىڭ 351-بېيىتىدە مۇنداق دەيدۇ:

كىتاب ئاتى ئوردۇم قۇتادغۇ بىلىك
قۇتاد سۇ ئوقغىلىقا تۇتسۇ ئەلىگ

(كىتاپقا «قۇتادغۇ بىلىگ» دەپ ئات قويۇلۇم ئوقۇغان كىشىنى قۇتلۇق قىلسۇن، ئۇنىڭغا يول كۆر-سەتسۇن،)

ئالىملار «قۇتادغۇ بىلىگ» ياكى «قۇتاتقۇبىلىك» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ھەرخىل ئىزاھلاپ كەلدى. قەدىمقى تۈرك-چىدە "قۇت" سۆزى "قۇتلۇق"، "مۇبارەك"، "مۇقەددەس"، "بەخت" مەنىسىدە، "بىلىك" ياكى "بىلىگ" بىلىم دېمەكتۇر. دۇنيا ئالىملىرى ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا "قۇت" سۆزىنى "بەخت - سائادەت" مەنىسىدە چۈشىنىپ، «قۇتاتقۇبىلىك» دېگەن سۆزنى "بەخت - سائادەت بىلىمى" دېسە، بەزىلەر "بەخت-لىك قىلغۇچى بىلىم"، "پادىشالارغا لايىق بىلىم" دەپ ئىزاھ-لاشتى. رەشىت رەھمىتى ئارات «قۇتاتقۇبىلىك»نى "ئادەمگە ھەر ئىككى دۇنيادا بەخت - سائادەتلىك (قۇتلۇق) بولۇش يولىنى كۆرسەتكۈچى بىلىم" دەپ چۈشەندۈرگەن ئىدى.

«قۇتاتقۇ بىلىك» ئۈستىدىكى مۇلاھىزە ۋە چۈشەندۈ-رۈشلەرگە قاراپ شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇكى، «قۇتاتقۇبىلىك» "بەخت - سائادەتكە ئېرىشىش يولىنى كۆرسىتىش مەقسىدىدە يېزىلغان. ھەقىقى مەنىسى بىلەن ئېيتقىنىمىزدا، بۇ ئەسەرنى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن دۆلەتنى ئەخلاق، قانۇن، ئىلىم، ئادالەت بىلەن ئىدارە قىلىش دەستۇرى، قانۇن بىلەن باش-قۇرۇشنىڭ پۇروگىراممىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

«قۇتاتقۇبىلىك» قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبى تىلى بىلەن مەسنەۋى شەكلى ۋەئارزۇ ۋەزنىدە يېزىلغان بولۇپ، جەمى

6645 بېيت، 13 مىڭ 290 مىسرادىن تەركىب تاپقان، 85 باپقا بولۇنگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزقولى بىلەن يازغان نۇسخىسى تېخىچە دۇنيادا تېپىلمىدى. قۇتادغۇبىلىكـنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن نۇسخىلىرى ئەسەر يېزىلـغان ۋاقىتتىن بىرقانچە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن كوچۈرۈلـگەن، بۇلار ۋېنا، قاھىرە، پەرغانە نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت.

(ئا) ۋېنا نۇسخىسى. بۇ نۇسخا مىلادىنىڭ 439 - يىلى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھىرات شەھىرىدە قەدىمـقى ئۇيغۇر يېزىقىدا كوچۈرۈلگەن، 1474 - يىلى ئىستامبۇلغا كەلتۈرۈلگەن؛ 1796 - يىلى ئاۋستىرىيىلىك ھامىر پورۇگىسـتاك ۋېناغا ئېلىپ بېرىپ، ۋېنا كۇتۇپخانىسىغا تاپشۇرغان، ھازىرغىچە شۇ يەردە ساقلانماقتا. 19 - ئەسىردە ۋېنگرىيەـلىك شەرقشۇناس ئا. ۋامبىرى ۋە رۇس ئالىملىرىدىن ۋ. رادلوۋلار بۇ ئەسەرنى تۇنجى قېتىم ترانسكرىپسىيىسى ۋە بىر قىسىم تەرجىمىسى بىلەن دۇنياغا ئېلان قىلغان.

(ب) قاھىرە نۇسخىسى. بۇ نۇسخا ئەرەب يېزىقىدا كوچۈرۈلگەن، جەمى 8500 بېيت، بۇ نۇسخىنى قاھىرەخدىۋـلىك كۇتۇپخانىسىنىڭ نېمىس مۇدىرى دوكتۇرمۇرىتز 1896 - يىلى تۇنجى قېتىم ئېلان قىلدى. كېيىنكى دەۋرلەردە تۈرـكىيە تىل جەمىيىتى بۇ نۇسخىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسىنى تۈركىيىگە ئېلىپ بېرىپ، 1943 - يىلى نەشر قىلدى.

(ت) پەرغانە نۇسخىسى. بۇ نۇسخا 445 بەت، 6095 بېيت بولۇپ، ئەرەب يېزىقىدا كوچۈرۈلگەن، 1914 - يىلى زەكى ۋەلىدى توغان پەرغانىنىڭ نەمەنگان شەھىرىدىن تاپقان.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «قۇتادغۇـبىلىك» دۇنياغا تونۇلغاندىن كېيىن، دۇنيا ئالىملىرى ئىچىدە

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغانلىقى ھەققىدە ئوخشىمىغان پىكىرلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. شۇ دەۋرلەردە قەشقەر ۋە قەشقەر ئەتراپىنىڭ ئىسلام دۇنياسى بىلەن بولغان زىچ باغلىنىشىدا، ئىسلام ئەدەبىياتىنىڭ خېلى بۇرۇنلا بۇ جايلاردا ئۆزىگە زېمىن ھازىرلىغانلىقىغا قاراپ، «قۇتادغۇبىلىك» نى ئىسلامىيەت مەدەنىيىتى ئەسەرلىرىنىڭ بىرى دەپ قا-راش تارىخىي رېياللىققا ئۇيغۇن ئەمەس. قاراخانىلار قە-دىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىللە ئەرەب يېزىقىنىمۇ بارا-ۋەر قوللانغان. مەھمۇت قەشقەرى قەدىمدىن تارتىپ قاراخا-نىلارنىڭ دولەت ئىشلىرىدا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوللىنىلغانلىقى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن ئىدى: "قاراخانىلار تىلى ئەڭ ساپ تىل، قەدىمقى زاماندىن تارتىپ مۇشۇ كەمگىچە قەشقەردىن تارتىپ چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك شەھەرلى-رىدىكى بارلىق خاقانلار، سۇلتانلارنىڭ كىتاب، خەت-چەكلىرى مۇشۇ يېزىق بىلەن يۈرگۈزۈلگەن". يەركەندىن 11-ئەسىر-نىڭ 80-يىللىرىغا ۋە 12-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىغا ئائىت رەسمىي ۋەسىقىلەر ۋە دولەت ئىشلىرىغا ئائىت ھۆججەتلەر تېپىلدى. بۇ ھۆججەتلەردە ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ، ئەرەب يېزى-قىنىڭمۇ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. رەشت رەھمىتى ئارات: "تارىخىي پاكىتلار «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئەبۇ ئېلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان ئارسلان بۇغرا قاراخانغا تەق-دىم قىلىنغان دەسلەپكى نۇسخىسىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا" دېگەن. بۇ ۋەسىقە-ھۆججەتلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شۇ دەۋردە ئۇي-غۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان ھۆججەتلەر بولغىنىدەك، ئەرەب يېزىقى بىلەن يېزىلغان ئەرەبچە ھۆججەتلەرنىڭمۇ بارلىقى،

بۇ ھوججەتلەرنىڭ بەزىلىرىدە گوۋاچىلارنىڭ ئىمزالىرى ئۇي-
غۇر يېزىغى بىلەن يېزىلغانلىقى دولەت ئىشلىرىدا يۈرگۈزۈ-
لىدىغان يېزىقلار ئىچىدە يەنىلا ئۇيغۇر يېزىغى ئاساسىي
ئورۇندا تۇرغانلىقىنى كورسىتىدۇ. ئەمدى ئەرەپ يېزىغى قاي-
سى ۋاقىتتىن باشلاپ ھوكۇمران ئورۇنغا ئوتكەنلىكىگە كەل-
سەك، بۇ ھەقتە قولىمىزدا ئېنىق مەلۇمات يوق.

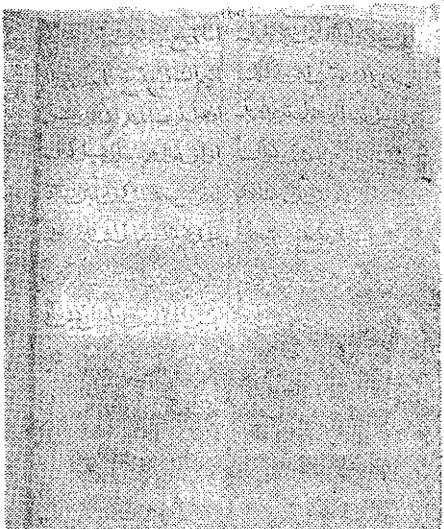

«قۇتاتقۇبىلىك» نىڭ ت نۇسخىسى (پەرغانە نۇسخىسى)

تارىخىي مەنبەلەردە ئۇيغۇر يېزىغى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئالتۇن ئوردا ۋە ئىران تەۋەسىدىكى تۈرك خانلىقلىرىدا كېيىنكى چاغلارغا قەدەر قوللىنىلغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. دېمەك، پا-
كىتلار «قۇتاتقۇبىلىك» نىڭ بۇغرا خانغا تەقدىم قىلىنغان ئەسلى نۇسخىسىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن يېزىل-

خانلىغىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر قىلماقتا.

«قۇتادغۇبىلىك» خەلقارا جامائەتچىلىككە تونۇلغاندىن كېيىن، باشقىلار تەرىپىدىن «قۇتادغۇبىلىك» كە يېزىلغان بىر مۇقەددىمىدە مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: چىن ۋە ماچىن ھېكىملىرىنىڭ ھەممىسى شۇنداق دەپ تونۇغانكى، تۈركتە چىن ئەللىرىدىن ئىبارەت بارلىق شەرق ئەللىرىدە بۇغرا خان تىلى (خاقانىيە تىلىنى دېمەكچى) ۋە تۈركى سۆزلەر بىلەن ھېچكىم مۇنداق بىر پايدىلىق كىتاپنى يازمىغان. بۇكىتاپنىڭ پايدىلىق بىر كىتاپ ئىكەنلىكىنى ھەرقايسى ئەللەردىكى ھېك- مىلەر، ئالىملار نامايەن قىلىشتا ھەرخىلناملار بىلەن ئاتىدى. چىنلىقلار «ئەدىبى مۇلۇك» (دۆلەتنىڭ ئەدەپ - قائىدىلىرى)؛ ماچىن پادىشالىغىنىڭ چوڭلىرى «ئەينە يول مەمالىك» (مەملىكەت ئەينىكى)؛ شەرق ئېلىنىڭ چوڭلىرى «زىننە تول ئەل ئومۇرا» (ئەمىرلەر زىننىتى)؛ تۇرانلار «قۇتادغۇبىلىك»، ئىرانلىقلار «شاھنامەئى تۈركى» دەپ ئاتىدى.

بۇنىڭدىن «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ دۇنيا ئەللىرىگە قانـ چىلىك چوڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، «قۇتادغۇبىلىك» ئۆزىنىڭ مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇر- لۇغى، ماتېرىياللىرىنىڭ موللۇغى، ھەجمىنىڭ چوڭلۇغى، ئالىمنىڭ بىلىمىنىڭ كەڭلىگى قاتارلىق جەھەتلەردىن قارىغاندا، يالغۇزلا تارىخ كىتاۋى ئەمەس، يا رايون، شەھەرلەرنى تەسۋىرلەيدىغان جۇغراپىيىۋى كىتاپ ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمقى ئىجتىمائى ھايا- تىنى، روھىي قىياپىتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي - پەزى- لەتلىرىنى، بولۇپمۇ قاراخانىلار دەۋرىدىكى دۆلەتنىڭ سىيا- سەت، قانۇن، ئەخلاق ھەققىدىكى چوڭقۇر پەلسەپىۋى قاراش-

لىرىنى ئوبرازلىق بەدىي شېئىر شەكلى بىلەن يورۇتۇپ بەر-گۈچى يىگانە ئەسەردۇر.

«قۇتاتقۇبىلىك» نىڭ مەزمۇنى توغرىسىدا

«قۇتاتقۇبىلىك» 82 باپقا بولۇنگەن بولۇپ، ھەر باپنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق:

1 ـ، 2 ـ، 3 ـ باپلاردا تەڭرىگە، مۇھەممەت پەيغەم-بەرگە ۋە ئۇنىڭ چارىيارلىرىغا مەدھىيە ئوقۇلغان؛ 4 ـ باپتا بۇغراخانغا مەدھىيە ئوقۇلغان؛ 5 ـ باپتا يەتتە سەييارە يۇل-تۇز ۋە ئون ئىككى بۇرج سوزلىنىدۇ؛ 6 ـ باپتا ئادەمنىڭ ھورمىتى، چۇشەنچىلىرى بىلىمدىن پەيدا بولىدىغانلىقى سوز ـ لىنىدۇ؛ 7 ـ باپتا تىلنىڭ ئارتۇقچىلىقى، پايدا ـ زىيىنى سوزلىنىدۇ؛ 8 ـ باپتا كىتاپ ئىگىسى ئۇزىنىڭ سوزىنى سوز ـ لەيدۇ؛ 9 ـ باپتا ياخشىلىق قىلىش ھەققىدە تەربىيە ـ نەسى-ھەتلەر سوزلىنىدۇ؛ 10 ـ باپتا ئىلىم ۋە پاراسەت، پەزىلەتنىڭ پايدىسى سوزلىنىدۇ؛ 11 ـ باپتا كىتاپنىڭ ئىسمى ۋە ئاپتور ـ نىڭ قېرىغانلىقى سوزلىنىدۇ؛ 12 ـ باپتا قىلىق ـ ھەركەتنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ زىيىنى سوزلىنىدۇ؛ 13 ـ باپتىن 79 ـ باپقىچە ئەسەردىكى 4 ئاساسى پېرسوناژ: كۈن تۇغدى (پا-دىشا)، ئاي تولدى (ۋەزىر)، ئوگدۇرۇلمىش (ۋەزىر ئوغلى)، ئۇدغۇرمىش (ۋەزىرنىڭ قېرىندىشى) قاتارلىق 4 پېرسوناژنىڭ سوھبىتى سوزلىنىدۇ؛ 80 ـ باپتا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئوتكەن ياشلىقىغا ئېچىنىپ قىلغان پۇشايمانلىرى سوزلىنىدۇ؛ 81 ـ باپتا زامانىنىڭ بۇزۇلغانلىقى ۋە دوستلارنىڭ ۋاپاسىز-لىقى سوزلىنىدۇ؛ 82 ـ باپتا ئالىم ئۇزىگە نەسىھەت قىلىپ، ئۇزرە تىلەيدۇ؛ ئۇز ئەسىرىنىڭ توغرىلىق (ئادالەت)، سائادەت (بەخت)، ئەقىل، قانائەتتىن ئىبارەت تۇت ئاساس ئۈستىگە

قۇرۇلغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. ئالىم بۇلارنىڭ ھەر بىرىگە تۈركچە ئىسىم قويغان: توغرىلىقتا "كۈن توغدى" ئىسمىنى بېرىپ، ئۇنى پادىشا ئورنىغا قويغان؛ سائادەتكە "ئاي تولدى" ئىسمىنى بېرىپ، ئۇنى ۋەزىر ئورنىغا قويغان؛ ئەقىلغا "ئۆگ-دۈرۈلمىش" ئىسمىنى بېرىپ، ئۇنى ۋەزىرنىڭ ئوغلى ئورنىغا قويغان؛ قانائەتكە "ئۇدغۇرمىش" ئىسمىنى بېرىپ، ئۇنى ۋە-زىرنىڭ قېرىندىشى قىلىپ ئالغان. ئالىم دولەتنى تۈزەش ۋە دولەتنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىغا ئائىت سىياسەت، قانۇن، جە-مىيەت، ئەخلاق، ئەقىل، قانائەت ھەققىدىكى پەلسەپىلىك كوزقاراشلار ۋە تەشەببۇسلارنى بۇ تۆت شەخسنىڭ ئۆزئارا سوئال - جاۋاپ شەكلىدىكى سوھبىتى ئارقىلىق ئوبرازلىق بايان قىلىپ، خەلق ھىمايە قىلىدىغان دولەتنىڭ قانداق بولۇش لازىملىقى، دولەتنى بىلىم، ئەقىل، پاراسەت ۋە ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرغاندا، ئۇنىڭ روناق تاپىدىغانلىقى، ھەممە ئىشتا بىلىم، ئەقىل، پاراسەت ۋە ئەخلاقنى يېتەكچى قىلىشنىڭ زورۇرلۇگى، دولەت ئەرباپلىرىنىڭ ئەخلاق - پەزىلەتتە باش-قىلارغا ئۈلگە بولۇشنىڭ لازىملىقى، خەلقنىڭ دولەتكە ۋە دولەت ئەرباپلىرىغا قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشى، دولەت ئەر-باپلىرىنىڭ خەلققە قانداق مۇئامىلىدە بولۇشنىڭ لازىملىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئېنىق كورسەتكەن. مەسىلەن:

1459 - بېيىت: ئەسسىز ئۆگدى ئورما ئاي ئىلچى بوگۇ
ئەسسىز بولسا بولماز ئاۋۇنۇغ يىگۇ

(ئەي مەملىكەتنى ئىدارە قىلغۇچى ھاكىم! يامان تەر-تىپ ئورناتما، يامان قانۇن بىلەن دۇنيانى ھۆ-كۈمرانلىق قىلغىلى بولمايدۇ.)

1411 - بېيىت: ئاي ئەلىگ قاتىغلان ئۆزۈڭ ئەدگۈ بول
بەگى ئەدگۈ بولسا، بودۇن ئەدگۈ ئول
(ئەي ھوكۇمدار، ئۆزەڭ ياخشى بولۇشقا تىرىشقىن،
بېگى ياخشى بولغان ئەلنىڭ خەلقىمۇ ياخشى بولىدۇ.)
1458 - بېيىت: تورۇ ئەدگۈ ئۆر ئاي تورۇ بەرگۈچى
تۆرۈ ئولدى ئىمىسىز تورۇ ئۆرغۈچى
(ئەي قانۇن تۈزگۈچى، ياخشى قانۇن تۈز،
يامان قانۇن تۈزگەن ئادەم تىرىك تۇرۇپ
ئۆلگەن بولىدۇ.)

1367 - بېيىت: بەلا كۈچ يېپرىندە سەن ئەدگۈ قىلىن
بودۇنۇغ سەۋىندۈرگىل ئەلگىن، تىلىن
(سەن خەلقنى بالا - قازادىن ساقلا، ياخشىلىق قىل،
قولۇڭ، تىلىڭ بىلەن ئۇلارنى خوش قىل.)

2969 - بېيىت: نەچە بەگ ئۇلۇغ بولسا ئەسلى بەدۈك،
تاپۇنچى بىلە بولدى ئاتى بەدۈك
(بەگنىڭ ئەسلى قانچىلىك ئېسىل، ئۆزى قانچىلىك
ئۇلۇغ بولسۇن، ئۇنىڭ نامى خىزمەتكارلىرى بىلەنلا
مەشھۇردۇر.)

1435 - بېيىت: ئۆزۈڭ مەڭۇ بەگلىك تىلەسە تۈجى
تورۇ قىل بورۇندىن كوتۇرگىل كۈچى
(ئەگەر داۋاملىق ۋە ئەبەدى بەگلىكنى خالىساڭ،
ئادالەتتىن ئايرىلما، خەلق ئۈستىدىكى زۇلۇمنى ئېلىپ
تاشلا.)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەتنى تۈزەشتە دۆلەتنى ئىدـ
لىم ـ ئەقىل بىلەن باشقۇرۇش لازىملىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن
ياخشى ئۆگىنىش لازىملىقىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

6608 - بېيت: بىلىرمەن تەسەسەن بىلىگدىن يىراق
بىلىگسىزگە ساندىلىڭ بىلگىلى ئارا
("بىلىمەن" دىمە، سەن تېخى بىلىمدىن يىراق،
بىلىملىكلەر ئارىسىدا سەن بىلىمسىزلەردىن بىرى.)

6605 - بېيت: بىلىگ بىل ئۆزۈڭگە ئۆرۈن قىل تورە،
بىلىگ بىلسە ئۆزكە ئەدى بەرگ تۈرا
(بىلىم ئال، ئۆرنۇڭ تۆردە بولىدۇ. بىلىم ئادەم ئۈچۈن
مۇستەھكەم بىر قالقاندۇر.)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يەنە ئاسترونومىيە بىلەن ماتېـ
ماتىكا قاتارلىق پەنلەرنى ئۆگىنىش ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ:
"يۇلتۇزچىلارنىڭ دىلى ئاي، كۈنلەرنىڭ ھېساۋىنى بىلىدۇ.
ئەي ئىنسان! مۇنداق ھېساپ بەك لازىمدۇر. بۇنى ئۆگەنـ
مەكچى بولساڭ، گېومېترىيە ئوقۇ، ئاندىن ساڭا ھېساپنىڭ
ئىشىگى ئېچىلىدۇ. كوپەيتىش، بولۇش ۋە ھەممە كەسىرلەرنى
تولۇق ئۆگەنگىن ...... يەتتە قات ئاسمانىنىڭ سىرلىرىنى
يەردە ياتقان غازاڭدەك پىششىق بىل، ئالگېبرا ئۆگەن. يۈـ
سۈپ خاس ھاجىپ "بۇ دۇنيا ھېچنىمىگە ئەرزىمەيدۇ،
بەخت پەقەت جەننەتتىلا ئەمەلگە ئاشىدۇ" دىگەن كوز قاـ
راشلارغا ئۆز پىكرىنى ئېيتىپ، "ئادەملەر ئارىسىغا بېرىش
لازىم"، "قولغا كەلگەن ۋاقىتنى زادىلا بىكارغا ئۆتكۈزۈشكە

بولمايدۇ"، "ئادەمنىڭ بۇ دۇنيادىن ئالىدىغان مەنپەئەتى ئەنە شۇ"، "جاپا بولماي، ھالاۋەت بولۇش مۇمكىن ئەمەس"، "ئادەملەر ئۈچۈن تاماق، كىيىم لازىم، بۇ ھاياتلىقنىڭ زورۇرىيىتى"، "قالغان ئۆمرۈڭنى ئەمدى بىكارغا ئۆتكۈزمە"، "سەۋر قىلساڭ، جاپاسەن ئۈچۈن نېمەتلىك بولىدۇ"، "ياخشىلىق تىلەشتىن ياخشىلىق قىلغان ئەۋزەل" دەپ، كىشىلەرنى قولدىن كېلىشىچە ياخشىلىق قىلىشقا، بەخت يارىتىشقا ئۈندەيدۇ ۋە كىشىلىك تۇرمۇشقا مۇھەببەت باغلاشقا چاقىرىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەينى دەۋردىكى جەمئىيەت تەرەققىياتىدا دېھقانلار، چارۋىچىلارنىڭ جەمئىيەتنىڭ بايلىقىنى ياراتقۇچى ئىكەنلىكى ئۈستىدە توختىلىپ: "ئۇلارسىز (دېھقاننى دېمەكچى) ئىش پۈتمەس. ئۇلارغا كۆيۈمچان بول، ئۆزەڭ ئۈچۈنلا ئىش قىلما" دەيدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ نۇقتىنى شۇ دەۋردىلا تونۇپ يەتكەن.

ئاپتور تىجارەت توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دېگەن: "سودا - تىجارەت ئەھلى بىلەن ئارىلاش، ئۇلارغا ئۈچۈق چىراي بىلەن ياخشى سۆز قىلغىن. سودىگەر تىجارەت قىلىپ غەرب ۋە شەرقنى ئايلىنىپ، سېنىڭ ئارزۇ قىلغان نەرسەڭنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئەگەر ئۇ بولمىسا، شىمالىي ياۋروپا توقۇلمىلىرى قانداق كېلەتتى. سودىگەرلەر دۇنيانى ئايلانمىغان بولسا، ئۈنچە - مەرۋايىتلارنى كىم كۆرەتتى. شۇڭلاشقا سودىگەرلەرگە ياخشى مۇئامىلە قىل." تېۋىپلار ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: بۇلارنى ئۆزەڭگە يېقىن تۇت، ئەزىز كور، ھېكىملەر پۈتۈن كېسەللىكلەرنى داۋالايدۇ. داۋالاش ۋاستىسى بىلەن كېسەللىك ساقىيىدۇ. ھېكىملەر كېسەلنى كۆرۈپ ئىلاج قىلىدۇ." ئالىملار ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: "ئالىملار خەلققە يول كۆرسىتىدۇ، بۇلاردىن ئازدۇر-

كوپتۇر بىلىم ئۆگەن. ئالىملارنىڭ بىلىمى خەلق ئۈچۈن."
شائىرلار ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: "شائىرلار قىلىچتىن كەسكىن بولىدۇ. ئۇلار بىلەن ياخشى ئۆتۈش كېرەك"، "ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى سىنچىلاپ كۆزەتسەڭ، ئۇلار دېڭىزغا چۆمگەن كىشىلەرگە ئوخشاش گوھەر، ئۈنچە، ياقۇت چىقىرىدۇ".

يۈسۈپ خاس ھاجىپ دولەت تەشكىلاتىدىكى خادىملار (تاپۇغۇچى) دا بولۇشقا تېگىشلىك پەزىلەتلەر توغرىسىدا سۆزلەپ: "بۇنداق خادىملار ئىناۋەتلىك كىشىلەردىن بولۇشى، سەممىي بولۇشى، ئەخلاقلىق بولۇشى كېرەك. ئىتتىپاقسىزلىق تۇغدۇرىدىغان، يالغان سۆزلەيدىغان، ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىدىغان ئادەملەرنى ھەرگىز ئۆزەڭگە يېقىن يولاتما" دەپ يامان ئىستىللارنى قاتتىق سۆككەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بەگ ئۈستىدە توختىلىپ: "بەگ دولەتنىڭ باش ۋەكىلى، بەگنىڭ قانداق بولۇشى دولەتنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ. بەگ بەگلىك ئىشلىرىنى قىلىپ ئۆگىنىدۇ. بەگ تېز پۈكمەس ئالىپ (قەھرىمان)، جەسۇر قابىل بولۇشى كېرەك. بەگدە مۇشۇ خىسلەتلەر بولسا، ئاندىن خەلق ئىشىنى ياخشى ئىدارە قىلالايدۇ"، "ياخشى پادىچى ئۆز قويلىرىنى بۆرىدىن ئاسرايدۇ، ياخشى خىسلەتلىك بەگمۇ خەلقنى ئاپەتتىن ساقلىشى لازىم. خان باغۇ-بوستانلارنى سۇغارغۇچىغا، خەلق گۈلگە ئوخشايدۇ. گۈل سۇغا قېنىپ ياراقسان بولۇپ ئېچىلسۇن" دەيدۇ. ئەمەلدار ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: "تاپۇغۇچى — ئەمەلدارلارنىڭ بىرى-شىدۇر، ئاندىن قالسا سۇ بېشى (ھەربىي قوماندان) دۈشمەننى كۆرۈپ چوچۇپ كەتمەسلىكى، تېز پۈكمەسلىكى، بېشىدىن

قەھرىمانلىق سەرگۈزەشتىلىرىنى ئۆتكۈزگەن بولۇشى، كۆچلۈك، قەتئىي، شەخسىيەتسىز، دادىل، باتۇر، تەمكىن بولۇشى لازىم. ئۇنىڭغا پەقەت بىر ئات، كىيىم-كېچەك ۋە قورال-ياراق قالدۇرۇشى لازىمكى، ئوغلۇم، قىزىم، خوتۇنۇم دەپ مال توپلىماسلىقى، سۆيۈم، بېغىم دەپ ئالتۇن-كۈمۈش توپلىماسلىقى كېرەك.

كور، ئارسلان بولۇ بەرسە ئىتقا باشى
ئىت بارچە ئارسلان بولۇر ئوز تۇسى
قالى بولسا ئارسلانغا ئىت باشچىسى
ئول ئارسلان بولۇر بارچە ئىت ساقشى"

(قاراڭلاركى، بىر ئارسلان ئىتقا باش بولسا، ھەممە ئىتلار ئارسلاندەك بولۇپ كېتىدۇ. ئەگەر ئىت بىر ئارسلانغا باش بولسا، ھەممە ئارسلان ئىتقا ئايلىنىپ قالىدۇ.)

شائىر يەنە، قوشۇننى باشقۇرۇش ئۇچۇن ئۇنىڭغا لايىق بايلىق ئاجرىتىش، بۇنىڭ ئۇچۇن ئەلنى بېيىتىش، جەڭدە ئەسىرگە چۈشكەنلەرگە ياخشى مۇئامىلىدە بولۇش، ئۇلارنىڭ بالىلىرى بولسا تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىش لازىملىقىنى ئېيتىدۇ. دولەتنى باشقۇرۇشتا: "ئۈچ نەرسە يەنى ئوق قولدا قىلىچ، سول قولدا مۇكاپات بېرىلىدىغان نىمەت بولۇش، ئاغزىدا تاتلىق سوز بولۇش كېرەك" دىگەن پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار جەمىيىتىدىكى ھەرقايىسى سىنىپ ۋە ھەرقايىسى تەبىقىلەر ھەققىدە بىر-بىرلەپ توختىلىدۇ. دولەت ئىدارىلىرىدىكى خىا-

دىملار ئۇستىدە يۇرگۈزگەن مۇھاكىمىسىنى يەكۇنلەپ مۇنداق دەيدۇ:

"ساڭا بەگلىك نېسىپ بولسا، بىلىمنىڭ بىلەن ئىدارە قىل،
يابىغۇ - تېگىن بولساڭ، قولۇڭدىن كەلگەنگە قەدەر ۋاپادار بول،
ئارمىيە قوماندانلىقىغا نېسىپ بولساڭ، دۈشمەننى بىل، ھۇشيارتۇر،
ساڭا ۋەزىرلىك نېسىپ بولسا، ئادىل بول، ناھەق ھوكۇم چىقارما،
ئۆگە①لىك ئورنىغا ئېرىشسەڭ، ھوكۇمدار خاتالاشقان بولسا يول كورسەت،
ھاجىپ بولساڭ، پارە ئالما، قۇل، يېتىملارنىڭ سوزىنى ئاڭلا،
ھوكۇمدارلار كاتىۋى بولساڭ، سىر ساقلاشنى بىل."

يۈسۈپ خاس ھاجىپ تۈركى خەلقلەرنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىجتىمائى ھاياتىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى، ئەخلاقىي پەزىلەتلىرىنى چوڭقۇر پەلسەپىۋى مۇھاكىمىلىرى ئارقىلىق يۈكسەك دەرىجىگە كوتىرىدۇ. بۇ قاراخانىلار جەمىيىتى ئىدىئولوگىيىسىنىڭ ۋە مەدەنى ھاياتىنىڭ يېڭى بىر دەۋرگە كىرگەنلىگىنى كورسىتىدۇ. شۇڭا قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنى نامايەن قىلغان بۇنداق بىر نادىر ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ جۈملىدىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىپتىخارىدۇر!

---

① ئۆگە — تېگىندىن بىر دەرىجە تۆۋەن ئەمەلدار، مەسلىھەتچى.

3 - بولۇم «تۈركى تىللار دىۋانى» توغرىسىدا

11 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان دەۋر قاراخانىلار مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ، بۇ دەۋردە خاقانىيە تىلى (ئۇيغۇر تىلى) ئۇستۇنلۇككە ئىگە ئىدى. شۇڭا بىر مۇنچە كىشىلەر ئۇيغۇر تىلىدا بىر قانچىلىغان ئەسەرلەرنى يازغان. بۇ ئەسەرلەردىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىرى ئىچىدە ھەر جەھەتتىن ئەڭ قىممەتلىك يەنە بىر ئەسەر «تۈركى تىللار دىۋانى» دۇر. مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئەسەردە ئەرەپلەرنىڭ تۈركى تىلنى ئۆگىنىشى ئۈچۈن، سوز - ئىبارىلەرگە ئەرەپ تىلى بىلەن ئىزاھات بەرگەن. «تۈركى تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە «دىۋان» دەپ ئالىدۇق) دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇنقى ئىنسكلوپىدىيىلىك لۇغەت دەپ ھېساپلانغان «كاشغى لۇغىتى» دىنمۇ كوپ ئىلگىرى تۇرىدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەر مەملىكىتىمىزدىكى قەدىمقى يادىكارلىقلار ئىچىدە بىباھا گوھەرلەرنىڭ بىرسى ھىساپلىنىدۇ.

ئىلىم دۇنياسى «دىۋان»نى تىلشۇناسلىقتا تەڭداشسىز ئەسەر دەپ ھىساپلىماقتا. «دىۋان» مۇندىن 1000 يىل ئىلگىرى تۈزۈلگەن تۈركى تىللىرى قامۇسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىزنى ئوتتۇرا ئاسيا ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى شىنجاڭ رايونىغا ئالاقىدار ئىنتايىن مۇھىم ماتىرىيال مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇنى چوڭ ئىنسكلوپىدىيە دېيىشكە بولىدۇ.

«دىۋان» دا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا تۈركى تىللارنىڭ ئاساسلىق قائىدىلىرى، گىراماتىكىلىق خۇسۇسى-

يەتلىرى، ھەربىر جاينىڭ دىيالېكتىلىق پەرقلىرى ۋە ئۇلار-
نى ئىپادىلەشتىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ جانلىق ئۈرنەك-
لىرى بايان قىلىنغان. «دىۋان» دا كەلتۈرۈلگەن ئۈرنەكلەر،
جۈملە، ماقال، تەمسىل، بېيىت، شېئىر، پارچە، داستانلاردىن
ئىبارەت بولۇپ، بۇلار ئارقىلىق قەدىمقى دەۋردىكى ئۇيغۇر
ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ كۈرەش پائالىيەتلىرى، ئەقىل-
پاراسەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بىز بۇ ئەسەردىن قەدىمقى
ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى تىللىرىنىڭ تىل تۈزۈلۈشى، قەدىمقى
تارىخى، ئەدەبىياتى ۋە پىكىر قىلىش ئۇسۇللىرى، قەبىلىلەرنىڭ
ئىسمى ۋە جايلاشقان يەر ناملىرى، ئۇلارنىڭ بىر بىرىگە
قوشۇلۇپ كېتىش جەريانلىرى، يېمەك-ئىچمەك، كىيىم-كې-
چەك، ئۆي جابدۇقلىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرى قاتارلىق ئېتنوگ-
رافىيىلىك قىممەتلىك مەنبەلەر بىلەن تونۇشىمىز. «دىۋان»
دىكى بۇ مەنبەلەر قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىلار
جەمئىيىتىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۈچۈن مۇھىم
ماتېرىيالدۇر.

مەھمۇت قەشقەرى توغرىسىدا

«تۈركى تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇت قەش-
قەرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 11-ئەسىردە ئۆتكەن مۇتەپەككۇر
ئالىمى.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ھاياتى ھەققىدە قولىمىزدا ماتې-
رىيال كەم. ئەمما، «دىۋان» نىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا
مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ تولۇق ئىسمىنى "مۇھەممەت
ئوغلى ھۈسەيىن ئىبنى مەھمۇت قەشقەرى" دەيدۇ. بۇنىڭدىن

ئۇنىڭ ئۆز ئىسمى مەھمۇت، دادىسىنىڭ ئىسمى مۇھەممەت ئىكەنلىگىنى ئېنىق بىلەلەيمىز.

مەھمۇت قەشقەرى قەشقەرنىڭ ئەينى زاماندىكى يېزىلىرىدىن ئوپالنىڭ① ئازىق كەنتىدە تۇغۇلغان، قەشقەردە ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى ۋە قانچىلىك ئۆمۈر كۆرگەنلىگى ھەققىدە «دىۋان»دا بايان قىلىنغان قاراخانىلار خانلىقىنىڭ خانلىق شەجەرىسىدىكى مەنبەلەرگە قاراپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغۇللىرىدىن بولغان مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم، يەنە بىر ئوغلى سۇلايمان ئىبنى ئابدۇكېرىم، سۇلايماننىڭ ئوغلى ھارۇن (ئەلى ھەسەن) ئىبنى سۇلايمان ھىجرىيىنىڭ 302 - يىلى، مىلادىنىڭ 992 - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئوغلى يۇسۇپ قادىرخان بۇ مەزگىلدە، ھېچ بولمىغاندا، 20 ياشلاردا بولۇشى كېرەك. يۇسۇپ قادىرخان خېلى ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرگەن بىر ئادەم بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 423 - يىلى، مىلادىنىڭ 1032 - يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنى 60 ياشلاردا ۋاپات بولغان دەپ ھېساپلىساق، ئۇ، ھېچ بولمىغاندا، مىلادىنىڭ 971 — 981 - يىللىرىدا تۇغۇلغان بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭ ئۇزۇن داۋام قىلغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن خوتەننى ئىشغال قىلغانلىقىنى بىلىمىز. ئۇ قەشقەردە "ناسىر دەۋلە قادىرخان" دېگەن ئۇنۋان بىلەن، ھېچ بولمىغاندا، ھىجرىيىنىڭ 396 -

① "ئوپال *opal*. بىزنىڭ يۇرتنىڭ نامى." «دىۋان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 - يىل نەشرى، 1 - توم 99 - بەت.

939 - 938

يىلى، مىلادىنىڭ 1005 — 1006 - يىللىرىدىن باشلاپ ھو-
كۇم سۈرگەن بولدۇ. چوڭ ئوغلى سۇلايمان ئىبنى يۇسۇپ
يەركەندىمۇ تەخمىنەن ھىجرىيىنىڭ 407 - يىلى، مىلادىنىڭ
1016 — 1017 - يىللىرىدىن باشلاپ ھوكۇم سۈرگەن بولدۇ.
ئىككىنچى ئوغلى مەھەممەت ئىبنى يۇسۇپ بەك كىچىك ئەمەس
ئىدى. يۇقۇرىدا كورۇپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەھمۇت ئىبنى يۇ-
سۇپ ھىجرىيىنىڭ 449 - يىلى، مىلادىنىڭ 1057 — 1058-
يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان. بۇ ۋاقىتتا مۇھەممەت ئىبنى
يۇسۇپنى ھىجرىيىنىڭ 327 - يىلى، مىلادىنىڭ 991 —
992 - يىللىرىدا تۇغۇلغان دەپ قىياس قىلساق، ھۇسەيىن
ھىجرىيىنىڭ 400 - يىلى، مىلادىنىڭ 1010 — 1011 - يىل-
لىرىدا دۇنياغا كەلگەن بولۇپ چىقىدۇ. بۇنداق بولغاندا، مەھ-
مۇت ئىبنى ھۇسەيىن ئىبنى مۇھەممەت قەشقەرىنىڭ تۇغۇل-
غان يىلى تەخمىنەن ھىجرىيىنىڭ 442 - يىلى، مىلادىنىڭ
1028 — 1029 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن شۇ نەر-
سە ئايانكى، مەھمۇت قەشقەرى بۇ ئەسەرنى يازغان مەزگىل-
لىدە تەخمىنەن 40 ياكى 50 ياشلاردا بولغانلىقى ئېھتىمال-
غا بەك يېقىن. بۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا
توغرا كېلىدۇ.

مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ مەركىزى بولغان قەشقەردىكى "ساچىيە" كۇتۇپخانىسىدا، سەمەرقەنت ۋە بالاساغۇنلاردا، كېيىنكى چاغلاردا باغداتتىكى مەشھۇر كۇتۇپخانىلاردا ئەرەپ، پارس ۋە تۈركى تىللاردىكى ئىلمىي ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلغان ۋە چوڭقۇر بىلىم ئالغان.

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» نى يېزىشتىن ئاۋال ئىلى

1051 - 1050   419 - 418

ۋادىسىدىن تارتىپ تاكى ئامۇ دەريا، سىر دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان پۈتۈن ماۋرا ئۇننەھر ۋە خازىرقى شىنجاڭ دائىرى-سىدىكى ئوغۇز، تۈركمەن، ياغما، چىگىل، قارلۇق، قىپچاق، باسمىل، چومۇل، تۈركەش، ياباقۇ قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئەھۋالى ۋە تىل پەرقلىرى ئۈستىدە جاپالىق ئىلمىي تەكشۈ-رۈش ئېلىپ بېرىپ، دۇنياۋى قىممەتكە ئىگە بولغان بۇ ئەسەرنى مەيدانغا چىقاردى. ئاپتور بۇ ھەقتە مۇنداق دەي-دۇ: "مەن شۇ تۈركلەرنىڭ ئەڭ سوزمەنلىرىدىن، پىكىرنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زىرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاسىلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۇستا نەيزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن-ئاياق كېزىپ چىقتىم. تۈرك، تۈرك-مەن، ئوغۇز، چىگىل، ياغما، قىرغىزلارنىڭ سوزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ تىلى دىلىمغا ناھايىتى ياخ-شى ئورۇنلاشتى. مەن ئۇلارنى پۇختا رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم."①

بۇنىڭدىن شۇنى كورۇش مۇمكىنكى، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» نى يېزىشتا ۋە تەتقىق قىلىشتا ئومرىنىڭ ئاخىرى-غىچە ئىشلەپ، ئۇنى ئوزىگە خاس ئالاھىدە بىر خىل ئىلمىي ئۇسۇلدا تۈزۈپ، كېيىنكى ئەۋلاتلارغا "ئەبىدى يادىكار" قىلىپ قالدۇرغان. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» دىن باشقا يەنە «تۈركىي تىللىرىنىڭ

① «دىۋان»، يۇقۇرىقى توم 2 - ، 3 - بەتلەر.

نەۋھىگە ئائىت جەۋھەرلەر» ناملىق مەشھۇر ئەسەرنىمۇ ياز-
غانلىقى مەلۇم. ئەمما بۇ ئەسەر بىزنىڭ قولىمىزدا يوق.

«دىۋان» نىڭ يېزىلغان ۋاقتى

مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان» نى يېزىش ئۈستىدە توخ-
تىلىپ، "بۇ كىتاپنى ھىجرىيە 464 - يىلى جۇمادىيەل ئەۋ-
ۋەلنىڭ باشلىرىدا يېزىشقا كىرىشىپ، 4 قېتىم كوزدىن كە-
چۈرۈپ، ئوبدان تەھرىرلەپ چىققاندىن كېيىن، 466 - يىلى
ھىجرىيىدە تاماملىدىم" دەيدۇ. ئاپتورنىڭ مۇشۇ سوزىدىن
قارىغاندا، «دىۋان» نىڭ 1- نۇسخىسى ھىجرىيىنىڭ 464 —
466 - يىللىرى (مىلادى 1072 — 1074 - يىللار) دا يېزىل-
غان بولۇپ، ھىجرىيىنىڭ 467 - يىلى (مىلادى 1075 - يىلى)
دا قايتا كوزدىن كەچۈرۈپ، پۇختا تەھرىرلىگەندىن كېيىن،
باغداتتىكى ئاببىاسلار خەلىپىلىگىنىڭ 27 - خەلىپىسى بولغان
ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىئەمرىللاغا تەقدىم قىلغان.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغداتقا بېرىشى توغرىسىدا

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ باغداتقا بېرىشىدىكى سەۋەپ
توغرىسىدا تەتقىقاتچىلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ئوخشاش بول-
مىغان كوز قاراشلار مەۋجۇت. پىرىتساك: "مەھمۇت قەشقە-
رىنىڭ باغداتقا نىمە سەۋەپ بىلەن كوچۈپ كەلگەنلىگى پە-
قەت ئاشكارىلانمىغان، تۈرك ئەللىرىدە ئېلىپ بارغان نۇرغۇن
ساياھەتلەرىنىڭ سەۋەپلىرى سوزلەنمىگەن. مەھمۇت قەشقەرى-
نىڭ باغداتقا بېرىشتىن ئىلگىرىكى ۋەقەلەر تولۇق ئېچىلمى-
غان" دەپ قارايدۇ.
سالچۇقلار دەۋرىدە باغدات ئەرەپلەر بىلەن ئۇيغۇر ۋە

باشقا تۈركى خەلقلىرىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۆزئارا ئۇچرىشىدىغان ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولغانلىقى ئۈچۈن، سىياسى پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ۋە بىرەر مەرتىۋىگە ئېرىشىش ئارزۇسىدا بولغانلارنىڭ باغدات ۋە مىسىرغا كۆچۈپ بارغىنىدەك، ئىلىم - پەن بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئارزۇ قىلغانلارنىڭمۇ مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىگە بېرىشى تەبىئىي هال ئىدى. شۇ دەۋرلەردە باغداتتىن باشقا بۇخارا، قاھىرە ۋە شام قاتارلىق بىرمۇنچە شەھەرلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار باغداتتەك ئەھمىيەتلىك ئەمەس ئىدى.

باغداتقا توپلانغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ ئەرەپ دۇنياسىغا نىسبەتەن مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەسىرى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، پۈتۈن سىياسى، ئىلمىي پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ قولىدا ئىدى.

مەھمۇت قەشقەرى باغداتقا بارغان ۋاقىت سالجۇقىلار سۇلتانى مەلىكشاھنىڭ تەختتىكى ۋاقتى بولۇپ، ئۇنىڭ خوتۇنى تۈركان خاتۇن قاراخانىلار خانى تاۋغاچ بۇغراخاننىڭ قىزى ئىدى. بۇ خاتۇن رەسمىي سىياسى پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ۋىلايەت دەرىجىلىك ئورۇنلارغا كۆپىنچە تۈركلەردىن ۋالى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار تەيىنلىنەتتى. بۇنداق ئوبيېكتىپ سەۋەپ تۈپەيلىدىن، تۈركى خەلقلەرگە تېخىمۇ يېقىنلىشىش ۋە ئۇلار بىلەن ياخشى ئوتتۇش نىيىتىدە بولغانلارنىڭ ھەممىسى ۋە ئەرەپ تىلىدا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئۈچۈن، تەبىئىي هالدا، ئۇيغۇر تىلى (خاقانىيە تىلى) نى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى.

تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، قاراخانىلار دۆلىتىدە ھىجرىيە 447 - 448 يىللىرى (مىلادى 1056 — 1057 - يىللىرى) سىياسى ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن. ئەڭ چوڭ خان (ئارسلان خان) سۇلايمان ئىبنى يۇسۇپ ئۆزىنىڭ ئىنىسى ھەم خانلىق شېرىكى بولغان مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپكە قارشى سىياسى ئۆزگىرىش قوزغاپ، دۆلەت ھوقۇقىنى ئۇنىڭ قولىدىن تارتىۋالغان. ئىككى ئوتتۇرىدىكى جەڭدە ئارسلان خان سۇلايمان ئىبنى يۇسۇپ مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشىدۇ. بۇغراخان مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپ ئۇنى زىندانغا تاشلاپ، دۆلەت ھوقۇقىنى قولىغا ئالىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، يەنە ئىبنولئەسىر ئۆزىنىڭ «تارىخى كامىل» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: "15 ئايدىن كېيىن، بۇغراخان مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپ چوڭ خاقان (ئارسلان خان) بولۇپ، دۆلەت ھوقۇقىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىن چاغرى تېگىنگە تۇتقۇزدى. ئۇنى دۆلەتنىڭ نامزات خانى دەپ ئېلان قىلدى. لېكىن، بۇغراخاننىڭ (ئارسلان خان مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپنىڭ) 2 - خوتۇنىدىن تۇغۇلغان كىچىك بىر ئوغلى بار ئىدى. بۇ خوتۇن ھۈسەيىن چاغرى تېگىننىڭ نامزات خانلىققا تەيىنلەنگەنلىكىگە نارازى بولۇپ، بۇغراخان (سۇلايمان ئىبنى يۇسۇپ) غا قەست قىلدى، ئۇنى ۋە پۈتۈن بىر ئائىلىنىڭ بىرنەچچە ئەزاسىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ قېرىندىشى ئارسلان خان ئىبنى قادىرخان (سۇلايمان يۇسۇپ) نىمۇ بوغۇزلىۋەتتى. مەھمۇت ئىبنى ھۈسەيىن يەنى مەھمۇت قەشقەرى مۇشۇ قىرغىندىن ئامان قالغان بىرقانچە كىشىنىڭ بىرسى ئىدى. ئۇ بۇ ۋاقىتتا قېچىپ چىقىپ خوشنا

تۈرك ئەللىرىگە بېرىپ، بۇ جايلاردا 10 نەچچە يىل يۈرۈپ ئاخىرى باغداتقا كېلىپ قالدى. قەشقەرى بۇ ئۇزۇن سەپەر جەريانىدا تۈرك دۇنياسىنى كوزدىن كەچۈرۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى."

قاراخانىلار دەۋرىدە تۈركى خەلقلەرگە ئورتاق بولغان قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىسىنى ساقلىغان ھالدا شەكىللەنـگەن يېزىق تىلى ۋە ئەدەبى تىل بار ئىدى. مەھمۇت قەشـقەرى «دىۋان» نى يېزىشتا ئوز دەۋرىدىكى ئەدەبى تىلنى ئاساس قىلدى. ئۇ خاقانىيەنىڭ مەركىزىي ئولكىسى (قەشقەر رايونى) دىكى خەلقلەر سوزلىشىدىغان ئورتاق تىلنى ئاساس قىلغان ھالدا ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى خەلقلەرنىڭ فۇنېتىكا-گىراماتىكا قائىدىلىرىنى ئېنىق چۈشەندۈردى. قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئولكىسىدە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىلىنى ئومۇمى تىلنىڭ ئاساسىي دەپ ھىساپلاپ، ئۇنىڭغا «خاقانىيە تىلى» دەپ نام بەردى. خاقانىيە تىلى ئەڭ ساپ ئۇيغۇر ئەدەبى تىلى بولۇپ، ئۇ قەدىمقى ئۇيغۇرچە 24 ھەرپتىن تۈزۈل-گەن؛ بارلىق خاقانلار، سۇلتانلارنىڭ كىتاپ، خەت - چەكلىرى قەدىمقى زاماندىن شۇ كەمگىچە، قەشقەردىن تارتىپ چىن ۋە ھەممە تۈرك شەھەرلىرىگىچە مۇشۇ يېزىق بىلەن يۈرگۈ-زۈلگەن.

مەھمۇت قەشقەرى خاقانىيە تىلىنىڭ ئەرەپ تىلىدىن قېلىشمايدىغانلىقى ئۈستىدە توختالغاندا، تۈركى تىلنىڭ ئەرەپ تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كورسەتكەن ئىدى.

«دىۋان» نىڭ مەزمۇنى

«دىۋان» تىلشۇناسلىق كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان ئەسەر بولسىمۇ، لېكىن شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇنىڭغا ھەممە ساھەدىن مەلۇمات بېرىلىپ، ناھايىتى كەڭ مەزمۇن بىلەن بېيىتىلغان.

(ئا) ئەدەبىيات

«دىۋان» بىزگە قاراخانىلار ئەدەبىياتى توغرىسىدىمۇ ياخشى مەلۇمات بېرىدىغان مەنبەلەردىن بىرىدۇر. ئۇنىڭغا قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇر ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىنى، مەدەنىي ھاياتىنى، كۈرەش پائالىيىتىنى، ئەقىل - پاراستىنى ئىنچىكە ۋە ئەتراپلىق بايان قىلىدىغان 242 پارچە (1 - جىلدىدا 117 پارچە، 2 - جىلدىدا 48 پارچە، 3 - جىلدىدا 77 پارچە) ئەدەبىي پارچە ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان 200 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر، قوشاق، تەمسىل، ھېكمەتلىك سۆزلەر كىرگۈزۈلگەن. «دىۋان» غا كىرگۈزۈلگەن شېئىر، قوشاق، ماقال - تەمسىللەر ئۆزىنىڭ يېقىملىقلىقى، گۈزەللىكى، رەڭدارلىقى ۋە مەزمۇنىنىڭ موللۇقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

(1) ئوۋچىلىق ۋە ئەمگەك قوشاقلىرى

«دىۋان» دىكى ئوۋچىلىق ۋە ئەمگەك قوشاقلىرى تەبىئەتنى، جەمئىيەتنى ئۆزگەرتكۈچى، ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقنى ياراتقۇچى ئەمگەكچى خەلقنىڭ پائالىيىتى، روھىي قىياپىتى ۋە سەيلە - تاماشاسىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق دەيدۇ:

يىگىتلەرنىڭ ئىشلەتۇ
يىغاچ يەمىش ئىرغاتۇ
قۇلان كېيىك ئاۋلاتۇ
بەزرەم قىلىپ ئاۋنالىم

(يىگىتلەرنى ئىشقا سېلىپ، مىۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ، ياۋا ھايۋانلارنى ئۇۋلىتىپ، بايرام قىلىپ كوڭۇل ئاچايلى.)①

«دىۋان» دىكى بۇ خىل ئوۋچىلىق ۋە ئەمگەك قوشاقلىرىغا ئېپتىدائىي جەمئىيەتكە دائىر ماتېرىياللار سىڭدۇرۇلگەن بولۇپ، بۇ قوشاقلار ئەدىبى قىممىتى جەھەتتىنلا ئەمەس، بەلكى ئۇزاق زامانلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى، ئېپتىدائىي جەمئىيەتنى ئۇگىنىش، تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

(2) جەڭ قوشاقلىرى

«دىۋان» دىكى جەڭ قوشاقلىرىدا قاراخانىلار تېرىتورىيىسىنى بىرلىككە كەلتۇرۇش، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش، كىچىك خانلىقلارنى بىرلىككە كەلتۇرۇش، ئىچكى بولۇنۇشكە خاتىمە بېرىشتىكى جەڭ-ئۇرۇشلار ۋە ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىشتە ۋە ئومۇملاشتۇرۇشتا غەيرى دىندىكىلەر ئۇستىدىن قىلىنغان غازاتلار، خوشنا ئەللەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ئېلىپ بارغان جەڭ، ئۇرۇشلار ئەكس ئەتتۇرۇلگەن.

ئالپلار ئارىغ ئالقىشۇر
كوچ بىر قىلىپ ئارقاشۇر
بىر بىر ئۇزە ئالقىشۇر
ئەزگەرمەزىپ ئوق ئاتار

(باتۇرلار بىر-بىرىنى ئولتۇرۇشتى، كۈچىنى توپلاپ

① «دىۋان» يوقۇرىقى توم، 348 - بەت.

ئۆز كىشىلىرىنى قوللاشتى، مەدەت بېرىپ بىر-بىرىنى ئالقىش-
لاشتى، ئۇلۇمدىن قورقماي ئوق ئېتىشتى.)①

....

تەلىم باشلار يۇۋالدىمات
ياغى ئاندىن ياۋالدىمات
كۈچى ئانىڭ كەۋەلدىمەت
قىلىچ قىنقا كۈچۈن سىغدى

(باتۇرلارنىڭ باشلىرى تېنىدىن جۇدا قىلىندى، شۇڭا دۈش-
مەننىڭ ھەيۋىسى سۇنۇپ، كۈچى ئاجىزلاشتى. قىلىچلار يۈ-
زىگە قاتقان قاننىڭ كوپلۇگىدىن قىنىغا تەستە سىغدى.)②

(3) مەرسىيە قوشاقلىرى

«دىۋان» دىكى مەرسىيە قوشاقلىرى قايغۇ، ئۇلۇم ئا-
دىمىلىرى يۈز بەرگەندە ئېيتىلىدىغان مەرسىيىلەر. «دىۋان» دا
چوڭ سالماقنى تەشكىل قىلىدىغان ئىككى مەرسىيە بار: بۇ-
نىڭ بىرى قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر قەھرىمانى ئالىپ
ئەر تۇڭانىڭ ئۇلۇمىگە بېغىشلانغان مەرسىيە، يەنە بىرى نامى
كورسىتىلمىگەن بولسىمۇ، ئۇرۇشتا ۋاپات بولغان تارىخىي
شەخسلەر ۋە ئۇلارنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئەسلىتىدىغان مەر-
سىيىلەر. مەسىلەن:

ئالپ ئەرتۇڭا ئولدىمۇ
ئېسىز ئاژۇن قالدىمۇ

---

① «دىۋان» 1-توم، 316-، 317-بەتلەر.
② «دىۋان» يۇقۇرىقى توم، 515-، 516-بەتلەر.

ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر

(ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ؟
يامان دۇنيا قالدىمۇ؟
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ
ئەمدى يۈرەك تىتىلۇر.)①

....

ئۇلشىپ ئەرەن بورلەيۇ
يىرتىپ ياقا ئۇرلايۇ
سىقرىپ ئۈنى يۇرلايۇ
سىغتاپ كوزى ئورتولۇر

(ئەرلەر بوردەك ھۆلشىپ،
ياقا يىرتىپ ۋاقىرىشىپ،
ئۇنىنىڭ بىردىچە چىقىراپ، پەرپات چېكىپ،
ئوكسۇپ كوزنى ئورتىلەر.)② (ئاپراسياپنىڭ
ئۆلۈمى ئۈچۈن)

بۇخىل مەرسىيىلەردە تىپىك تارىخىي شەخسلەرنىڭ خەلق يولىدا كورسەتكەن خىزمتى ئەسلىنىپ، ئۇنىڭ جەڭدە ۋاپات بولغانلىغىغا چوڭقۇر قايغۇ ـ ھەسرەت ئىپادىلەنگەن.

(4) مۇھەببەت قوشاقلىرى

① «دىۋان» يۈقۈرىقى توم، 59 - بەت.

② «دىۋان» يۈقۈرىقي توم، 254 - بەت.

قاراخانىلاردىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن مۇھەببەت قوشاقلىرى شۇ دەۋردىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ساپ ـ سەممىي ئەخلاقىنى، سويگۇ ـ ھىسسىياتىنى، شۇ دەۋردىكى كىشىلىك ۋىجدان ۋاپادارلىقىنى تىپىك قىلىپ ئىپادىلىگەن. بۇ قوشاقلار «دىۋان» يېزىلىشتىن بۇرۇن خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان مۇھەببەت قوشاقلىرىدۇر. مەسىلەن:

ياردى كوزۇم يارۇقى
ئالدى ئۇزۇم قونۇقى
قاندا ئەرىنچ قانىقى
ئەمدى ئۇدىن ئوزغۇرۇر

(كوزۇمنىڭ يورۇغى كەتتى،
جېنىمنى ئالدى،
ئۇ قەيەردە بولغاي،
ئەمدى ئۇيقۇدىن ئويغىنار.)①

كوز نۇرۇم (سويگەن يارىم) كەتتى، ئۇ مېنىڭ روھىمنىمۇ ئوزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتى. ئەمدى ئۇ قەيەردىكىن؟ (ئۇنىڭ پىراقىدىن) كوزۇمگە ئۇيقۇ كەلمەيدۇ.

....

بۇلنار مەنى ئۇلاس كوز
قارا مەڭىز قىزىل يۈز

① «دىۋان» يۇقۇرىقى توم، 65 ـ بەت.

ئاندىن تامار تۇگەل تۈز
بولناپ يانا ئۇل قاچار

(ئوۋلار مېنى خۇمار كوز،
قارا خاللىق قىزىل يۈز،
تامار ئاندىن تۇگەل ئۆز،
ئوۋلاپ يەنە ئۇ قاچار.)①

قارا مەڭلىك قىز يۈزلىرىدىن گۈزەللىك تېمىپ تۇرىدىغان خۇمار كوز مېنى ئەسىر قىلىدۇ، ئەسىر قىلىدۇ-دە، يەنە قېچىپ كېتىدۇ.

(5) پەندى-نەسىھەت قوشاقلىرى

«دىۋان» دا يېزىلغان پەندى-نەسىھەت قوشاقلىرى شۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي ئەخلاق قارىشىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇ قوشاقلاردا كىشىلەر ئەجداتلارنىڭ ئېسىل خىسلەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىشقا، ئۇلارنى ئۆزلەشتۈرۈشكە، چوڭلارغا ھورمەت قىلىشقا، ئىلىم-پەن ئۆگىنىشكە دەۋەت قىلىنغان ۋە تەييارتاپلىق، يالغانچىلىقنىڭ ئىنسانغا زىيانلىق ئىكەنلىگى تەسۋىرلەنگەن.

بىلگە ئەرىگ ئەزگۇ تۇتۇپ سۆزىن ئېشىت
ئەرزەمىنى ئۇگرەنىپەن ئىشقا سورا
(بىلىملىك ئادەمنى ئىززەتلەپ، سوزىنى ئىشىت،
پەزىلىتىنى ئۆگىنىپ ئىشقا ئاشۇر.)②

① «دىۋان» بىرىنچى توم، 82 - بەت.
② «دىۋان» بىرىنچى توم، 558 - بەت.

(ب) تىبابەتچىلىك

«دىۋان» ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى تىببىي ئىلمى، تىبابەت تارىخى ئۈستىدە بىزنى مول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش، تەبىئەت ۋە كېسەللىكلەر بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا، ھەرخىل داۋالاش تەدبىرلىرىنى ئىجات قىلغان ئىدى. «دىۋان» مۇشۇ تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا، تۈركىي ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ماكانلاشقان رايونىنىڭ ئاب - ھاۋاسى، يەر - سۈيى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، غىزالىنىشى، بۇ جايلاردا ئۆسكەن ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەر، ئوت - چۆپ، مەدەن، دورا - دەرمەك بايلىقلىرى، شاراپ تەييارلاش ئۇسۇللىرى، كېسەللىكلەرنى داۋالاش ۋە دورد - گەرلىك ئىلمى توغرىسىدا ماتېرىيال بېرىدۇ.

شۇ دەۋردە خەلق ئىچىدە پەيدا بولغان كېسەللىكلەردىن قان بېسىمى كېسىلى، ھوخۇ كېسىلى، ئۇيقۇسىزلىق كېسىلى، بەزگەك، ئاق كېسەل، ئىچ ئۆتكۈ، زۇكام، باش ئاغرىقى، چىش ئاغرىقى، چاپلاشقاق كېسىلى، قوساق ئاغ - رىقى، قېرىنىدا سېرىق سۇ يىغىلىش كېسىلى، سېرىق چىچەك كېسىلى، ئۆسمۈرلەرنىڭ تېرىنىغا ئاق داغ چۈشۈش كېسىلى، كېزىك كېسىلى، ئاياللارنىڭ يۈزىگە داغ چۈشۈش كېسىلى، تاز، قىچىشقاق كېسىلى قاتارلىق ھەرخىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى داۋالىغانلىقى، قوساق ئاغرىقىنى ئىگىر بىلەن داۋالىغانلىقى، "ئاكىت" دەپ ئاتىلىدىغان بىرخىل دورىنى زەپەر بىلەن قوشۇپ ئاياللارنىڭ يۈزىدىكى داغنى داۋالىغانلىقى بىر بىرلەپ بايان قىلىنىدۇ. يەنە ھەرخىل كېسەللىكلەرنى داۋالاپ ساقايتىشتا ھەسەل، زەپەر، سىغۇن

ئوت (مېھرىگىيا)، قوداي يېشى، ئىپار ۋە ھايۋان، ئۇچار - قانات ھەمدە ھەر خىل ئوسۇملۇكلەردىن پايدىلىنىلىشى توغرىسىدا تەپسىلى مەلۇمات بېرىلىدۇ. بىز بۇنىڭدىن تۈركى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا ئۆزىگە خاس تېببى ئىلمىنىڭ بولغانلىقى، بۇ ئىلمنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى داۋالاش تەجرىبىلىرىنى ئەپچىللىك بىلەن تاللاپ قوبۇل قىلىپ، ئۆز تېببى ئىلمىنى بېيىتقانلىقىنى كورۇۋالالايمىز.

«دىۋان» دا يەنە ئۇيغۇر ۋە تۈركى خەلقلەرنىڭ كالىنىدارچىلىقىغا دائىر مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئەڭ قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپلا يىللارنى موچەل بىلەن ھىساپلاش ئۇسۇلىنىڭ تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقانلىقىدىكى تارىخىي پاكىتلارنى بىزگە يېزىپ قالدۇرغان.

قاراخانىلار دەۋرىدە ئاسترونومىيە خېلىلا تەرەققى قىلىپ، ئاسماندىكى سەييارىلەرنىڭ ئورۇنلىشىشىنى تەتقىق قىلىش باشلانغان. شۇ چاغدىكى ئاسترونوملار ناھايىتى نۇرغۇن يۇلتۇزلارغا ئىسىم قويۇپ، بىرنى ئاسمان جىسىملىرى توغرىسىدا مەنبەلەر بىلەن تەمىنلىگەن ئىدى. «دىۋان» دا بۇ ھەقتىمۇ ياخشى مەلۇمات بېرىلگەن.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» قاراخانىلار خانلىقى دەۋرىدە بىزگە قالدۇرۇلغان مەدىنى مىراس بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا ئۇيغۇر ۋە بارلىق تۈركى خەلقلەرنىڭ ئۇزاق تارىخىي ئوتمۇشىنى تىل ۋاستىسى بىلەن بايان قىلىپ بەرگەن ئۆچمەس تارىخىي ھوججەتتۇر.

4. بولۇم «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» توغرىسىدا

قاراخانىلار دەۋرىدە يېزىلغان «قۇتاتقۇبىلىك»، «تۈركى تىللار دىۋانى» دىن باشقا يەنە ئۇزىنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلىرى بىلەن پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا مەشھۇر بولغان نادىر ئەسەر «ئەتەبەتـۇل ھـەقايىق» («ھەقىقەت ئىشىگى») دىگەن ئەسەرنى مىسال قىلىش مۇمكىن.

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» نىڭ ئاپتورى ئەھمەت يۈكنەكى 12 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرى ياشىغان ئۇيغۇر ئەدىپ، ئۇنىڭ بۇ ئەسىرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئەمما ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىدىن قارىغاندا، بۇ ئەسەرنى قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يېزىلغان دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ. چۈنكى بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى ئاساسىدىكى ۋەز - نەسىھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ ئەسەر جەمى 14 باپ، 484 مىسرا (كىتاپقا ئىلاۋە قىلىنغان 3 پارچە شېئىر بىلەن 512 مىسرا) دىن تەركىپ تاپقان. ئالدىنقى 5 بابى 11 بوغۇمدىن تۈزۈلگەن مەسنەۋى (ھەربىر كوبلىتى ئىككى مىسرالىق شېئىر)، كېيىنكى 9 بابىنىڭ ھەربىر مىسراسى 11 بوغۇمدىن تۈزۈلگەن. 1 -، 2 -، 3 - مىسرالىرى قاپىيىلىشىپ كېلىدىغان رۇبائى شەكلىدە يېزىلغان. كېيىن، دۇنىيا ئالىملىرىدىن بىر قانچىلىرى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىپ، باشقىلارنىڭ ئىلاۋە قىلغان مىسرالىرىنى قوشقاندا، بۇ ئەسەر جەمى 512 مىسرادىن تەركىپ تاپقان داستان ئىكەنلىكىنى تېپىپ چىققى.

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر تىلى ۋە تارىخىنى تەتقىق قىلىش ھەمدە قەدىمقى دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەمىر ئارسلان خوجا قاراخان تەرىپىدىن بۇ ئەسەرگە يېزىلغان ئىلاۋىدە، ئەسەرنىڭ قەشقەر تىلى (خاقانىيە تىلى) دا يېزىلغانلىقى ئېيتىلغان.

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» نىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «تۈركى تىللار دىۋانى»غا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، بۇ ئەسەر چاغاتاي تىلى (چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى) بىلەن يېزىلغان. بۇ ئەسەر ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە تۈركى تىللار ئىچىدە تۇتقان ئورنىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن بىزنى قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق»نىڭ بىزگە ھازىرچە مەلۇم بولغىنى 3 خىل قولىيازما نۇسخىسى بولۇپ، بىرىنچىسى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا كوچۈرۈلگەن نۇسخىسى (ئا نۇسخا). بۇ مىلادىنىڭ 1444 - يىلى زەينول ئابىدىن، سۇلتان بەخت، ھۇسەيىن قاتارلىقلار تەرىپىدى سەمەرقەنتتە كوچۈرۈلگەن، ھازىر ئىستامبۇلدىكى «ئاياسوفىيا» موزېيىدا ساقلانماقتا. ئىككىنچىسى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەپ يېزىقىدا قورمۇقۇر پاراللىل قىلىپ كوچۈرۈلگەن نۇسخىسى (ب نۇسخا) بولۇپ، بۇ نۇسخا مىلادىنىڭ 1480 - يىلى ئابدۇلرازاق قاتارلىقلار تەرىپىدىن ئىستامبۇلدا كوچۈرۈلگەن. بۇ نۇسخىمۇ ئىستامبۇلدىكى «ئايا سوفىيا» موزېيدا ساقلانماقتا. ئۈچىنچىسى، يالغۇز ئەرەپ يېزىقىدا

كوچۇرۇلگەن نۇسخىسى (ت نۇسخا) بولۇپ، بۇ نۇسخىمۇ ئىستامبۇلدا كوچۇرۇلگەن. بۇ نۇسخىنىڭ كوچۇرۇلگەن ۋاقتى ۋە كوچۇرگەن كىشىنىڭ نامى ئېنىق ئەمەس. هازىر بۇ نۇسخىمۇ ئىستامبۇلدىكى «توپقاپى ساراي» كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

بەشىنچى باپ
قاراخانىلار خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى

قاراخانىلار خانلىقى مىلادى 9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 13 - ئەسىرگە قەدەر ھوكۇم سۈرۈپ، مىلادىسىنىڭ 1222 - يىلى يىمىرىلدى.

قاراخانىلار خانلىقى فېوداللىق تۈزۈمدىكى ئۇيغۇر ئىسلام دولىتى، قاراخانىلار ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋر — مەملىكىتىمىز تارىخىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە دەۋردۇر. يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇ قاراخانىلار تېررىتورىيىسىدە ياشىغان ئۇيغۇر، تۈركى خەلقلەرنى بولۇپمۇ قەشقەر ۋادىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، گۈللەندۈرۈشتەك تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆتىدى. بىرقانچە مۇستەقىل ھاكىمىيەتلەرنى ۋە بىرقانچە قەۋملەرنى قاراخانىلار دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ، بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇردى. قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى دۆلىتىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيىتىنى ئالغا سۈرۈپ، يېڭى بىر ئىسلام مەدەنىيىتىنى مەيدانغا كەلتۈردى. كەڭ تېررىتورىيىگە ھوكۇمرانلىق قىلغان قاراخانىلار خانلىقى ئۆز دائىرىسىدىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇش بىلەن يەرلىك باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. خان ئۆزىگە قاراشلىق يەرلەرنى ئۆز پەرزەنتلىرىگە

بولۇپ بەردى. ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋرا ئۇننەھر ۋە يەتتە سۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئىلىك خان، ئەمىر، بەگلەر ئەپلىك جۇغراپىيىلىك شارائىتتىن پايدىلىنىپ، تەپرىقىچىلىق ھەركەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار ئۆزى بەگ، ئۆزى خان بولۇۋېلىپ، ئۆز مەيلىچە ئىش قىلىدىغان، بىر بىرى بىلەن دۈشمەنلىشىدىغان، ئۆزئارا تالاش - تارتىش قىلىدىغان بولۇپ قالدى. نەتىجىدە قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپ، زىددىيەتلەر كۈچەيدى. "ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەش — فېوداللىق تۈزۈمنىڭ ئاساسىي بەلگىسى."① ئەمگەكچى خەلقلەر بىلەن ھوكۇمران سىنىپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ، كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتتى.

شۇنىمۇ كورسىتىپ ئوتۇش كېرەككى، قاراخانىلار خانلىقى فېودال ئاقسوڭەك خانزادىلەر ۋە دىنىي يۇقۇرى قاتلام ۋەكىللىرىدىكى ھاكىمىيەت بولغاچقا، بۇ خانلىق ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايتتى. بۇ ھال قاراخانىلارنىڭ مۇستەھكەم بولماسلىقىغا، بۆلۈنۈشى، ئاجىزلىششىغا سەۋەپ بولدى.

قاراخانىلار خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ھەرقايسى جايلاردا خەلق قوزغىلاڭلىرى كوتىرىلدى. قاراخانىلار خانلىقى دەل مۇشۇنداق خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا ئاجىزلىشىپ يىمىرىلىشكە يۈزلەنگەن ئىدى.

① ستالىن: «دىيالېكتىك ماتېرىيالىزىم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزىم».

1 - بولۇم قاراختايلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى

خەنزۇچە تارىخ كىتاپلىرىدا غەربىي "لياۋ" دەپ ئاتالغان قارا خىتايلار (ئەسلىدە قاراقىتان. بىز ئادەت بويىچە قاراختاي دەپ ئالدۇق). مىلادىنىڭ 1124 - يىللىرى جىن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ زەربىسى ئاستىدا زاۋاللىققا يۈزلەندى. مۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا، قاراختايلاردىن يەللىغ تاشىن دىگەن بىر ئاقسوڭەك بىر قىسىم ئادەمنى باشلاپ غەربىي شىمال تەرەپكە قېچىپ كەلدى. ئۇ ئاخىرى بۇ رايونغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، بۇ جايدا "لياۋ" خانلىـ-غىنى قۇرۇپ، ئۆزىنى خان دەپ جاكالىدى. بۇ خانلىق ئىسلام تارىخلىرىدا "قاراختايلار" دەپ ئاتالدى.

قارا خىتايلارنىڭ خانىنى يەرلىك خەلقلەر "گورخان" دەپ ئاتايتتى. بۇ خانلارنىڭ خانى دىگەنلىك بولاتتى. ئۇ ئۇرخۇن دەرياسى بويىدىكى خاتۇن شەھىرىگە، ئۇندىن كېيىن غەربىي شىمالغا يۈتكىلىپ، يەنسەي ۋادىلىرىدىكى قىرغىز (خاكاسلار) رايونىغا باردى. قىرغىزلار ئۇنى يەنسەي ۋادىسىدىن ھەيدىۋەتكەندىن كېيىن، ئۇ يەنە جەنۇپقا يۈرۈش قىلىپ، بېشبالىق (جىمسار ئەتراپى) غا كېلىپ ئورۇنلاشتى. يەللىغ تاشىن جىن سۇلالىسىدىن قىساس ئېلىش ۋە قاراختاي خانلىغىنى قايتا قۇرۇش مەقسىدىدە بۇ جايدا قۇرۇلتاي ئېچىپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆزىگە قوشۇپ، 40 مىڭدەك ئادەم توپلىدى. ئۇ غەربىي رايونغا ئىچكىرىلەپ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئېمىل دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدى. كېيىنچە چۆچەك رايونىغا كېلىپ ھەركەتـ-

لەندى. ئۇندىن كېيىن قوچۇ خانلىقى (ئۇيغۇر ئىدىقۇتى) چىگرىسىغا قەدەر بېسىپ كىردى. جىن سۇلالىسى مىلادىنىڭ 1129 - يىلى يەللىغ تاشىنىڭ قايتا تىرىلىش ئۈچۈن ھەركەت قىلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنىڭغا ئۇزۇل- كېسىل زەربە بەرمەكچى بولۇپ غەربىي رايونغا قوشۇن ئەۋەتكەندە، قاراخىتايلار بولۇنۇپ قېچىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قاراخانىلار دائىرىسىدىكى يەتتە سۇغا يېقىن كەلگەندە، شىمالىي ئېلىك خان ئۇلارغا تاغ يوللىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش، چىگرىنى قوغداش ۋەزىپىسىنى يۈكلەش شەرتى بىلەن يەر، سۇ كورسىتىپ بەردى ۋە مەلۇم دەرىجىدە خىزمەت ھەققى بەردى. ئەينى ۋاقىتتا بۇلارنى مۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى مەقسەت قارلۇق، قىپچاق، قانقىلى قاتارلىقلارنىڭ قاراخانلارغا قارشى ئىسيان كوتىرىشىگە تاقابىل تۇرۇش ئىدى. قارا خىتايلارنىڭ يەنە بىر قىسمى قاراخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەر چىگرىسىغا بارغاندا، قاراخانىلارنىڭ چىگرا مۇداپىە قىسملىرى ئۇلارغا قاتتىق زەربە بېرىپ ھەيدىۋەتتى.

يەتتە سۇ ھاكىمى (تارىخىي كىتابلاردا قايىسى ئېلىك خان ئىكەنلىكى ئېيتىلمىغان) قاراخىتايلارنى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا زورلىغاندا، قارا خىتايلار رەت قىلدى ۋە ئۇزلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى ساقلاپ قېلىش ھىساۋىغا ئېلىك خان تەرەپتىن قويۇلغان ھەممە تەلەپلەرنى ئىجرا قىلىپ، خانغا تولۇق بوي سۇنىدىغانلىقىنى بىلدۇردى (ئۇلارنىڭ ئېتىقات قىلغان دىنى مانى دىنىمۇ ياكى خىرىستىيان دىنىمۇ، ھازىرچە ئېسپاتلاش قىيىن)، ئەمما قاراخىتايلار ماكانلىشىپ بولغاندىن كېيىن، "چىگرا مۇدا -

پەسىنى قوغداش" ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، ئىچكى جەھەتتىن كۈچ توپلاپ، قاراخانىلار ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش سۇيىقەستىنى پىلانلىدى.
1137 - يىلى قارلۇقلارنىڭ شىمالىي ئېلىك خانغا قارشى قوزغىلىڭى پارتلىغاندا، قاراختايلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالىي ئېلىك خانغا قارشى پىتنە قوزغاپ، ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، بالاساغۇننى ئىشغال قىلدى.
مىلادىنىڭ 1137 - يىلى، خوجەند يېنىدىكى ئۇرۇشتا تامغاچ مەھمۇت خاننىڭ ئەسكەرلىرى يەللىغ تاشىن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى. بۇ مەغلۇبىيەت ماۋرا ئۇننەھر خەلقى ئۈچۈن چوڭ بالايى - ئاپەت ئېلىپ كەلدى. قاراختايلار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ يەنسەي دەرياسىدىن تالاسقا قەدەر سوزۇلغان كەڭ رايوننى ئۆزىگە بوي سۇندۇرۇپ، قارا خىتايلار ھاكىمىيىتىنى ئورناتتى.
قارا خىتايلارنىڭ خانى يەللىغ تاشىن زور تۈركۈمدىكى ھەربى قوشۇن بىلەن ئىسسىق كول ئارقىلىق قاراخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، قەشقەرنى بېسىۋالدى، ئارقىدىنلا يەكەن، خوتەن، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق يەرلەرنى بوي سۇندۇرۇۋالدى. قەشقەر قاراختايلار تەرىپىدىن تامامەن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، قاراخانىلار قاراختاي خانلىقىغا بېقىندى بولۇپ قالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي قارا خىتايلار شەرققە قاراپ يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، قوچۇ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىمۇ بوي سۇندۇردى.
1141 - يىلى، قارا خىتايلار غەربىتىكى قاراخانىلار خانى تامغاچ مەھمۇت خان ئۈستىگە ئەسكەر تارتىپ بېرىپ، ئۆزكەنت، كاسان قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەرنى

ئىشغال قىلدى. تامغاچ مەھمۇت خان سەمەرقەنتتىن ھەربىي قوشۇن كەلتۈرۈپ، قارا خىتاي-لار بىلەن قاتتىق جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئاجىز كېلىپ سۇلھى تەلەپ قىلدى. يەللىغ تاشىن تامغاچ مەھمۇت خاننىڭ تەلىۋى بويىچە سۇلھى تۈزۈشكە قوشۇلدى. سۇلھى بويىچە تامغاچ مەھمۇت خان "ئىچكى جەھەتتىن مۇستەقىللىقنى ساقلاپ قېلىپ، مەلۇم مىقداردا باج تاپشۇرۇش" شەرتى بىلەن قارا خىتاي-لارغا تەۋە بولدى.

مىلادىنىڭ 1141 - يىلى 9 - ئايدا، قاراخىتايلار غەرپتىكى سۇلتان سەنجەر سالجۇقىغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. سۇلتان سەنجەر سالجۇقىي قاراخىتاي-لارنىڭ ئىلگىرىلىشىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئەسكەر باشلاپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ سەمەرقەنتكە قاراپ ئىلگىرىلىدى. قارا خىتايلار بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت ئارىسىدىكى كاتۋان چۆلىگە ئەسكەر توپلىدى. مىلادىنىڭ 1141 - يىلى 10 - ئايدا، سۇلتان سەنجەر سالجۇقى بىلەن قاراخىتايلارنىڭ قوشۇنلىرى كاتۋان چۆلىدە ئىنتايىن دەھشەتلىك ئۇرۇش قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا سۇلتان سەنجەر سالجۇقنىڭ ئەسكەرلىرى قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى؛ ئىككى تەرەپتىن 30 مىڭ ئادەم ھالاك بولدى. سۇلتان سەنجەر تىرمىزغا قاچتى. 1141 - يىلىنىڭ ئاخىرى، قاراخىتايلار بۇخارانى ئىشغال قىلىپ، ئالپ تېگىننى بۇخاراغا ئەمىر قىلىپ بەلگىلىدى.

سۇلتان سەنجەر سالجۇقنىڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشى خارەزىم شاھى ئاتسىز ئۈچۈن خۇددى قاراخىتايلارنى چاقىرىپ كەلگەندەك خەۋپلىك بىر ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈر-

دى. قارا خىتايلارنىڭ قوماندانى ئەزبەر خارەزىمگە تۇرغۇن ھەربى قوشۇن باشلاپ بېرىپ، خارەزىم شاھىنى يەڭدى. بۇنىڭ بىلەن خارەزىم شاھى ئاتسىزنىڭ مەملىكىتى ئۇزۇنغا قالماي قارا خىتايلارنىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن تالان - تاراج قىلىندى. خارەزىم شاھى قارا خىتايلار بىلەن سۈلھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولۇپ، ھەر يىلى 30 مىڭ دىنار (30 مىڭ تىللا) ئالتۇن تولەش ۋە مەملىكىتىدە ئۇنىڭ بىر ئالى دەرىجىلىك ۋەكىلىنى تۇرغۇزۇش شەرتى بىلەن قارا خىتايلارغا بېقىندى ئەل بولدى.

2 - بولۇم قاراخىتايلارنىڭ زاۋالى

قارا خىتايلار ئەسلىدىكى لياۋ خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت شەكلىنى داۋاملاشتۇردى. تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، قاراخىتايلار ئوتتۇرا ئاسىيانى بوي سۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇخارا، سەمەرقەنت، خارەزىم ۋە شىنجاڭ قاتارلىق جايلارنى قەدىمقى لياۋ خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت باشقۇرۇش سىستېمىسى بويىچە باشقۇردى. ئۇلار قاراخانىلارنىڭ ئەسلىدىكى بىر يۈرۈش چارىلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، يەرلىك ئاھالە ئۈستىدىكى سىياسى زۇلۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. قاراخىتايلار ئۆزىگە قاراشلىق جايلار ۋە رايونلارنى تۆۋەندىكى 3 خىل ئۇسۇل بىلەن ئىدارە قىلدى:

1. بوي سۇندۇرۇلغان يەرلىك ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغا ئۆزىنىڭ ئەمەلدارلىرى (باسقاق)نى ئەۋەتىپ، يەرلىك ھوكۇمدارلار ئۈستىدىن نازارەت قىلدى. مەسىلەن، قارا خىتايلار قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدا كەنجى باسقاق ناملىق

ۋەكىلىنى تۇرغۇزدى. ئۇلار باشقا جايلاردىمۇ شۇنداق قىلدى.

2. مەلۇم مۇددەتتە باج - خىراج يىغقۇچى ئەمەلدار-لارنى ئەۋەتىپ، باج - خىراج يىغدى.

3. ئۆز ھوكۇمرانلىقى ئاستىدىكى جايلارنىڭ ئەمەلدار-لىرىغا كۈمۈشتىن ياسالغان دەستەك (پەيزە) بېرەتتى. بۇ دەستەكنى ئالغانلار ئۇنى دائىم بېلىدىن ئايرىمايتتى، بۇ دەستەك قاراخىتايلارغا تەۋە بولغانلىقنىڭ بەلگىسى ئىدى. قاراخىتايلار ئۆز ھاكىمىيىتىنى ئورناتقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ باسقاق (ئەمەلدار)لىرىنى ئەۋەتىپ داۋاملىق ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقلارنى ئېلىپ، خەلقنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى. ھەربىر ئائىلە باشلىقىنى بىر دىنار (بىر تىللا) باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلدى. بۇ باجدىن باشقا يەنە خىراج دەپ، مەھسۇلاتنىڭ 10دىن بىرىنى تارتىۋالاتتى. بۇ باجنى ۋاقتىدا تاپشۇرمىغانلارنى دەرھال جازالايتتى. قارا خىتايلارنىڭ چېرىكلىرى تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، يەرلىك خەلقنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا باسقۇنچىلىق قىلىپ، ئۇلارنى دەپسەندە قىلىسىمۇ، ھېچقانداق جاۋاپكار-لىققا تارتىلمايتتى.

مىلادىنىڭ 1143 - يىلى، قاراخىتايلارنىڭ خانى يەلۈغ تاشىن ئۆلدى، قاراخىتاي خانلىقىنىڭ تەخت ۋارىسى يەلۈغ ئېلى كىچىك بولغاچقا، ئۇنىڭ ئورنىغا يەلۈغ تاشىننىڭ خوتۇنى كوياڭ ياكى "پوسوۋەن خان" خان بول-دى. بۇنىڭ خانلىق ۋاقتىنىڭ قانچىلىك داۋام قىلغانلىقى تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق ئېيتىلمىغان. ئەمما، يەلۈغ تاشىن (گورخان) ئۆلگەندىن كېيىن، قاراخىتايلار ئىچىدە خانلىق تالىشىش كۈرەشلىرى ئىنتايىن كەسكىن بولۇپ، نەتىجىدە

"كوياڭ" ئولتۇرۇلدى. ملادىنىڭ 1150 - يىلى، قاراختايلار تەختىدە يەللىغ ئىلى («شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» دا چورۇق دەپ ئاتالغان) ئولتۇردى، قاراختايلارغا قاراشلىق جايلارنى گورخاننىڭ ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى بويىچە ئىدارە قىلدى.

ملادى 1156 - يىلى، ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەت قاراخان قەشقەردە ۋاپات بولدى. شۇ يىلى ئىبراھىم ئىبنى مۇھەممەت تاۋغاچ قاراخان قەشقەردە تەختتە ئولتۇردى. ئۇمۇ قاراختايلاغا تەۋە بولۇپ، مەلۇم مىقداردا باج تۆلەپ تۇردى.

ملادىنىڭ 1156 - يىلى، خارەزىم شاھى ئاتسىز ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىل ئارسلان خان تەختتە ئولتۇردى. ملادىنىڭ 1157 - يىلى، سۇلتان سەنجەر سالچۇقىي ۋاپات بولدى. بۇ چاغدا ئۇ 71 ياشتا ئىدى. سەنجەر سالچۇقى خانلىغىنىڭ نەسلىدىن (مەلىكشاھ نەسلىدىن) غىياسىدىن مۇھەممەت ئىبنى مەھمۇت ئىراقتا خان بولدى. بۇ ۋاقىتتا سەمەرقەنتتە قاراخانلاردىن ئىبراھىم ئارسلان خاننىڭ ئوغلى تامغاچ مۇھەممەتنىڭ قاراختايلارغا بېقىندى ھاكىمىيىتى مەۋجۇت ئىدى، تامغاچ مۇھەممەت خان ھاكىمىيىتى ئۇزۇن داۋام قىلالمىدى. مۇشۇ مەزگىللەردە يەتتە سۇ قاتارلىق جايلاردا قارلۇقلار قاراختايلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتەردى، تامغاچ مۇھەممەت خان قارلۇقلار تەرىپىدىن ئولتۇرۇلدى. تارىخچى جامال قارشى بۇ ۋەقەنى ملادىنىڭ 1156 - يىلى بولغان دەپ كۆرسىتىدۇ.

تامغاچ مۇھەممەت ئىبراھىم خاننىڭ ئورنىغا يۇسۇپ ئىبنى مۇھەممەت قاراخان بولۇپ، سەمەرقەنتتە تەختتە ئول-

تۆردى. يۇسۇپ ئىبنى مۇھەممەت قاراخان تەختكە چىقىش بىلەن، قارلۇقلارنىڭ قاراخانغا قارشى قوزغىغان ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن دەررۇ تەدبىر قوللىنىپ، قارلۇقلارنىڭ رەئىسى قاراخان ياپغۇنى ئۆلتۈردى، قارلۇقلارنىڭ ئىسيانى تىنجىتىلدى.

قارلۇقلار ئىسيانى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، قارلۇقلار-نىڭ بىر قىسمى خارەزىم شاھى سۇلتان ئىل ئارسلان خان قېشىغا قېچىپ بېرىپ، ئۇنىڭدىن پانالىق تىلىدى. خارەزىم شاھى ئىل ئارسلان قارلۇقلار بىلەن بىرلىشىپ، مىلادىنىڭ 1158 -يىلى، ماۋرا ئۇننەھرگە يۈرۈش قىلدى. سەمەرقەنتتىكى قاراخانىلار خانى تامغاچ ئىبنى مۇھەممەت قاراختايلارنىڭ خانى گورخاندىن ياردەم تەلەپ قىلدى. قاراختايلار ئىلىك تۈركمەن قوماندانلىقىدا 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى ياردەمگە ئەۋەتتى. خارەزىم شاھى بۇ قې-تىمقى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش سۈلھى يولى بىلەن ھەل قىلىندى. خارەزىم شاھى ئۇرۇشتا يېڭىلگەنلىگى ئۈچۈن قاراختايلارغا ھەسسىلەپ باج تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ۋاقىتتا بۇخارادا جالالىددىننىڭ ئوغ-لى قىلىچخان مەسئۇت ھوكۇم سۈرۈۋاتاتتى. خارەزىم شاھى ئارسلانخان مىلادىنىڭ 1172 - يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا كىچىك ئوغلى سۇلتان شاھ تەختكە چىقتى. بۇ چاغ-دا، ئارسلانخاننىڭ چوڭ ئوغلى تەكەش جەندنى ئىدارە قىلاتتى. خارەزىم شاھلىغىنىڭ ھوكۇمران گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەتلەر كەسكىنلىشىپ، ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن تەخت تالىشىپ قالدى. نەتىجىدە، تەكەش سۇلتان شاھ-تىن تەختنى تارتىۋالدى. ئۇ مىلادىنىڭ 1172 - يىلى خا-رەزىم تەختىگە چىقىپ مىلادىنىڭ 1200 - يىلىغىچە ھوكۇم-

رانلىق قىلدى. خارەزىم شاھى تەكەش تەختكە چىقىشى بىلەن قاراختايلارغا قارشى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، قاراختاي- لارنىڭ باسقىنىنى ئولتۇردى، قاراختايلار بۇ قوزغىلاڭنى قو- راللىق باستۇرۇۋەتتى.

1200 - يىلى خارەزىم شاھى تەكەش ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى مۇھەممەت خارەزىم شاھلىق تەختىگە چىقتى. بۇ ۋاقىتىدا سەمەرقەنتتە قاراخانىلاردىن ئىبراھىم ئىبنى ھۇسەيىن ئوغلى ئوسمان سۇلتان ئۇنۋانى بىلەن ھوكۇمرانلىق قىلاتتى. قاراختايلارنىڭ سەمەرقەنتتىكى زۇلمى چېكىدىن ئاشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا قارشى چەكسىز غە- زەپ - نەپرەت پۈتۈن سەمەرقەنتنى قاپلىغان ئىدى. شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممە جايلىرىدا قاراختايلارنىڭ زۇلمى- غا قارشى ئوت ئۇچقۇنلىرى يېنىپ، خەلقىنىڭ نارازىلىقى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيمەكتە ئىدى. قاراختايلارغا قارشى قوز- غىلاڭ ئالدى بىلەن خوتەندە كوتىرىلدى. قاراختايلار قار- لۇقلارنىڭ باشلىقى ئارسلانخانغا قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا يار- دەم بېرىش ھەققىدە بۇيرۇق قىلدى. ئارسلانخان قاراخى- تايلارغا قارشى بولغاچقا، قاراختايلار مۇشۇ تەدبىر ئارقىلىق ئارسلان خاننىڭ قارشىلىقىنى بوشىتىپ، ئۇنىڭ دىققەت - ئې- تىۋارىنى خوتەن خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا بۇرى- ماقچى بولدى. ئارسلانخان قاراختايلارنىڭ بۇيرۇقى بو- يىچە، نائىلاج ھالدا خوتەن خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى باس- تۇردى. لېكىن كۈرەش يوشۇرۇن ھالدا داۋاملىق راۋاجلاندى.

مىلادىنىڭ 1204 - يىلى، چىڭگىزخان نايمانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ باشلىقى تايان خاننى ئولتۇردى. تايان خاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك شىنجاڭغا — قاراختايلارنىڭ يېنىغا پانا تارتىپ قېچىپ كەلدى. بۇ ۋاقىتتا، بۇ يەردىكى ھەر مىللەت

خەلقىنىڭ قاراختايلارنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلىرى خۇددى لاۋىلداپ يانغان ئوتتەك ھەممە جايغا تۇتاشقان ئىدى. قاراختايلارنىڭ خانى ۋەزىيەتنى ئوڭشاش مەقسىدىدە كۇچلۇكنى دەرھال قارشى ئېلىپ، ئۇنىڭغا قىزىنى بېرىپ، ئۇنى كۈيوغۇل قىلدى. كۇچلۇك قاراختاي خانىنىڭ قېشىدا بىر مەزگىل تۇردى.

مىلادىنىڭ 1205 - يىلى، قەشقەردە قاراخانىلار خانى يۇسۇپ ئىبنى مۇھەممەت ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مۇھەممەت ئىبنى يۇسۇپ خان بولدى. قەشقەر خانى گەرچە قاراختايلارغا بېقىندى بولسىمۇ، ئەمما قارا ختايلارغا قارشى كۆرەشنى زادىلا توختاتمىدى.

قاراختايلارنىڭ خانى ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چىرىكلەشكەن ۋە لىڭشىپ قالغان ھاكىمىيىتىنى جىددىنىڭ بېرىچە قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، قاراخانىلارنىڭ سەمەرقەنتتىكى ئېلىك خانى سۇلتان ئوسمانغا كۈيوغۇل بولۇشنى تەلەپ قىلدى. سۇلتان ئوسمان خان قاراختاي خانىنىڭ بۇ تەلىۋىنى قاتتىق رەت قىلدى ۋە قاراختايلارنىڭ سەمەرقەنتكە ئەۋەتكەن ۋەكىلىنى دەرياغا تاشلاپ، قاراختايلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ئۈزگەنلىكىنى جاكالىدى.

سۇلتان ئوسمان خان قاراختايلارنىڭ ھوكۇمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، خارەزىم شاھى مۇھەممەت بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش مەقسىدىدە مۇھەممەت شاھنىڭ قىزى بىلەن نىكاھلىنىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. خارەزىم شاھى مۇھەممەت سۇلتان ئوسمان خاننىڭ بۇ تەلىۋىنى قوبۇل قىلدى.

غەربىي قاراخانىلارنىڭ خانى سۇلتان ئوسمان قاراختايلارنىڭ ھوكۇمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، خا-

رەزىم شاھى مۇھەممەت بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى. ئەسلىدە خارەزىم شاھى مۇھەممەتنىڭ ئانىسى توركان خاتۇن قاراخا-نىلار ئەۋلادىدىن ئىدى. خارەزىم شاھى مۇھەممەت بىلەن سۇلتان ئوسمان قاراختايلارنى قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن، بىر-لەشمە قوشۇن تەشكىل قىلىپ، ئوترار دا قاراختايلارنىڭ قو-شۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا سۇلتان ئوسمان-نىڭ بىرلەشمە قوشۇنى قاراختايلارنىڭ تانىكو باشچىلىقىدى-كى قوشۇنلىرىنى ئۇزۇل - كېسىل تارمار قىلىپ، نۇرغۇنلىرىنى ئەسىرگە ئالدى. تانىكو قېچىپ قۇتۇلدى.

ۋەزىيەتنى كۈزەتكەن كۈچلۈك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دەرھال ئىسيان كۆتىرىپ، مىلادىنىڭ 1211 - يىلى قاراخى-تايلارنىڭ خان ئوردىسىنى ئىشغال قىلىۋالدى ۋە قاراختاي-لارنىڭ خانى چورۇقتىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن قاراختايلار ئاغدۇرۇلۇپ، ھاكىمىيىتى مۇنقەرز بولدى. كۈچلۈك قاراختايلارنى يوقاتقانلىقىنى داۋراڭ قىلىپ، قارا-خىتايلارنىڭ قول ئاستىدىكى رايون ۋە جايلارنى ئۆز تە-ۋەلىكىگە ئېلىۋالدى.

كۈچلۈك قاراختايلارنىڭ ئورنىنى باستى. كۈچلۈك ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن تىغ ئۇچىنى ئالدى بىلەن غەربىي قىسىم قاراخانىلار خانى سۇلتان ئوسمان ۋە خارەزىم شاھىغا قاراتتى. شۇ يىلى ئۇ-لارغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. مۇشۇ ئۇرۇش جەريانىدا، ماۋرا ئۇننەھردىكى بۇخارا ۋە سەمەرقەنتكە ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، بۇ جايلارنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئالدى.

كۈچلۈك قەشقەر ئەتراپىدىكى قارشىلىقنى باستۇرۇشتا، دەل دېخانچىلىقنىڭ ئۈزۈكچىلىك پەسلي ۋە ھوسۇل - بېغىش

ۋاقتىدا قوشۇن ئەۋەتىپ، سورەلمە خاراكتېرلىق ئۇرۇش ئې-
لىپ باردى. بۇ جايلارنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، ئىشلەپچى-
قىرىشنى، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ۋەيران قىلدى. ئاشلىقتىن
قىسىش ئارقىلىق خەلقنى ئۆزىگە باش ئەگدۈرۈش تاكتىكى-
سىنى قوللىنىپ، قەشقەر رايونىنى بوي سۇندۇردى. يەركەنت،
خوتەن قاتارلىق جايلارغا داۋاملىق ھەربى يۈرۈش قىلىپ،
يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ كۈچىنى قانلىق باستۇرۇش ئارقى-
لىق، بۇ جايلارنىمۇ ئۆزىگە بوي سۇندۇردى. ئۇ كۈچا، ئاقسۇ،
تۇرپان قاتارلىق جايلارنىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆز ھاكىمىيىتى
ئاستىغا ئالدى.

قاراختايلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى ۋە ئۇزۇن يىل-
لىق ئۇرۇش نەتىجىسىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا جۇملىدىن شىنجاڭ-
نىڭ ئىشلەپچىقىرىشى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. ئۇلار
ئوتتۇرا رايوندا ئۆزىگە كېرەكلىك كىيىم ـ كېچەك، يې-
مەك ـ ئىچمەك ۋە ئات ـ ئۇلاقلارنى خالىغانچە بۇلىدى، بو-
لۇپمۇ قەشقەرىيە خەلقنى تېخىمۇ قاتتىق تالان ـ تاراج
قىلدى.

كۈچلۈك ئەسلى نېستورىيان دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى.
غەربىي يۇرتلارغا كەلگەندىن كېيىن، بۇددا دىنىغا ئېتىقان
قىلدى. كۈچلۈك قەشقەرىيىدىكى بولۇپمۇ خوتەندىكى مۇسۇل-
مانلارنى بۇددا ياكى نېستورىيان دىنىغا ئېتىقات قىلىشقا زورى-
لىدى. بۇددا دىنىغا كىرىشنى خالىمىغان مۇسۇلمانلارنى قات-
تىق باستۇردى، خوتەندە قۇرئاننى تەپسىر قىلىش،
ئىسلام تارىخىنى، ئەدىبىي كىلاسسىك ئەسەرلەرنى، تىببى كى-
تاپلارنى ئوقۇشنى مەنئى قىلدى، ھەتتا مەدرىسىلەرنىڭ ئىشىك-
لىرىنىمۇ ئېتىۋەتتى؛ خوتەندە 3000 دەك مۇسۇلمان دىنى
ئۆلىمالىرىنى، داموللا، ئىماملارنى يىغىۋېلىپ، ئۇلارنى ئېتى-

قادىنى ئۆزگەرتىشكە زورلىدى. خوتەننىڭ ئاتاقلىق دىنى ئا-لىمى ھەزرىتى ئىمام ئالاھىددىن مۇھەممەت خوتەننى خوتەن خەلقىنى ئىسلام دىنىدىن قايتىشقا ۋەز - نەسىھەت قىلىشقا مەجبۇرلىدى. ئالاھىددىن كۈچلۈكنىڭ تەلىۋىنى رەت قىلىغاندا، كۈچلۈك ئۇنى خوتەن سېپىلىنىڭ قوۋۇقىغا مىخلاپ ئۆلتۈردى؛ 3000 دىن ئارتۇق مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى، داموللىلارنى ئەڭ ۋەھشى ئۇسۇل بىلەن قىرىپ تاشلىدى؛ ئىسلامىيەتنىڭ قەدىمى يادىكارلىقلىرىنى، مىللى مىراسلارنى ۋە ھەر-خىل ئىلىم - پەنگە دائىر تارىخى ئەسەرلەرنى كويدۈرۈپ تاشلىدى؛ ھەتتا مۇشۇ چاغلاردا مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈر-كى تىللار دىۋانى» نىڭ قولىيازما نۇسخىلىرى نابۇت قىلى-ۋېتىلگەن ئىدى.

3 - بۆلۈم چىڭگىز ئىستىلاسى

13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇل دالىسىدا چىڭگىز-خان باش كۆتىرىپ چىقتى.

چىڭگىزخاننىڭ ئەسلى ئىسمى تىمۇرچىن بولۇپ، ئۇ ھەربى ئاقسوڭەك تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققان. چىڭگىزخاننىڭ قەبى-لىسى دەسلەپتە ئىرغونان دەرياسىنىڭ ۋادىسىغا جايلاشقان بولۇپ، كېيىن ئونان دەرياسى بىلەن كورۇلۇن دەرياسى ئوت-تۇرىسىغا كوچۇپ كەلگەن ئىدى. موڭغۇل قەبىلىسى بىلەن بىللە گوبىنىڭ شىمالىدا يەنە نۇرغۇن قەبىلىلەر بار ئىدى. بۇ قەبىلىلەر ئىچىدىن تاتارلار (شەرقتە بۇيۇر كولىنىڭ ئەت-راپىغا جايلاشقان)، ئوڭغۇتلار (سەددىچىن ئەتراپىغا جايلاش-قان)، توگراتلار (ئوڭغۇت ۋە تاتارلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلارغا جايلاشقان)، كىرەيلەر (قاڭغاي تېغى بىلەن كىنتىك

تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان)، مەركىتلەر (كىرەي قەبىلىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان)، نايمانلار (قاڭغاي تاغلىرى بىلەن ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان) قاتارلىقلاردىن باشقا يەنە ئويراتلارمۇ بار ئىدى (مىڭ خانلىقى دەۋرىدە ئۇلار ئويرانغۇت دەپ ئاتىلاتتى. مانجۇ خانلىقى دەۋرىدە ئويرات ياكى ئويرۇت دەپ ئاتالدى). بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئىقتىسادىي سەۋىيىسى بىر بىرىگە ئوخشىمايتتى: بەزىلىرى چارۋىچىلىق، بەزىلىرى ئوۋچىلىق ۋە بەزىلىرى بېلىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى؛ ئوڭغۇتلار، توڭراتلار دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. شىنجاڭغا خوشنا بولغان نايمانلار باشقىلارغا نىسبەتەن ئىلغارراق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆز يېزىقى بار ئىدى. ئۇلار دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، خىرىستىيان دىنىنىڭ نىستورىيان مەزھىپىگە ئېتقاد قىلاتتى.

تىمۇرچىن موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈشكە يۈرۈش قىلدى، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بۇ ئەينى دەۋردىكى بىرلىشىش ئىستىكى تارىخنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىگە ئۇيغۇن ئىدى. شۇڭا تىمۇرچىن موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن مەركىتلەر ۋە كىرەيلەرنى مەغلۇپ قىلدى. باشقا موڭغۇل قەبىلىلىرى تىمۇرچىننىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، ئارقا - ئارقىدىن ئۇنىڭغا تەسلىم بولدى. مىلادىنىڭ 1206 - يىلى، ھەرقايسى ئاقسۆڭەكلەر ئونان دەرياسى بويىدا قۇرۇلتاي ئېچىپ، تىمۇرچىننى پۈتۈن موڭغۇللارنىڭ خاقانلىقىغا سايلىدى، ئۇنىڭغا ”چىڭگىزخان“ دېگەن ئۇنۋاننى بەردى.

چىڭگىزخان پۈتۈن موڭغۇللارنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇ غەرب ۋە شەرققە قاراپ كېڭىيىشكە باشلىدى.

مىلادىنىڭ 1218 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ جەبە نويۇن باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرى قەشقەرىيىگە يۈرۈش قىلىپ كۈچلۈككە ھۇجۇم قىلدى. موڭغۇللار كۈچلۈك بىلەن قەشقەرىيە خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، كۈچلۈك ئۈستىدىن تېز غەلىبە قازاندى. كۈچلۈك ھوكۇمرانلىقى ئاستىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەت ۋە خەلقلەر ئارقا - ئارقىدىن كۈچلۈكنىڭ ئەرسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، چىڭگىزخانغا تەسلىم بولدى. كۈچلۈك قەشقەرنىڭ غەربىدىكى پامىر ئېگىزلىكىگە قاراپ قاچقاندا، جەبەنويۇننىڭ ئاۋانگارت قوشۇنىدىكى ئىسمايىل سارىققۇلغىچە قوغلاپ بېرىپ ئۇنى ئەسىر ئېلىپ ئۆلتۈردى. ئارقىدىنلا موڭغۇل قوشۇنلىرى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغا ھۇجۇم قىلدى. قەشقەردىكى قاراخانىلار خانى، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇللارغا تەسلىم بولدى، شۇنىڭ بىلەن موڭغۇللار قەشقەرىيىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلدى.

موڭغۇللار مىلادىنىڭ 1219 - يىلى كۆز پەسلىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلىش ئۇرۇشىنى قوزغاپ، مىلادىنىڭ 1222 - يىلى ماۋرا ئۇننەھردىكى قاراخانىلارنىڭ ئېلىك خانلىقى ۋە خارەزىم شاھىنى بويسۇندۇردى.

چىڭگىزخان ماۋرا ئۇننەھر ۋە قەشقەرىيىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بۇ رايونلاردا چىڭگىزخان ھاكىمىيىتى تىكلەندى، قاراخانىلار خاندانلىقى پۈتۈنلەي يىمىرىلدى.

قاراخانىلار تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى

840 - يىل قىرغىزلار ئوتوكەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇر دولىتىنى مۇنقەرز قىلدى. قارا-

خانىلارنىڭ جەمەتىدىن يان تېگىن باشچىلىقىدا 15 قەبىلە غەرپتىكى قارلۇق زىمىنىغا كۆچۈپ بېرىپ، يەتتە سۇ رايونىدا قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇردى.

سامانىلار خاندانلىقىدىن نوھ ئىبنى ئەسەد ئەسكەر چىقىرىپ ئىسپىجاپنى ئىشغال قىلدى.

9 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بىلگە قادىرخان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بازىر چوڭ خاقان بولۇپ، بالاساغۇننى ئىدارە قىلدى، ئىككىنچى ئوغلى ئوغۇلچاق قادىرخان ئۇنۋانى بىلەن تالاسنى ئىدارە قىلدى.

893 - يىلى ئوغۇلچاق قادىرخان قەشقەرنى پايتەخت قىلدى.

10 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا ساتۇق تېگىن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. ئۇ مۇسۇلمانچە ئابدۇكېرىم ساتۇق تېگىن دەپ ئاتالدى.

10 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ئابدۇكېرىم ساتۇق تېگىن ئىسلام دىنىنى تېخى قوبۇل قىلمىغان ئوغۇلچاق قادىرخاننى مەغلۇپ قىلىپ، قەشقەردە ئىسلام ھاكىمىيىتىنى ئورناتقاندىن كېيىن، ئۆزىنى

قاراخان دەپ ئىلان قىلىپ، قەھرىمانلىقنى ئىپادىلەيدىغان "بۇغراخان" ئۇنۋانى بىلەن ئاتالدى.

942 - يىلى ساتۇق بۇغراخان سۇياپ شەھرىنى ۋە بالاساغۇننى ئىشغال قىلىپ، ئۇ جايلارنى قاراخانىلارنىڭ ھوكۇمرانلىغى ئاستىغا ئالدى.

955 - يىلى ساتۇق بۇغراخان ۋاپات بولدى، قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئاتۇشنىڭ مەشھەت دىگەن يېرىدە دەپنە قىلىندى.

956 - يىللار ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغلى مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم (تۈركچە ئىسمى بايتاش) بۇغراقاراخان بولدى.

960 - يىلى قاراخانىلار بالاساغۇننى قاراخانىلار خانلىغىنىڭ يەنە بىر پايتەختى قىلدى.

971 - يىلى مۇسابۇغراخان ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا، بۇددىزىمنىڭ مەركىزى بولغان ئودۇن (خوتەن) خانلىغى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلدى.

992 - يىلى مۇسابۇغرا قاراخان ۋاپات بولدى. ئۇ ئاتۇشتىكى قاراخانىلار قەۋرىستانلىغىدا دەپ-

نه قىلىنىدى. بۇ ئورۇن ئاتۇشتا "بۇغرام"
مازىرى نامى بىلەن ئاتالدى.

992 - يىلى هارۇن بۇغرا قاراخان تەختتە ئولتۇر-
دى. ئۇ زىمىن دائىرىسىنى پەرغانە، سەمەر-
قەنت ھەتتا ماۋرائۇننەھرگىچە كېڭەيتىپ، بۇ
جايلارنى ئىشغال قىلدى.

997 - يىلى هارۇن بۇغراخان بۇخارادىن قەش-
قەرغە قايتىش سەپىرىدە ۋاپات بولدى.

يۇسۇپ قادىرخان قاراخان ئۇنۋانى بىلەن
تەختتە ئولتۇردى.

999 - يىلى قاراخانىلار خانلىقى سامانىلار دولىتى-
نىڭ پايتەختى بۇخارانى ئىگەللەپ، سا-
مانىلار دولىتىنى مۇنقەرز قىلدى.

1000 - يىللار غەزنە ھوكۇمدارى سۇلتان مەھمۇت
قاراخانىلار بىلەن دوستلۇق ئورنىتىش تەلىۋى-
نى قويدى، دوستلۇق كېلىشىمى ئىمزالاندى.
1007 - يىللار قاراخانىلار بىلەن غەزنە ھوكۇمدارلىرى ئوتتۇ-
رىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى. ئاخىر غەزنە خانلىقى-
نىڭ ھوكۇمدارى مەھمۇت سۇلھى تەلەپ قىلدى.
1002 - يىلى خوتەندە ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغان
خەلقلەر ئىسلام دىنىدىن يېنىپ، قاراخانى-
لارغا قارشى ئىسيان كوتەردى.

يۈسۈپ قادىرخان ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىپ نۇرغۇن كۈچ توپلاپ، دىنىي ئۆلىمالار بىلەن بىرلىكتە خوتەنگە غازات قىلىپ، خوتەندە ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇردى.

1026 - يىلى قاراخانىلار خانى يۈسۈپ قادىرخان بالاساغۇننى ئىشغال قىلدى.

1032 - يىلى قاراخانىلار خانلىقىنىڭ خانى يۈسۈپ قادىرخان ۋاپات بولدى ۋە قەشقەردە دەپنە قىلىندى.

1032 - سۇلايمان تېگىن ئارسلان قاراخان ئۇنۋانى بىلەن قاراخانىلارخانلىقىنىڭ تەختىدە
1056 - ئولتۇردى. بۇ مەزگىلدە قاراخانىلار خانلى-
يىللارغىچە قى بالاساغۇننى يازلىق پايتەخت، قەشقەرنى قىشلىق پايتەخت قىلدى، قەشقەرنى ئوردا كەنت نامى بىلەن ئاتىدى.

1039 - يىلى ئىبراھىم ئىبنى ناسىر ئىلىك خان "تامغاچ ئىبراھىم خان" ئۇنۋانىنى قوللاندى.

1041 - يىلى تامغاچ ئىبراھىم خان سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلدى ۋە ماۋرا ئۇننەھرنى كونترول قىلدى. سالجۇقىلار سۇلتانى ئالىپ ئارسلان تامغاچ ئىبراھىم خانغا ئۇرۇش ئىلان

قىلدى. تامغاچ ئىبراھىم خان باغدات خەلى-
پىلىگىدىن ياردەم سورىدى، باغدات خەلى-
پىلىگى بۇ ئۇرۇشقا قول سالمىدى، تامغاچ
ئىبراھىم خانغا "مۆمىنلەرنىڭ ئەزىزى"
دىگەن ئۇنۋاننى ھەدىيە قىلدى.

1056 - يىلى قاراخانىلار خانى سۇلايمان ئارسلان قاراخان ۋاپات بولدى.

ھەسەن ئىبنى سۇلايمان قاراخانىلارخانى بولۇپ "بۇغرا ئارسلان قاراخان" ئۇنۋانى بىلەن تەختتە ئولتۇردى.

1068 - يىلى غەرپتە تامغاچ ئىبراھىم خان سالچۇقىلار سۇلتانى ئالىپ ئارسلان خان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ۋاپات بولدى.

ناسىر ئىبنى ئىبراھىم شەمسۇلئەلمۇلۇك تەختتە ئولتۇردى.

1069 - 1070 - يىللىرى بۈيۈك مۇتەپەككۇر، پەيلاسوپ يۇسۇپ «قۇتادغۇبىلىك» نى تاماملاپ، قاراخانىلارخانى ئەبۇ ئىلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان بۇغرا ئارسلان قاراخانغا تەقدىم قىلدى؛ قاراخان يۇسۇپكە "خاس ھاجىپ" ئۇنۋانىنى بەردى.

1072 - 1075 - ئاتاقلىق تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى

يىللىرى «تۈركى تىللار دىۋانى» نى تاماملاپ، باغ-
دات خەلىپىسىگە تەقدىم قىلدى.

11 - ئەسىرنىڭ تارىخشۇناس ئەبۇلفۇتۇھ ئابدۇجاپپار
70 - ۋە 80 - ئىبنى ھۈسەيىن قەشقەرى «قەشقەر تارىخى»
يىللىرىدا دىگەن ئەسەرنى يېزىپ چىقتى.

1105 - يىلى ئەھمەت ئىبنى ھەسەن قاراخان خان-
لىق تەختىدە ئولتۇردى.

1105 - يىلى قاراخانىلار مەھمۇت ئىبنى ئابدۇجەلىل
قەشقەرى باشچىلىغىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىگىنى
باغدات خەلىپىلىگىگە ئەۋەتىپ، ئىككى دۆ-
لەت ئوتتۇرىسىدىكى دوستانە مۇناسىۋەتىنى
يولغا قويدى.

1124 - يىلى قاراختايلار خانى يەللىغ تاشىن قارا
ختايلارنى باشلاپ غەرپكە كوچۇپ كەلدى
ۋە قۇرۇلتاي ئېچىپ، ئۆزىنى پادىشا دەپ
ئېلان قىلدى. ئۇ 40 مىڭدەك ئادەم توپ-
لاپ، ئىلى دەريا ۋادىسى، ھەتتا چوچەك را-
يونىغا قەدەر كېلىپ ھەركەت قىلدى. ئۇلار
تارىختا "قاراختاي خانلىغى" دەپ ئاتالدى.

1128 - يىلى قاراخانىلار خانى ئىبراھىم ئىبنى ئەھ-
مەت بۇغرا قاراخانىڭ ھوكۇمرانلىغىغا قار-

شى قارلۇق، قىپچاق ۋە قاڭقىللار ئىسيان كۆتەردى. ئىبراھىم قاراخان بۇ ئىسياننى تىنجىتىش ئۈچۈن، يەتتە سۇغا كەلگەن قاراخىتايلاردىن ياردەم سوراپ، ئۇلارنى شىمالىي ئىلى خانلىقىدىكى يەتتە سۇغا ئورۇنلاشتۇردى. كېيىن قاراخىتايلار يەتتە سۇنى ئىشغال قىلىۋالدى.

1133 - يىللار غەرپتىكى قاراخىتايلار يەتتە سۇدىن ئىلگىرىلەپ، قاراخانىلارنىڭ قارلۇقلاردىن تەشكىل قىلىنغان قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى يېڭىپ، بالاساغۇننى ئىشغال قىلدى.

1141 - يىللار قوچۇ خانلىقىمۇ قاراخىتايلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.

1141 - يىلى قاراخىتايلار خانلىقى سالجۇقلار سۇلتانى سەنجارغا ئۇرۇش ئېلان قىلدى. كاتۋان چۆلىدىكى ئۇرۇشتا سالجۇقلار قوشۇنى مەغلۇپ بولدى.
خارەزىم قارا خىتايلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.

1156 - يىلى ئىبراھىم ئىبنى ئەھمەت ۋاپات بولدى. مۇھەممەت ئىبنى ئىبراھىم قاراخانىلار تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قەشقەردە تەختتە ئولتۇردى. بۇ مەزگىلدە ماۋرا ئۇننەھىر، يەتتە سۇ قاتارلىق جايلاردا قاراخىتايلار ھاكىمىيىتىگە

قارشى قوزغىلاڭلار كۆتىرىلدى.

1158 - يىلى قارلۇقلار خارەزىم شاھى بىلەن بىرلىشىپ، ماۋرا ئۇننەھردىكى سەمەرقەنت خانىغا قارشى

1200 - يىلى غەرپتە قاراخانىلاردىن ئىبراھىم ئىبنى ھۈسەيىن ئوغلى ئوسمان قاراخانىلار تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى.

بۇ دەۋرلەردە ماۋرا ئۇننەھردە، قەشقەردە ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا قاراختاي-لارنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلار پارت-لىدى. ئوسمان قاراخان قاراختايلارنىڭ سەمەر-قەنتتىكى ۋەكىلىنى دەرياغا تاشلاپ، قاراختاي-لارنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا قارشىلىق بىلدۈردى.

1204 - يىلى نايمانلارنىڭ باشلىقى كۈچلۈك قەشقەرىيىگە قېچىپ كېلىپ، قاراختايلار بىلەن بىرلەشتى ۋە ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشقا ھەركەت قىلدى.

1204 - يىلى قەشقەردىكى قاراخانىلار خانى يۈسۈپ ئىبنى مۇھەممەت ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئور-نىغا مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ خان بولدى ۋە قاراختايلارغا قارشى كۈرەش ئېلىپ باردى.

1211 - يىلى نايمانلارنىڭ باشلىقى كۈچلۈك ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، قاراختايلارنىڭ ئوردىسىنى ئىشغال قىلدى ۋە قاراختايلارنىڭ باشلىقى چۇرۇقتىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. قاراختاي خانلىقى يىمىرىلدى.

1211 - 1212 - يىللىرى كۈچلۈك قاراختايلار ھوكۇمرانلىق قىلغان جايلارنى ئۆز ھاكىمىيىتىگە ئالدى.

1218 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ جوبە باشچىلىقىدىكي

قوشۇنى قەشقەرىيەگە يۈرۈش قىلىپ، كۈچ-لۈكنىڭ قول ئاستىدىكى رايونلارنى ئىشغال قىلدى.

1219 - يىلى چىڭگىزخان غەربتە قەشقەردىكى قارا-خانىلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلارنى ئىشغال قىلدى.

1221 - يىلى شەرقىي قاراخانىلار خانلىقى يىمىرىلدى. پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا چىڭگىزخان ھاكىمىيىتى ئاستىغا چۈشتى.

پايدىلانغان كىتاپلار

«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 1 ـ قىسىم، خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

ۋ. بارتولد: «يەتتە سۇنىڭ تارىخي ئوچېرىگى». رۇسچە نەشرى.

شۈەن جۇاڭنىڭ «غەربى رايونغا ساياھەت خاتىرىسى»، خەنزۇچە.

ئېنگېلس: «ليۇدۋىگ فېيېرباخ ۋە نېمىس كىلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى». «ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرىدىن تاللانما» 1979 ـ يىل، مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى.

ۋ. بارتولد: «موڭغۇللار ئىستىلاسى»، 1931 ـ يىل، تاشكەنت ئۆزبېكچە نەشرى.

ئەبۇ جاپپار مۇھەممەت ئىبنى جەبىر تەبرى: «تارىخ تەبرى»، پارسچە، 2 ـ توم.

«ئۆزبېكىستان س س س ر تارىخى»، 1956 ـ يىل تاشكەنت ئۆزبېكچە نەشرى.

ف. ئېنگېلس: «ديۈرىنگغا قارشى»، 1972 ـ يىل مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى.

ئابابەكرى مۇھەممەت ئىبنى جەپەر نەرشەخى: «بۇخارا تارىخى».

گەردىزى: «زەينۇل ئاخبار».

جيەن بوزەن: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدا»، خەنزۇچە.
فېڭ جياشېڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە نەشرى.
«تاڭ خاندانلىقىنىڭ كونا تارىخى».
ئوبۇلغازى: «شەجەرى تۈرك».
بېرنشتېين: «قازاق پەلسەپە تارىخى»، رۇسچە نەشرى.
«تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى تارىخى».
گۇباۋ: «ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەر»، 1981 - يىل.
ئەھمەت زەكى ۋەلىدى توغان: «قەدىمقى كۈچا خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى»، 1945 - يىل «شىنجاڭ گېزىتى».
ۋىلىيام سامۇلىن: «12 - ئەسىردىكى شەرقىي تۈركىستان»، ئېنگلىزچە.
«ھۇدۇدۇلئالەم»، رۇسچە نەشرى.
بېرنشتېين: «ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار تەتقىقاتى»، رۇسچە.
«قەدىمقى تۈركى تىللار لۇغىتى»، 1968 - يىل لېنىنگرات نەشرى.
ئىبنۇلئەسىر: «تارىخى كامىل»، 1883 - يىل سىبىرىيىدە بېسىلغان.
پروفېسسور رەشىدئەخمىتى ئارات: «قۇتادغۇبىلىككە يېزىلغان كىرىش سوز»، 1979 - يىل، ئىستانبۇل.
«تەزكىرەئى بۇغراخان»، 1830 - يىل قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا.

«خوجا ئەبۇنەسرى سامانى تەزكىرىسى»، قولیازما.
موللا نىياز: «تورت ئىمام تەزكىرىسى»، 1797-يىل
قولیازما.
نىزام ئارودى: «بۇخارا تارىخى».
مۇھەممەت ئىبنى خاۋەندە شاھ ئىبنى مەھمۇت مىرخۇندە:
«تاۋارىخرەۋزەتۇسسافا»، 1831 - يىل، بومباي.
مىرزى شاھ مەھمۇت جاراس: «تارىخى رەشدى
زەيلى».
ج. كلوسۇن: «ئۇيغۇرلارنىڭ نامى توغرىسىدا»،
رۇسچە، 1965 - يىل ئالمۇتا.
«يۈەن سۇلالىسى تارىخى. ئىسمايىل تەزكىرىسى»،
خەنزۇچە.
ستالىن: «دىيالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيا-
لىزم».
«جۇڭگو - غەرپ قاتنىشى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار
توپلىمى» خەنزۇچە.
دوكتور ب. ن. شەھسۇۋار: «فارابىنى تونۇشتۇرۇش»،
تۈركچە، 1950 - يىل، ئىستامبۇل.
پروفېسسور ئاقجان ماشانۇر: «فارابى تۇغۇلغانلىقىنىڭ
1000 - يىللىغى، مۇناسىۋىتى بىلەن»، تۈركچە، 50 - يىل
نەشرى.
جامال قارشىنىڭ «سۇراھ» قا يازغان كىرىش سوزى،
ئەرەبچە.
«ماركوپولو ساياھەتنامىسى».

چىڭ سۇلۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدا ماكانلىشىشى»، 1980 - يىل.
«تارىخنامە. هونلار تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.
«ۋېي سۇلالىسى تارىخى. دوۋۇ پادىشا تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.
«تاڭ خانلىقىنىڭ يېڭى تارىخى. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.
«شىمالىي سۇلالە تارىخى. تېلىلار تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قوچۇ تەزكىرىسى»، خەنزۇچە.
گېڭ شىمىن: «قاراخانىلار توغرىسىدا بايانلار»، 1982 - يىل «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1 - سان.
ئو. پرىتساك: «قاراخانىلار تارىخى. قارلۇقلاردىن قاراخانىلارغىچە»، خەنزۇچە.
«ۋاڭ يەندى ساياھەت خاتىرىسى. ئىدىقۇت تەزكىرىسى».
دوكتور ئارسلان تىرزىئەي ئوغلى: «تۈرك تارىخى كونگرىسى» 2 - جىلد، ئەنقەرە 1981 - يىل نەشرى.